

СТОЛН
НА Р

БЪЛГАРИЯ И КОМУНИЗМЪТ

RECORDED

Jul

RECORDED

ПОТО
АН

KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG

Bulgarien

RECORDED

Jul

RECORDED
JUL 10 1878
JUL 10 1878

СЪДЪРЖАНИЕ:

Христо Христов	001
Окупацията на България от Съветската армия и изграждането на комунистическата диктатура септември 1944 г. – декември 1949 г.	
Момчил Методиев	021
Държавна сигурност: произход, развитие, наследство	
Румяна Маринова-Христиди	061
Лагерите за „политически опасни лица“ в комунистическа България	
Мариян Гяурски	085
Непримиримите – съпротивата срещу комунизма в България	
Момчил Методиев	117
Българската православна църква и комунистическата държава	
Евелина Келбечева	149
Културната политика на България през времето на комунизма	
Кристофер Неринг	175
Сътрудничеството на българската Държавна сигурност с Министерството за държавна сигурност на ГДР	
Щефан Апелиус	195
Смърт във ваканционния рай. България, ГДР и опитите за бягство през българската граница	
Евелина Келбечева	217
(Без)паметността за комунизма в България	

ПРЕДГОВОР

МАРКО АРНДТ

Студиите „България и комунизмът“ са написани в периода 2012 – 2015 г. и са дело на български и германски историци и експерти. Те са посветени на отделни и приключили глави от историята на комунизма в България от 1944 до 1989 г. В годините след създаването си не са загубили нищо от своята актуалност. Написани са по общоразбираем, но научно издържан начин. Относителната им краткост позволява на читателя бързо да навлезе в конкретната тема. Поради това са подходящи и за преподаване в училище. Текстовете се публикуват на български и на немски език, като са обогатени със снимков материал.

Д-р Марко Арндт е бил ръководител на фондация „Конрад Аденауер“ в България 2011 – 2016 г. Текстовете „България и комунизмът“ за създадени по време на неговия мандат в страната и сега се издават като книга.

НОРБЕРТ БЕКМАН-ДИРКЕС

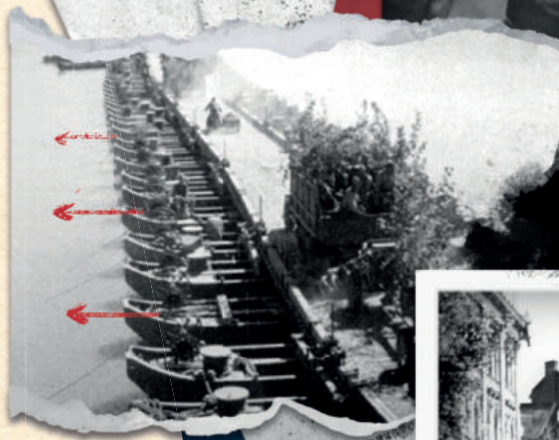

„Само тези, които познават миналото, могат да спечелят бъдещето“ е едно от най-важните прозрения на Конрад Аденауер. Комунистическите диктатури показват колко е необходимо обществото да се справи със собственото си минало. По време на комунистическия режим хората са били потискани, лишавани от свобода и самоопределение. Много от жертвите са били сломени, унижени и убити. Съхраняването на паметта

за миналото и разкриването на механизмите на тоталитарното управление е една от най-важните задачи на обществата след 1989 г. Тази книга дава принос за това. Съставена е от текстове на изтъкнати български и германски автори, които систематично осветляват различни аспекти на комунистическата диктатура. Резултатът е подробно описание на живота в България в периода 1944 – 1989 г., което дава особено на младите хора ярка представа за тази епоха. Хора, живели при комунизма, политически лидери, читатели, интересувачи се от политика и експерти ще открият в нея богата информация.

Норберт Бекман-Диркес

Ръководител на фондация „Конрад Аденауер“ в България

ОКУПАЦИЯТА НА БЪЛГАРИЯ ОТ СЪВЕТСКАТА АРМИЯ И ИЗГРАЖДАНЕТО НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ДИКТАТУРА СЕПТЕМВРИ 1944 Г. – ДЕКЕМВРИ 1949 Г.

ПОЛОЖЕНИЕТО ПРЕЗ 1944 Г.

Военните успехи на Червената армия през първата половина на 1944 г., принуждават управляващите в България да търсят изход от положението на страната, която през 1941 г. се е присъединила към Тристранния пакт, след заплахата от германска агресия. Москва поставя под натиск София, въпреки че България е успяла да договори нейни войски да не воюват на Източния фронт. На 18 май 1944 г. съветското правителство връчва нота на България с искането тя незабавно да скъса съюза с Германия. Още същия ден правителството на Добри Божилов подава оставка, за да не даде категоричен отговор. Съставеният на 1 юни 1944 г. кабинет на Иван Багрянов, има за задача да намери решение от задълбочаващата се криза. София се опитва да излезе от войната и започва контакти с британската и американската дипломация.

На 12 август 1944 г. парламентарната опозиция и Отечественият фронт излизат с обща декларация за създаване на „ново конституционно правителство“. Отечественият фронт е създаден по комунистическа инициатива две години преди това като един вид съюз на „антифашистките“ сили в България. След натиск от страна на Москва и директива на Георги Димитров, Отечественият фронт се отказва от подписа си под декларацията.

След успеха на Яшко-Кишиневската операция в края на август, Червената армия достига р. Дунав, принуждавайки Румъния да капитулира. Черноморският военен флот и Военновъздушните сили на СССР имат господство в региона по море и

въздух. 2-ри Украински фронт* преследва германските войски през Румъния, една малка част от които отстъпват и преминават в България.

ПОДГОТОВКА И ЦЕЛИ НА ОПЕРАЦИЯТА ЗА НАВЛИЗАНЕТО НА ЧЕРВЕНАТА АРМИЯ В БЪЛГАРИЯ

Върховното командване на Съветския съюз замисля да се предприеме на територията на България настъпателна операция, като за това се отдели цял фронт и се вземат мерки да се постигне изненада чрез бърза подготовка и светкавично осъществяване на операцията.

В стратегията на СССР, едно бързо нахлуване в България, е възможност да се парират евентуални действия на Великобритания по откриване на фронт на Балканите и с помощта на 23 турски съединения, разположени в Източна Тракия, да окупира България, като по този начин да изпревари Червената армия.

На 22 август 1944 г. заместникът на върховния главнокомандващ маршал Георги Жуков е извикан във Върховното главно командване, където получава задачата да разработи план за настъпление в България, в чийто състав влизат три войскове армии, една въздушна армия – 17-а, и две механизирани военни части, в чиито състав бързо предвижващи се машини – бронетанкови, бронетранспортьори и т.н., включени в авангарда. Общата численост на фронта възлиза на 258 000 души, 169 000 от които са стрелкови войски, разполагащи с над 6300 оръдия и минохвъргачки, 470 танка и самоходни артилерийски установки и с над 720 самолета.

Настъплението е съобразено с числеността на българската армия, която тогава наброява над 288 000 души, а при мобилизация е могла да достигне до половин милион, както и с малобройното присъствие на германски войски – около 22 000 души.

На 29 август 1944 г. Върховното главно командване му поставя задача, фронтът със стремителен марш да съсредоточи войските си на румъно-българската граница в Добруджа.

* В терминологията на Червената армия „фронт“ е оперативно-стратегическо военно съединение, състоящо се от няколко армии.

Там първа достига 46-а армия. На 30 август това прави и от 57-а армия, а на 2 септември е дислоцирана и 37-а армия. Тя форсира река Дунав в долното ѝ течение и като прекосява Северна Добруджа, се разполага на границата с България.

Близката задача на фронта е да навлезе в България и да постави под контрол територията до линията Русе – Карнобат – Бургас. Отделено е специално внимание на завземането на градовете Варна и Бургас и на пленяването на германските кораби в двете пристанища. Крайната цел е овладяването на района на София и пълното окупиране на България.

На 5 септември съветското правителство, с нота до българското правителство, обявява война на Царство България. Това е формален повод за влизането на Червената армия в България. Предложението на българската страна за примирие не е прието.

БЪЛГАРИЯ – ПРЕДИ И СЛЕД ОБЯВЯВАНЕТО НА ВОЙНА ОТ СТРАНА НА СССР

Българската армия е предупредена да не оказва съпротива при евентуално влизане на съветски войски в страната. Още на 1 септември 1944 г. военният министър в правителството на Иван Багрянов, което преди седмица е обявило България в положение на „неутралитет“, заповядва на началниците на 3-та Варненска и 4-та Плевенска армейска област, ако Червената армия премине границата и навлезе в страната, българските военни части по възможност да не се намират в близост до пътищата, по които се движат съветските части.

Оставена без подкрепата на ОФ, парламентарната опозиция съставя на 2 септември 1944 г. правителство на Народната и Демократическата партия и БЗНС начело с Константин Муравиев. Той предлага министерски постове на ОФ, но БРП (к) и нейните съюзници отказват, тъй като се подготвят за преврат.

Новото правителство обявява възстановяването на гражданските права и свободи. То започва възстановяване на конституционния режим в смисъл на суспендираната 1934 г. конституция – разпуска се несвободно избраното Народно събрание, обявява се политическа амнистия, премахват се жандармерията и забраната върху политическите партии. Оповестено е прекратяването на войната с Англия и САЩ, а на 5 септември 1944 г.

са прекратени дипломатическите отношения с Германия. Същият ден правителството в София решава да обяви война на Германия*.

На 6 септември 1944 г. министърът на войната съобщава на командирите на петте армии, на родовете войски, на 2-ри корпус и на други части, че предният ден Съветският съюз е обявил война на България и че правителството през нощта е поискало примирие, като е решило да не се оказва съпротива на Червената армия. Командирите на 3-та и 4-та армия получават заповеди да изтеглят армиите от дунавската и добруджанската граница и да се завърнат в мирновременните си гарнизони.

ПЪРВИ ДЕН НА ОПЕРАЦИЯТА

На 8 септември 1944 г. рано сутринта командващият фронта армейски генерал Фьодор Толбухин, заповядва войските на 3-ти Украински фронт да преминат румъно-българската граница. Фронтът настъпва в един ешелон, без артилерийска и авиационна подготовка.

Над Североизточна България и в други райони на страната, съветски самолети разпръскват обръщение на командващия 3-ти Украински фронт генерал Толбухин към българския народ. В него се казва: „Българи! Червената армия няма намерение да воюва с българския народ и неговата армия, тъй като тя счита българския народ за братски народ.“

В обръщението се поставя искането германските войски в България да бъдат предадени на Червената армия и да се даде възможност на съветските части да извадят потопените кораби на Вермахта. Това са условията, при които може да бъде прекратено състоянието на война и да се започнат преговори за примирие. От българска страна никъде не е срещната съпротива. Червената армия се придвижва, без да води военни действия и да използва оръжие.

46-а армия под командването на ген.-лейт. Иван Шлемин навлиза в България през най-западната част на добруджанската граница, форсира Дунав в района Силистра, Тутракан, Русе, подпомагана от Дунавската военна флотилия. Първа преодолява ре-

* Състоянието на война започва обаче едва на 8 септември в 18 часа, за да имат възможност българските войски да се изтеглят от Югославия.

ката 4-та гвардейска стрелкова дивизия. Нейният авангард има задачата да заеме шосето за София близо до Русе, за да осигури прехвърлянето на основните сили. Още на същия ден армията овладява Русе, Тутракан, Силистра и техните райони, а челният ѝ отряд достига Разград.

Едновременно с 46-а армия и централната 57-а армия, под командването на ген.-лейт. Николай Гаген, преминава границата. Към 20 ч. същия ден предните сили на армията, начело на които е стрелкови батальон, достигат Шумен и се установяват на лагер край града.

Лявофланговата 37-а армия с командващ ген.-лейт. Михаил Шарохин, преминава границата и с предния си отряд настъпва в направление Добрич, Провадия и Дългопол. Първите части на армията достигат Добрич към 14 ч. на 8 септември и влизат в града. По заповед на командващия фронта ген. Толбухин настъплението на войските се ускорява, за да се завземат колкото се може по-бързо пристанищните градове Варна и Бургас.

4-и гвардейски механизирани корпус влиза във Варна до късно вечерта. При нахлуването на съветските войски във Варна, командирът на Трета българска армия ген. Никола Христов е убит от комунистически терорист. Пристанището във Варна е блокирано от Черноморския военен флот.

През първия ден на операцията предните отряди на армиите преминават 65-80 км, а главните сили – 30-40 км. Съветските войски от 3-ти Украински фронт завземат без бой Североизточна България.

През нощта срещу 9 септември 1944 г. в София е извършен военен преврат, в резултат на който е съставено правителство на Отечествения фронт. На същия ден новият Министерски съвет изпраща делегация в щаба на 3-ти Украински фронт. Нейната задача е да осъществи връзка с Главното командване и да го помоли да се прекратят военните действия на Червената армия в България, като се договори сътрудничеството с българската армия*. Делегацията е подпомагана от Георги Димитров от Москва, който държи постоянна връзка с командването на 3-ти Украински фронт.

* Делегацията се състои от Димитър Ганев, член на ЦК на БРП (к), проф. Димитър Михалчев, бивш пълномощен министър на България в Москва и двама представители на военния щаб.

ВТОРИ ДЕН НА ОПЕРАЦИЯТА

Рано сутринта на 9 септември главните сили на 83-та бригада морска пехота окончателно овладяват Варненското пристанище и пленяват изостаналите германски моряци. В града е установено съветско военно комендантство.

След овладяването на Варна, 4-ти гвардейски механизирен корпус продължава придвижването си на юг и влиза в Бургас.

Още преди това, сутринта на 9 септември в Бургас е извършен въздушен десант от 80 души, които заемат летището и пристанището. Малко по-късно е стоварен и морски десант от 400 морски пехотинци. В града влиза и 364-и отделен батальон морска пехота. Вечерта на бургаското летище кацат 70 изстребители, а до 13 септември – 150 самолета с 300 души екипаж и общо 600 души личен състав. 46-а армия достига линията Русе-Исперих и съсредоточава основните си сили в района на Разград.

57-а армия напредва към Шумен. Сутринта на 9 септември в града влизат танковете на 7-и механизирен корпус. Също така тук е установено съветско военно комендантство*.

16-а механизирена бригада от 57-а армия продължава към Карнобат, в който навлиза следобед на 9 септември. До района на Поморие, Бургас и Созопол достига 4-ти гвардейски механизирен корпус.

Държавният комитет на отбраната на СССР взима предвид молбата на правителството на ОФ и обстоятелството, че страната е обявила война на Германия и решава да прекрати състоянието на война с България. В резултат на това решение военните действия в България са прекратени от 23 ч. на 9 септември. Планираната до 12 септември 1944 г. инвазия е извършена успешно за 2 дни**.

* Някои части на Шуменската дивизия на българската армия са разоръжени. Дни след това оръжието им е върнато.

** На 12 септември 1944 г. командирът на 3-ти Украински фронт ген. Толбухин с указ на Сталин е произведен в чин маршал на Съветския съюз.

СЪВЕТСКИТЕ ВОЙСКИ В БЪЛГАРИЯ В ПЪРВИТЕ ДНИ СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

На 11 септември щабът на 3-ти Украински фронт е преместен в с. Суворово край Варна. На 14 септември войските се съсредоточават в района на Русе, Никопол и Оряхово.

За да достигне София и да прикрие западното направление към нея, се съставя оперативна група войски. Те пристигат в София на 15 септември.

Едновременно с това от 13 до 22 септември 17-та въздушна армия се пребазира на летищата около София, Пловдив и Лом.

На 13 септември 1944 г. ген.-полк. Сергей Бирюзов пристига в българската столица. По-късно там той оглавява Съюзната контролна комисия.

Щабът на придвижилата се в района на Видин 57-а армия за участие в Белградска операция напуска Шумен на 20 септември.

Части от 37-а армия са дислоцирани в Южна България, за да се подсигурят от евентуално нападение от юг. Основните сили на 3-ти Украински фронт напускат територията на България за участие в настъплението срещу Германия.

В областните центрове и по-големите градове са разположени съветски комендатури. Съветските части се настаняват в опразнени от водещата сражения българска армия казарми и различни обществени сгради.

На 16 септември 1944 г. маршал Толбухин отправя до министъра на войната Велчев писмо, с което предлага за по-доброто взаимодействие между съветските и българските войски, българската армия да бъде подчинена в оперативно отношение на командващия 3-ти Украински фронт. На следващия ден правителството на ОФ разглежда това предложение и го приема*.

* За кратко време е създадена армия от 450 000 души, взела участие на страната на антихитлеристките сили в заключителната фаза на Втората световна война. Загубите на българската армия във Втората световна война възлизат на 40 450 души. От тях 8 337 са загинали, 22 958 ранени и 9 155 безследно изчезнали.

ОКУПАЦИОННА ПОЛИТИКА И ПРЕСТЪПНИ ПРОЯВИ НА СЪВЕТСКИ ВОЕННОСЛУЖЕЩИ

Присъствието на „освободителите“ не е безпроблемно. За това свидетелстват личните молби на Георги Димитров до Сталин и Молотов от края на септември 1944 г. за спиране на насилията, мародерствата и грабежите, извършвани от съветски войници.

Срещу това Димитров обещава пред съветското ръководство в Кремъл българското правителство да задоволи всички нужди на съветската армия.

Различните прояви на престъпни действия на съветски войници продължават до края на престоja им в България – декември 1947 г. За това свидетелстват възражения на Георги Димитров през 1946 и 1947 г. През април 1947 г. ръководителят на СКК ген. Бирюзов уведомява властите в София, че за престъпления срещу български граждани през 1946 г., „строго наказани“ са 17 съветски военносслужещи, сред които и офицери с различни срокове лишаване от свобода – от 1 до 3 години.

Престъпленията им са свързани с кражби на имущество или опити за изнасилвания. Малкият брой осъдени съветски войници вероятно е свързан с факта, че хората са се страхували да търсят правосъдие в онези смутни години.

УСТАНОВЯВАНЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ДИКТАТУРА ПО ВРЕМЕ НА СЪВЕТСКАТА ОКУПАЦИЯ*

Комунистите успяват да завземат властта и в България на щиковете на Червената армия. Те имат претенции да променят коренно политиката, обществото, стопанството и културата, т.е. цялостното битие на народа.

Тези идеи попадат на благодатна почва у немалко българи, тъй като управлявалите дотогава политически сили са изхабени и нямат успех. Преди всичко неравноправните съсловия и обществени групи като жените, работници, малцинствата и младежи имат симпатии за радикални реформи. Мнозина желаят ново начало, обещаващо свобода, равенство и прогрес.

* Тази глава се основава по същество на книгата на Щефан Апелиус „България. Далечният Изток на Европа“, Бон, 2006 г.

Но събитията се развиват по друг начин. Фасадното правителство на Отечествения Фронт, уж съюз на обединените опозиционни сили, до 1948 е превзето от еднопартийно правителство на комунистите. Отначало обаче наложената от Москва тактика на българските комунисти е да включат други партии в правителството, но без да им предоставят много власт. Сталин не иска във външнополитически план да влиза в конфликт със западните сили, тъй като Съветският Съюз все още не разполага с ядрено оръжие. Това обаче съвсем не означава, че Сталин иска да даде шанс на демократическо развитие в окупираните страни или да позволи на западните съюзници да влияят на работата на Съюзната контролна комисия (СКК) в България. Поради това само се поддържа псевдodemократична фасада. Опозиционни партии се допускат, свободата на печата все още не е значително ограничена и в самото правителство има не само комунисти, но против волята на червените управници от самото начало не става нищо, те са действителните господари в страната.

ПРАВИТЕЛСТВО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

Правителството на Отечествения Фронт идва на власт чрез военен преврат. В нощта на 8 срещу 9 септември 1944 г. министър-председател Муравиев и неговият кабинет са арестувани, след като един танков полк се е присъединил към партизаните и е окупира софийския център.

Под ръководството на полковник Кимон Георгиев, който става министър-председател, е образувано ново правителство. Георгиев и неговият министър на отбраната – полковник Дамян Велчев не са комунисти*; те са членове на военно-елитарния кръг Звено. В правителството обаче преобладава влиянието на доминирания от комунистите Отечествен Фронт. Най-важните министерства – на правосъдието и вътрешните работи – са оглавени от членове на комунистическата Българска работническа партия. Срещу комунистите нищо не се решава. Те дърпат конците. Така и в България пътят към т.нар. „народна демокрация“, т.е. комунистическа диктатура, изглежда предначертан. Подобно на Румъния и в България включването на десни сили в марионетно правителство служи за прикритие и за първа стъпка към

** Велчев след опита за преврат от 1935 г. почти непрекъснато е в затвора. По-късно става посланик в Швейцария. Георги Димитров го обявява за враг на народа, защото се обявява срещу Отечественния фронт. Поради това до смъртта си през 1954 той вече не може да се върне в България.*

пълното превземане на властта. Правителствената програма на Георгиев неслучайно започва с изречението: „Сърдечно приятелство със Съветския Съюз и вечна дружба с братския руски народ.“ Едно от първите му действия като управляващ е амнистията за всички комунистически партизани, които оттам нататък се наричат „борци за освобождение“, макар че техният брой е твърде ограничен. През 1947 г. в член 1 на новата българска конституция се говори за „народното въстание от 9 септември 1944 г.“. Така се създават легенди, въздействащи и до ден днешен.

Георгиев обаче сякаш наистина вярва в пробива на демокрацията в България, въпреки че други са по-наясно с процесите. В интервю с немски журналист, дадено още през септември м. 1944 г., Георгиев се изразява доста наивно: „Твърди се, че България иска да въведе комунистически или съветски режим. Това е коварна лъжа, а единствено вярно е, че искаме да изградим истинско демократическо управление, на което да сътрудничат всички прогресивни сили в страната. Обстоятелството, че комунистическата партия участва в правителството, не бива да се надценява.“

ИЗВЪНСЪДЕБНИ УБИЙСТВА И „НАРОДЕН СЪД“

Правителството на Отечествения Фронт, в сравнение с други държави от Източния блок, действа особено брутално и кърваво срещу представители на старата система. Отговорността за това е до голяма степен на Комунистическата партия. Настъпващата Студена война също така допринася за бруталната разправа с опозицията: „народните врагове“, „предатели“, „фашисти“ и „агенти“, както ги заклеимяват, не може да очакват редовен съдебен процес или милост. Така след 9 септември 1944 г. са убити хиляди хора без присъда или пък скоро след това осъдени в показни процеси от т.нар. Народен съд. Броят на убитите и безследно изчезналите лица според различните източници се колебае между 18 000 и 30 000 души.*

Първоначално „народната милиция“ започва да провежда „чистки“ из цялата страна, преследвайки представителите на старата власт и други „съмнителни лица“. Милицията е подчинена на Министерството на вътрешните работи. В нея служат обикновено бивши партизани, които сега изместват редовните полицейски

* По данни на главния обвинител от 3 юли 1945 г. само между декември 1944 и април 1945 г. от народните съдилища са осъдени 11 667 души, от тях 2730 на смърт и 1305 на „доживотен тъмничен затвор“.

СИЛОТ
И АН

сили. Милиционерите действат безразборно. Всеки, който им се стори съмнителен или пък притежава собственост, може да бъде разстрелян. Понякога се използва случая за разчистване на стари сметки от личен характер. Тези хора набързо са обявени за „колаборатори“ или „фашисти“ и така се оправдава тяхната експроприация и екзекуция. „Фашистко“ в новия речник е всичко, което се противопоставя на комунистическия стремеж към властта.

Висшият комунистически функционер Вълко Червенков доклажда в средата на септември на Георги Димитров в Москва за провеждането на масовите чистки: „Фашизмът падна (...), но борбата не е свършила. (...) В първите дни на революцията сметките с най-яроостните ни врагове, паднали в нашите ръце, спонтанно бяха разчистени. Сега ще предприемем мерки, за да ангажираме органите на съдебната власт с това. Министърът на правосъдието работи за създаването на Народен съд (...) От въоръжени групи партийни членове и комсомолци тихомълком се образувани ударни отряди за особено отговорни задачи.“*

В писмо от 17 октомври 1944 г. бъдещият български министър-председател потвърждава за насилствените действия на комунистите: „Предателите, провокаторите, враговете се наказват безмилостно. На противника е нанесен много силен удар. Но нашите другари не успяха да отсекаят главите на нашите противници в първите дни. Затова масовата чистка продължи през целите изминали две седмици.“

Народният съд бързо се захваща за работа. Неговата задача е да съди представителите на старата система и антикомунистите в показни процеси, за да бъде гарантирано, че няма да възникне съществена опозиция срещу изграждането на съветска система в България. Процесите са подигравка с всички принципи на правовата държава: обвинители не са образовани съдии, а партийни активисти. Подсъдимите нямат възможност да се защитават. По-късно имуществото им е конфискувано, а семействата им също подложени на репресии. До юли 1945 г. 11 000 души са изправени пред Народния съд, а едва 1500 от тях са оправдани**.

Най-известните личности са изправени пред съда в София. Заседанията започват четири дена преди Коледа и се провеждат в тържествената зала на Съдебната палата и аулата на Софийския

* Телеграма номер 10 на ЦК от 13 септември 1944 г.

** Данни на главния обвинител от 3 юли 1945 г. за Централния комитет на Комунистическата партия.

университет. Подсъдими са тримата регенти на малолетния цар Симеон Втори, трима бивши министър-председатели, 26 бивши министри, 122 депутати на предишното Народно събрание от 1940 г. наред и 8 съветници на цар Борис III. Общо 162 обвиняеми са изправени пред съда, за да им се търси отговорност. Явяват се пред съдиите-лаици в затворнически дрехи и имат мизерен вид след няколкомесечното пребиваване в килията. Пред съда протестират майки и вдовици на загинали партизани, насъскани от властите или поне толерирани от тях. Съпътствани от танкове и Народна милиция, те викат срещу обвиняемите лозунги като „Фашистите на бесилката!“

По време на процеса някои от обвиняемите се предават, за да спасят главата си*. Други като принц Кирил поставят съдиите в неудобно положение. Той пита за членовете от закона, според които политическите деяния, в които е обвинен, са престъпления. Неговите въпроси остават без отговор. Това красноречиво илюстрира липсата на законност в показните процеси, които не търсят истината и правото, а единствено желаниия резултат.

Присъдите са оповестени на 1 февруари 1945 г. В 100 случаи съдът налага смъртно наказание. Екзекуциите се извършват в нощта на 1 срещу 2 февруари. Осъдените сами копаят гроба си на софийските централни гробища при минус 19 градуса по Целзий. Заповядват им да се съблекат, след това ги застрелят с автомати. Принц Кирил умира с думите: „Да живее царство България!“. Днес малка плоча на гробищата напомня за екзекуцията-престъпление.

Други осъдени, които по време на делото още не са заловени, между тях много офицери и началници на генерални щабове, са ликвидирани по-късно, след като са задържани.

ТОТАЛЕН КОНТРОЛ

1946 г. на контролиран от комунистите референдум монар-

* Повечето от обвиняемите не успяват. Късмет има обаче Иван Маринов, последният военен министър на старото правителство. На 8 септември той подчинява българската армия на Отечествения фронт, като по този начин не само спасява живота си, но и осигурява бъдещата си кариера. Скоро той става инспектор на въоръжените сили. При това Белград подава искане за екстрадиция за военни престъпления, което остава без отговор от София. Дори отговорността му за депортацията на македонските евреи не е причина комунистите в България да не го повишат в длъжност.

хията е премахната. По това време семейството на царя вече е напуснало страната. Няколко месеца по-късно демократите в България осъзнават, че комунистите не искат да делят властта, а я искат изцяло за себе си. Другите лидери, като председателят на БЗНС Никола Петков, поради това напускат правителството. Петков иска изборите през 1946 г. да бъдат проведени под надзора на Съюзната контролната комисия в София. Това обаче би затруднило манипулации от страна на комунистите, поради което те да отказват подобен контрол. Изборите завършват с желанието резултат за Отечествения Фронт, въпреки че Петков и Обединената опозиция печелят 101 от 465 места в Народното събрание. Кампанията преди изборите обаче протича с крайна бруталност: 22 кандидати на опозицията са убити. Това кара британски наблюдатели да сравняват предизборната кампания с „терористичен поход“. Водещият социалдемократ Кръстю Пастухов например е арестуван на 26 юни 1946 и осъден на 5 години затвор. По-късно е удушен в килията си. След изборите завърналият се от Москва Георги Димитров става нов държавен глава.

Петков, който не желае да преклони глава и нарича Димитров „червен гаулайтер“, отъждествявайки го така с омразните фашисти, сега е в сериозна опасност. Той доста добре разбира новата власт. Анализът му безпроблемно би могъл да се пренесе и върху другите страни на бъдещия Източен блок. Според него комунистите никъде не биха могли да дойдат на власт чрез свободни избори: „Каква полза от увереността, че мнозинството на българския народ стои зад нас при условие, че другите имат оръжие?“

През февруари 1947 г. в Париж е подписан мирният договор с България. В началото на юли съюзниците се изтеглят от София. Веднага след това започват масови арести, които засягат и Петков. Обвинен е в държавна измяна и още през септември същата година е екзекутиран на бесилката. Водачът на социалдемократите Коста Лулчев е осъден на 15 години затвор. Това са предупреждения за опозицията. Димитров съветва опозицията да се вразуми и да не пречи на правителството, „иначе ще я прати при Св. Петър“.* Държавна сигурност започва да наблюдава опозиционерите. През октомври множество политици са принудително изселени, 721 членове на опозиционни партии изчезват в новооткритите концентрационни лагери.

* БЗНС след разправата с другите български партии остава да съществува, но няма никаква власт.

Съществена стъпка към диктатурата е приемането на нова конституция през декември 1947 г. от Шестото Велико народно събрание, която превръща България в „Народна република“. Гражданските права и задължения се ориентират по съветската конституция.

Разделението на властите окончателно е премахнато. Властият монопол преминава изцяло към Комунистическата партия. Тя утвърждава своята власт чрез ликвидиране на нежеланите лица и частната собственост, и чрез принудителната колективизация на земеделието. Както и в останалите държави с комунистическо ръководство и в България следва бърз процес на сливането на държава и партия. Комунисти заемат всички важни постове. След октомври 1944 г. държавният апарат е поставен под контрол чрез многобройни репресивни закони и наредби. На по-високите позиции в администрацията на страната, особено в съдебната система, са поставени нови хора, при което важни са идеологическите им убеждения, не толкова професионалните умения. Във всички обществени области като администрация, икономика, армия, образование, култура и духовна сфера е наложена съветската система. Портрети на Ленин, Сталин, Маркс и Димитров са закачени навсякъде. Изгражда се система от лагери по съветски образец и започва въдворяването в тях на оцелелите политически противници или лица, които пречат на властта, други са изселени в провинцията. С помощта на съветски съветници Комунистическата партия поставя и основите на репресивния си апарат – Държавна сигурност.

Но терорът много бързо се насочва и към собствените редици. През март 1949 г. Георги Димитров е повикан в Москва. Официално става дума за почивка и лечение. Смъртта му там е оповестена в началото на юли, а трупът му – балсамиран като този на Ленин – е пренесен в София и изложен в стъклен саркофаг в мавзолей. Дали Димитров наистина е починал от заболяването си или поради факта, че е изпаднал в немилост пред Сталин, версия, за която има основания, до ден днешен не е изяснено. Той е последван като държавен глава от своя бивш телохранител и зет Вълко Червенков. В края на 1949 г. Червенков открива истинска хайка срещу предполагаеми противници в собствената партия, заподозрени, че не следват сто процента линията на Москва. Стотици хиляди са оклеветени, хиляди осъдени на смърт, лагер или затвор. Показните процеси в немалка степен приличат на

тези под ръководство на Сталин от 1937 г., но те се провеждат по същото време и в други комунистически страни. България не е изключение.

Едва след смъртта на Сталин през 1953 г. натискът намалява малко. На VI конгрес на БКП е избран 43-годишният Тодор Живков за Първи секретар на партията, но едва през 1962 г. Живков успява да смени Червенков като министър-председател. През 1961 г. Живков изключва Червенков от ЦК на БКП и по този начин укрепва собствената си власт. Започва ерата на Живков...

СТОПАНСКИ ЗАГУБИ В РЕЗУЛТАТ НА ОКУПАЦИЯТА

На 28 октомври 1944 г. България сключва примирие с антихитлеристката коалиция. Съюзна контролна комисия (СКК) следи за спазването му. България е задължена да издържа СКК, както и съветските войски. От 8 септември 1944 г. до началото на 1945 г. числеността им заедно с преминаващите през територията ѝ за фронта части, достига 600 000 души.

Още преди подписване на Съглашението, правителството на ОФ взема решение за безплатно лекуване на съветските войници. Безплатно е ползването на всякакъв транспорт за придвижване.

Правителството и БНБ са принудени да изкупят от населението обменните руски рубли и да ги предаде на СКК. Банката плаща 15 лв. за рубла и предава на окупационните власти 4 908 118 рубли при условие, че съветската страна ще възстанови на БНБ равностойността им в левове. Москва не само не възстановява милионите, но и задължава операцията по изкупуването на рубли да продължи. В резултат на това БНБ предава още 2,7 млн. рубли. Съветската страна отказва да възстанови общата сума от над 7 млн. рубли с мотива, че с тях „съветските военни части са закупили продукти, с които българското правителство е било задължено да снабдява съветската войска“.

В ползва на СКК се изземват всички луксозни коли, ремонтират се частни сгради за нейните нужди, отпускат се парични средства на разположение на съветските военни власти, доставят се хранителни запаси.

Кабинетът на ОФ изпълнява желанието на Москва за приемането на постановление, с което е позволено на съветските части да се предоставят парични средства и стоки при облекчена процедура, без разходно-оправдателни документи.

Отпускат се и средства за предоставянето на съветската армия на 1000 т. тютюн. Иззети са всички речни и морски плавателни съдове. Съветската армия заграбва като „трофейни“ значителни строителни, горивни и др. материали, които продава на държавата и реализира съответните печалби.

Най-разорително за българското стопанство се оказва изпълнението на финансово-икономическите задължения, произтичащи от чл. 15 на Съглашението. То задължава българското правителство да предоставя парични средства, огромни количества храни, стоки, въоръжение, извършването на ремонти и използването на материали за тях и услуги за Съветското главно командване.

Цената на съветската окупация за България е огромна. Общата сумата възлиза на 133 280 719 447 лв. В нея влизат над 63,2 млрд. лв. разходи на България при участието и във войната срещу Германия; 30 млрд. разходи по изпълнение на примирието; определените косвени щети в размер на над 27 млрд. лв.; разходи за обезщетения, пенсии и еднократни помощи – 10,9 млрд. лв.

Въпреки че е трудно да се определи с точност размера на направените разходи в конвертируема валута, може да се говори за сума от 300 млн. тогавашни долара.

За да се добие представа за колосалните разходи по издръжката на съветската армия и участието и във войната в заключителната ѝ фаза на страната на победителите, без да е призната за такава, трябва да се посочат още няколко цифри. Целият национален доход (брутен вътрешен продукт) на България през 1945 г. е 141,8 млрд. лв., а окупационните разноски надхвърлят три пъти приходната му част от 43 млрд. лв.

До края на октомври 1945 г. направените разходи възлизат на над 26,1 млрд. лв. Според доклад на БНБ от май 1947 г. само по този член от Съглашението разходите на страната възлизат на огромната сума от 35,9 млрд. лв. Заедно с разходите по останалите точки от договора сумата нараства на 38,9 млрд. лв.

Финансовата криза, обхванала България, продължава и след приключването на войната. През 1946 г. държавния бюджет не се изпълнява. Приходите достигат до 39 млрд. лв., а разходите са 65 млрд. лв.

Заради огромните разходи, свързани с войната и изпълнение на Съглашението за примирие, рязко намаляват капиталните вложения в производствения сектор, което предизвиква дълбока икономическа криза. От 46,8 млрд. лв. през 1944 г., реалният национален доход през 1945 г. достига едва 26 млрд. лв. Кризата в българското стопанство и международната изолация се отразяват тежко и на външнотърговските операции. През 1945 г. страната реализира една трета от обема на българската външна търговия. В сравнение с 1939 г. вносът достига 20%, а износът – 40%.

СКК не прави никакви отстъпки и облекчения на отношение на разходите на страната за издръжка на съветските войски.

За да избегне очертаващия се срив на държавните финанси, предизвикани от огромните разходи, правителството прибегва до драстични мерки, които нито едно управление дотогава в България не е провеждало. Предприема се ход с ограничаване на банковото обръщение. Операцията се извършва от 1 до 16 март 1947 г.

В резултат на нея в банките насилствено са събрани голяма част от паричните наличности на населението, извадени са от употреба старите съкровищни бонове, които преди това поради значителния си обем са използвани като платежно средство и силно е ограничена банкнотната маса в обръщение.

За мащабите на извършеното ликвидиране на паричните ресурси говорят данните на БНБ. Преди обмяната в обръщение е имало 39 млрд. лв. в банкноти и 31 млрд. в съкровищни бонове. От общо 70 млрд. лв. от населението, държавните и частните предприятия са иззети 69 млрд. лв.

Тежестите на обмяната са за сметка основно на обикновените граждани, като само тях принудително да събрани 49,5 млрд. лв. Стабилизирането на финансите е платено спестяванията на населението и рязкото свиване на покупателната му способност.

Правителството на ОФ очаква, че участието на България в заключителната фаза на Втората световна война на страната на победителите ще се отрази положително и страната ще подобри външнополитическото си положение. Нито дадените човешки жертви на фронта, нито колосалните икономически загуби на страната в издръжката на съветските окупатори обаче не помагат това да стане. Мирният договор е подписан на 10 февруари 1947 г. в Париж, но България не получава статут на съвоюваща страна. Съветските представители гласуват против.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов Веселин, „Третата национална катастрофа“ – съветската окупация в България 1944 – 1947 г., изд. „Анико“, С., 2005 г.

Архив на Националната следствена служба, дело №4/1990 г. по описа на Главна прокуратура за разследване на причините за икономическата катастрофа.

Вачков, Даниел, „Изпълнението на финансово-икономическите клаузи на Съглашението за примирие с България от 28 октомври 1944 г.“, сп. „Исторически преглед“ през 2004 г.

Държавна агенция „Архиви“, фонд 136 – решения на Министерски съвет.

Куков о. з. полк. Кольо, „Трети Украински фронт в България през септември 1944 г.“, сп. „Военноисторически сборник“, кн. 4, 1984 г.

Огнянов Любомир, „Държавно-политическата система на България 1944 – 1948 г.“, издателство на БАН, С., 1993 г.

Судоплатов Павел, „Кремъл и Лубянка – спецоперации 1930 – 1950“, ИК „Прозорец“, С., 2002 г.

Шарланов Диню, „Тиранията“, ИК „Стрелец“, С. 1997 г.

Христо Христов е български разследващ журналист и документалист, изследващ архивите на бившата Държавна сигурност (ДС), задграничните дружества с българско участие на комунистическия режим на Народна република България, организираната престъпност, работата на МВР и специалните служби. Автор на редица исторически монографии и три поетични книги. Като изследовател работи със съдебни архиви, обект на които са различни престъпления на комунизма и до които други изследователи или историци не са имали достъп. Той е единственият журналист и изследовател, водил и спечелил съдебни дела за достъп до документи на ДС в периоди, когато държавното управление е водило рестриктивна политика. По този начин той прави обществено достъпни редица документални факти от комунистическото минало, които отсъстват в другите държавни архиви.

Jul

1967

ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ: ПРОИЗХОД, РАЗВИТИЕ, НАСЛЕДСТВО

Политическата (или „тайната“) полиция е един от основните белези на тоталитарната държава, поради което изследването на тази институция заема важно място в класическите интерпретации на тоталитаризма. Наред с това наследството на Държавна сигурност е сред най-дискутираните в България въпроси след падането на комунизма. Основната причина за това е, че за разлика от страните от Централна Европа, архивите на комунистическите тайни служби започнаха да бъдат разсекретявани решително и последователно едва през 2007 г. През това време изключително популярни станаха конспиративните теории за участието бившата Държавна сигурност във формирането на посткомунистическия елит на България. От тази гледна точка могат да бъдат обяснени и въпросите, които продължават да витаят около Държавна сигурност и нейното наследство: има ли смисъл от разсекретяването на архивите на системата повече от двадесет години след нейното закриване? Какво е влиянието на бившата Държавна сигурност върху формирането на елитите на прехода и как това влияние може да бъде ограничено? На тези въпроси ще бъде потърсен отговор в края на настоящата статия, след като бъде представена историята и развитието на репресивните служби на комунистическия режим.

В историята на българската ДС могат да се разграничат три периода. Първият е времето на формирането на системата през десетилетието след овладяването на властта от комунистите – наситена с политическо насилие епоха, през която Държавна сигурност е използвана за физическа разправа с политическите врагове, включително и с враговете в самата Комунистическа партия. Вторият период е епохата на десталинизацията и относителния спад на политическото влияние на тези структури и превръщането им в машина за ефективен, но невидим контрол на политическите противници. В края на 60-те години се наблюдава

ново засилване на тези структури, символ на което е създаденото през 1967 г. ново идеологическо Шесто управление, на което се възлагат надеждите да спре или поне да контролира процеса на спадане на популярността на партийното ръководство.

Формалната рождена дата на комунистическата ДС е през 1947 г., когато съществуващият още до 1944 г. отдел Държавна сигурност е превърнат в Дирекция Държавна сигурност (ДДС) към Министерство на вътрешните работи. До 1954 г. системата е подлагана на чести реорганизации, което прави трудно проследяването на нейната структура. От самото начало на своето съществуване върху Държавна сигурност влияние оказват два основни фактора – на първо място това е подчинението на Българската комунистическа партия, включително и зависимостта от промените и трусовете в Партията, и на второ място – копирането на съветският модел и зависимостта от промените в съветския Комитет за държавна сигурност (КГБ). За това спомага и изпращането в България на съветски съветници, които имат важна роля в организирането и въвеждането в България на методите на работа на съветските служби за сигурност. Особено през първото десетилетие на комунистическата власт ролята на съветските съветници в МВР, най-известен от които е генерал Степан Филатов, е толкова голяма, че според някои данни те са имали възможност да поставят под съмнение дори и решенията на министъра на вътрешните работи. Генерал Филатов също така лично води следствието по някои от най-известните показни политически процеси, проведени в България през този период.

Държавна сигурност придобива своята класическа структура през 1962 г. Тогава с две решения на Политбюро на ЦК на БКП е регламентирана структурата на системата, която остава сравнително непроменена до края на режима, както и начина на нейното функциониране. Най-общо казано, структурите на ДС могат да бъдат разделени на оперативни (които разчитат в дейността си основно на агентурата), неоперативни (за които агентурата има второстепенно значение) и спомагателни управления. Класическата Държавна сигурност има следната структура:

Оперативни управления

- Първо главно управление: Външнополитическо разузнаване (включително Научно-техническо и Културно-историческо разузнаване)

- Второ главно управление: Контраразузнаване
- Трето управление: Военно контраразузнаване
- Четвърто управление: За контраразузнавателно обслужване на икономиката
- Пето управление: Безопасност и охрана
- Шесто управление: За борба с идеологическата диверсия
- Направление Държавна сигурност в Окръжни управления на МВР
- Разузнавателно управление при Генералния щаб на БНА (РУ-ГЩ или РУМНО) – военното разузнаване, което никога формално не е било част от структурата на ДС, но се подчинява на същите методи и принципи на работа.

Неоперативни структури

- Техническо управление
- Седмо управление: Централно информационно-организационно управление
- Главно следствено управление към МВР (до 1979 г. – отдел Следствен към ДС)
- Управление Информация и архив (до 1986 г. – отдел Карто-тека и архив)

ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ И ПОЛИТИЧЕСКИТЕ РЕПРЕСИИ

Комунистическата ДС се изгражда в десетилетието от 1944 до 1954 година – наситена с политическо насилие епоха, през която Държавна сигурност се намира практически над закона, което ѝ гарантира и важно място в процеса на взимане на политически решения. През този период ДС участва в разправата с реални и измислени политически противници на режима, а в началото на 50-те години ДС взема активно участие и в политическите чистки вътре в самата Комунистическа партия. През 1954 г. тогавашния комунистически лидер дава оценката, че в предишните години ДС е работила в условията на „изключително положение“, с което признава, че ДС е работила извън закона, а извършените от нея политически репресии не са били законодателно регламен-

тирани. През първото десетилетие като вътрешни министри се сменят Антон Югов (1944 – 1949 г.), Руси Христов (1949 – 1951 г.) и Георги Цанков (1951 – 1962 г.), които си спечелват мрачната слава на организатори и изпълнители на тези политически чистки.

Репресивните инстинкти на системата се изграждат в годините от 1944 до 1947 г. Един от приоритетите на Българската работническа партия след овладяването на политическата власт е поставянето под пълен контрол на службите за сигурност, като в първите месеци след преврата от 9 септември 1944 г. в съществуващия до този момент отдел Държавна сигурност както на централно, така и на местно равнище се вливат активисти на Комунистическата партия или бивши партизани. Липсата на ясна регламентация за работата на тези служби се тълкува като знак за безконтролно политическо насилие, чиито мащаби не винаги могат да бъдат установени по архивен път, тъй като немалка част от репресиите, особено в първите години на комунизма, са извършвани, без да се остави документална следа и са прикривани като лично отмъщение или изстъпления на местните власти.

Държавна сигурност взема активно участие в няколко ясно очертани репресивни вълни. Първата е насочена основно срещу лидерите и участниците в политическата опозиция на новия режим, непосредствено след овладяването на властта от Комунистическата партия, прикрита зад коалицията с други леви партии, известна като Отечествен фронт. Жертва на първата репресивна вълна, която се развихря непосредствено след 9 септември 1944 г., стават голям брой хора, които по един или друг повод (както политически, така и чисто личен) попадат в полезрението на централното или местното партийно ръководство. Въпреки че и до днес се водят спорове за точният брой на загиналите през тези първи месеци, жертвите на този неконтролиран и нерегламентиран политически терор, извършен без съдебно решение, са от порядъка на няколко десетки хиляди души*.

Втората вълна от репресии е през периода на действие на т.нар. Народен съд, законът за който е приет на 6 октомври 1944 г.

** В литературата съществуват различни данни за жертвите на първата вълна от репресии. Христо Христов (Престъпленията по време на комунистическия режим и опитите за тяхното разследване след 10 ноември 1989 г. В: www.geocities.com/decommunization/Articles/Hristov4.htm.) посочва, че жертвите са между 30 000 и 40 000 души. Числото около 20 000 жертви е посочена от Любомир Огнянов в неговото изследване Държавно-политическа система на България 1944 – 1948 г. Изд. на БАН, София, 1993 г., стр. 27.*

Зле прикритата цел на Народния съд е унищожаването на дотогавашния политически и интелектуален елит на страната. Българският Народен съд е по същество политически трибунал, чийто съдебни състави са назначавани от местните партийни комитети. В периода на действие от ноември 1944 г. до април 1945 г. Народният съд издава над 2600 смъртни присъди, а други 8000 души са осъдени на различни срокове затвор.

След подписването на Парижкия мирен договор 10 февруари 1947 г. България окончателно остава в съветската сфера на влияние, което развързва ръцете на управляващата Комунистическа партия за нова репресивна вълна, намерила израз в серия от показни политически процеси, насочени срещу лидерите на опозиционните партии в парламента, доскоро членове на единния Отечествен фронт. Така в резултат на третата вълна политически репресии, парламентарната опозиция е задушена, а лидерът на най-голямата опозиционна партия БЗНС Никола Петков е осъден на смърт и обесен на 23 септември 1947 г.

Следващата вълна от репресии вече е насочена към самата комунистическа партия, като в това отношение България не прави изключение от много други страни в Източна Европа. Жертви на тази чистка стават партийните функционери от вътрешното крило на Партията от времето на Втората световна война, които са обвинени в сътрудничество с Титова Югославия и в заговор срещу Съветския съюз. Жертва на един от първите такива показни процеси в Източна Европа става бившият заместник министър-председател Трайчо Костов и един от лидери на вътрешното крило на комунистическата партия в годините на нелегалност, който през 1949 г. е екзекутиран по фалшиво обвинение в заговор с лидера на Югославия. Процесът срещу Трайчо Костов е организиран по типичния за Сталин маниер, като в хода на следствието обвиняемият е принуден да подпише самопризнания, от които обаче се отрича на самия съдебен процес, което представлява пропаганден провал за организаторите на процеса. Чистката продължава с различна интензивност до 1954 г., като нейни жертви стават както политическите лидери на вътрешното крило на партията, така и партийни функционери от различни равнища. Жертва на тази чистка става и част от ръководство на Държавна сигурност, което също е изцяло подменена.

Показните процеси срещу представителите на опозицията или срещу комунистически функционери са сигнал за масови

арести и затваряне на техните привърженици. Те са въдворени масово в откритите по това време концентрационни лагери, наречени Трудово-възпитателни общежития. Тези лагери представляват алтернатива на съдебната разправа, тъй като въдворяването в тях става не със съдебно решение, а с вътрешна заповед на органите на Държавна сигурност, които със същата административна заповед оформят и срока, за който даденото лице трябва да бъде въдворено в лагера. В огромна част от случаите съдържанието на тази заповед е държана в тайна както от самия потърпевш, така и от неговите роднини.

Първият такъв лагер е открит през януари 1945 г. на гара Свети Врач и продължава да съществува до март същата година. Министерският съвет прави опит да регламентира дейността на тези лагери едва през 1949 г. През април същата година затворът в Белене, разположен на остров в река Дунав, е определен за основен затвор за политическите противници на режима, което бързо превръща името Белене в синоним на политическото насилие от епохата на комунизма. Отначало в Белене са въдворени 4500 души, като техният брой намалява до 2323 през 1952 г. Лагерът продължава да съществува до 1 януари 1953 г., когато трудово-възпитателните общежития временно са закрити. Затворът в Белене обаче е открит отново през есента на 1956 г., когато вследствие на унгарското въстание режимът възстановява тази практика на контрол над опозицията. Този лагер продължава да съществува до 27 август 1959 г., когато с решение на Политбюро трудово-възпитателните общежития са официално закрити. По това време в Белене се намират 276 души. През този период съществуват и още няколко по-малки, но също печално известни такива лагери, като Куциян, Босна, Бухово и др. След закриването на лагера в Белене 166 от затворниците, квалифицирани като „непоправими рецидивисти“, са преместени в новооткрития лагер близо до Ловеч, който продължава да съществува до 1962 г., когато е закрит. През лагера в Ловеч преминават 1501 души, 147 от които загиват от нечовешките условия. Лагерът в Белене е открит още веднъж – по време на т.нар. Възродителен процес в средата на 80-те години. Отговорен за лагерната система през 50-те години и олицетворение на този тип политически чистки е Мирчо Спасов, началник на Софийското окръжно управление на МВР (1954 – 1957 г.) и заместник-министър на вътрешните работи (1957 – 1973 г.), след което е назначен за началник отдел „Кадри“ в Централния комитет на партията.

Единствените данни за режима и начина на живот в тези лагери (и по конкретно в Белене) се съдържат в спомените на оцелелите политическа затворници, сред които има хора с не-съвместими политически убеждения – бивши дипломати и интелектуалци, дейци на земеделската партия и дори бивши партизански командири. Бъдещите лагерници са задържани внезапно от Държавна сигурност и след няколкодневен престой в ареста, без съдебно решение и без да им бъде съобщено къде отиват, са прекарвани с влак до брега на Дунава, откъдето с лодки са прехвърляни на остров Белене. Животът в лагера е в трудни за оцеляване битови условия, а затворниците са принудени да се занимават с тежък физически труд – основно с дърводобив и копаене на диги, което се прави изцяло с примитивни средства. Правото на свиждане с близките е регламентирано, но то е поставено в зависимост от присъдата и статута на затворника – лагерниците с най-тежък режим имат право на едно свиждане на три месеца и получаването на едно писмо от близките през този период. Дневната хранителна дажба в лагера включва 400 гр. хляб и малки количества от други основни хранителни продукти с лошо качество.

КЛАСИЧЕСКАТА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ – ОСНОВНИ ДОКУМЕНТИ

Година след смъртта на Сталин политическите промени застигат и българската Държавна сигурност. През 1954 г. партийното ръководство си поставя за цел „преодоляването на последиците от култа към личността“ и инициира промени в системата на политическата полиция. В случая с ДС промяната е свързана с налагането на строг партиен контрол, забраната службите да се намесват в политическите борби вътре в комунистическата партия, изискването тя да се подчинява на законодателството в страната, както и изместването на пряката репресия от поразената агентурна работа. Свидетелство за тази драматична промяна в ДС е речта на партийния лидер Вълко Червенков пред ръководството на ДС от 17 април 1954 г. В тази реч Червенков, лидер на партията в най-мрачните сталински години, се опитва да се представи за реформатор. Тя е доказателство, че Държавна сигурност се е превърнала в „държава в държавата“. В нея партийния лидер потвърждава, че Държавна сигурност трябва да бъде „очите и ушите на Партията и народната власт“ и „изваден меч на пролетарската диктатура“, но същевременно остро кри-

тикува практиката Държавна сигурност да се поставя „над партията и правителството“, което е квалифицирано като „вражеска тенденция“ и „грубо и опасно извращение“. Недвусмислено се казва, че след като политическата опозиция е вече окончателно разгромена, и след като „сега законите са наши, социалистически“, Държавна сигурност трябва да престане да работи с „административни мерки“ и да се счита за поставена над закона и Партията, и да приеме позицията си на подчинена на партийното ръководство държавна институция.

Същинските реформи в Държавна сигурност се случват през 1962 г. През почти целия комунистически период Държавна сигурност е елитното поделение на Министерството на вътрешните работи, в чиято структура подчинено място заема Народната милиция, която отговоря само за опазването на обществения ред. За кратко през 60-те години Държавна сигурност е обособена на практика в отделно министерство под името Комитет за Държавна сигурност (КДС). Държавна сигурност и Народната милиция са обединени отново в Министерство на вътрешните работи през 1968 г., когато председателят на КДС Ангел Солаков е назначен и за министър на вътрешните работи. Той остава на поста до 1971 г. и е наследен от Ангел Цанев (1971 – 1973 г.), но кариерата и на двамата завършва безславно, тъй като те губят доверието на Тодор Живков. Особено драматично е свалянето на Ангел Солаков, считан до този момент за един от силните членове на партийното ръководство и оценяван като потенциален конкурент на Тодор Живков. Свалянето на двамата вътрешни министри, особено на Ангел Солаков, е показателно за практиката на Тодор Живков да освобождава внезапно и без допълнителни обяснения всеки, който придобие неформалния статут на „втория човек“ в държавата – такава съдба до 1989 г. сполетява още няколко членове на партийното ръководство.

След това за министър е назначен Димитър Стоянов (1973 – 1988 г.) – най-дълготрайният вътрешен министър в комунистическа България, в чиято лоялност Живков не изпитва съмнения. В края на комунизма Стоянов е издигнат за член на тясното партийно ръководство, а за нов министър е назначен Георги Танев (15 декември 1988 – 27 декември 1989 г.). Наред с министъра, сменяеми през този период са и двамата заместник министри, които наблюдават основните направления в дейността на системата – Григор Шопов, първи заместник-министър, който наблюдава

дава вътрешната сигурност и Стоян Савов, заместник-министър, който наблюдава разузнаването.

По времето на Димитър Стоянов партийното ръководство приема редица решения, чиято цел е работата на ДС да бъде детайлно регламентирана. През този период ДС успява да се наложи като система за тотален, но относително безкръвен контрол на обществения живот в България и като вярно рамо на съветското разузнаване при събирането на информация в чужбина и при изпълнението на „активни мероприятия“ в защита на социалистическия обществен строй. В края на периода (или в средата на 80-те години) ДС постепенно излиза от тези рамки, като започва във все по-голяма степен да се изплъзва от политическия контрол и да се връща към методите на откритата репресия, пример за което е Възродителният процес – най-мащабното политическо насилие, проведено от службите от началото на 50-те години.

Най-важният документ, приет през този период, с който се регламентира дейността на ДС, е Указът на Държавния съвет за правата и функциите на ДС, чиято явна част е публикувана в Държавен вестник на 20 август 1974 година. Той изпълнява ролята на конституция за системата за сигурност до края на комунистическия режим и в него ДС е дефинирана като „специализиран орган на управление, включен в системата на МВР, който има предназначение да обезпечава сигурността на НРБ и да защитава социалистическия обществен и държавен строй от престъпни посегателства“.

Според документа ДС е подчинена на министъра на вътрешните работи, който от своя страна отчита дейността си „пред ЦК на БКП, респективно пред Политбюро и първия секретар на ЦК на БКП“ – т. е. лично пред Тодор Живков. Тя има право да ползва за прикритие другите държавни учреждения, както и да привлича граждани „за доброволно съдействие на обществени начала“.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА РАБОТА НА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ

Централно място в работата на ДС заемат офицерите (наричани оперативни работници), които от своя страна имат агенти, от които събират сведения, които са предавани на конспиративни срещи в явочни квартири (собственост на частни лица, привлечени за сътрудници като „явочници“). Разузнаването се подчинява на същите правила за работа, но поради спецификата на

тяхната дейност и враждебно обкръжение в чужбина, разузнавачите използват по-сложни конспиративни методи за събиране на информация от своята агентура (като тайници за предаване на документи и др.).

Двете основни направления в Държавна сигурност – разузнаването и контраразузнаването – имат идентична йерархия на щатните служители и агентурата:

Разузнаване

- Оперативни работници: офицери на щат в ДС
- Резидент: оперативен работник, който ръководи разузнавателната структура в съответната държава (наричана резидентура)
- Агенти: официално вербувани чужди граждани
- Секретни сътрудници: официално вербувани български граждани, които сътрудничат на разузнаването
- Оперативни връзки (или доверителни връзки): чужди граждани, които са достоверен източник на информация, без формално да са вербувани

Контраразузнаване

- Оперативни работници: офицери на щат в ДС.
- Секретни сътрудници:
- Резиденти: секретни сътрудници, които управляват т.нар. резидентурна група в големи държавни институции или обществени организации
- Агенти: секретни сътрудници, които са официално вербувани с цел набиране на информация за настроенията в обществото
- Доверени лица: граждани, които не са формално вербувани, но могат да бъдат източник на достоверна информация
- Съдържатели на явочни квартири: сътрудници, доброволно предоставили жилището си за срещи с агенти

Набирането на агентура както от разузнаването, така и от контраразузнаването става по абсолютно идентичен начин – на идейно-политическа основа или въз основа на зависимост (материална или кариерна заинтересованост или въз основа на компрометиращи материали, т.е. изнудване и заплахи). Разкритите до този момент досиета разкриват тенденцията с напредването на режима да се увеличават хората, които формално се приема, че са привлечени на „идейна основа“, но чийто водещ мотив е възможността ДС да подпомогне тяхното кариерно развитие. В този смисъл ДС играе ролята на социален асансьор за своите секретни сътрудници, което я превръща във важен фактор при селекцията на елита на немалко обществени групи и професии след края на комунизма.

Вътре в страната един оперативен работник средно има на свое ръководство около 10 секретни сътрудници, с които по разчет би трябвало да провежда 12 срещи годишно, или поне един път в месеца. Подобно на обектите на Държавна сигурност, самите агенти също могат да бъдат подлагани на проверка за лоялност чрез подслушване, контрол на кореспонденцията или чрез събиране на информация за тях от други агенти. Събраните по агентурен път сведения (предавани писмено от агента или записвани от оперативния работник) могат да имат информационна стойност, но те могат да бъдат използвани и за мека или твърда репресия срещу политическите опоненти или инакомислещите. Вътре в страната репресиите могат да варират от меки мерки като т.нар. „профилактиране“ (т.е. предупреждение), през спиране на възможностите за професионално развитие или в крайна сметка – до следствие и затвор, след като събраните от оперативните управления сведения бъдат предани на следствието и прокуратурата. Практиката е жертвите да бъдат следени като на подозрителните лица се образуват разработки, към тях се насочват агенти и се провеждат различни мероприятия – подслушване на дома или телефона, външно наблюдение, проверка на кореспонденцията и др. Обекти на тези дела могат да бъдат както отделни личности, така и цели групи от хора, подозирани в „антидържавни действия“. Информацията за обектите се събира в специално архивно дело, където се предават всички данни за обекта, предавани от различни агенти. От своя страна самите агенти също имат собствено архивно дело, където се събират информациите, предавани от този агент. Начина на поддържане на архивните дела зависи от старанието на оперативния работ-

ник, поради което днес нерядко един документ може да бъде открит в едното архивно дело (на обекта), но не в работното дело на агента или обратното, без да се броят случаите на умишлено унищожаване на цели архивни дела в края на комунизма.

Както разузнаването, така и контрарузнаването има за задача не само да изпълнява репресивни задачи, но и да осигуряват вътрешната и международна легитимност на режима. Една от целите на разузнаването в това отношение е негови служители да бъдат внедрявани в международните организации и съвместно с другите комунистически държави, да манипулират дейността на тези организации в удобна за тях насока. Задача да укрепват легитимността на режима имат и отделите за сигурност вътре в страната, тъй като тяхната агентура трябва да има възможност да оказва „положително влияние върху по-широк кръг лица“, както и „надеждно да контролира обстановката и да влияе върху нейното развитие в желаното от органите на ДС направление“. Наличието на такава мрежа от сътрудници дава възможност при необходимост тя да бъде мобилизирана за манипулиране на общественото мнение в желаната от режима и от Държавна сигурност посока.

С разрастването на структурата и влиянието на системата, Държавна сигурност има все по-голяма възможност да влияе върху работата на други държавни институции, тъй като Държавна сигурност внедрява в тях офицери под прикритие, които от своя страна набират работещи в тези ведомства секретни сътрудници. В най-голяма степен в такива „филиали“ на Държавна сигурност се превръщат Министерството на външните работи и Министерството на външноикономическите връзки. Така например през 1988 г. Първо главно управление разполага с 246 щатни бройки под прикритие в българските задгранични представителства, като това е контингентът само за оперативни работници на политическото разузнаване, без да се броят секретните сътрудници, които така или иначе работят в същото ведомство, както и служителите на Военното разузнаване. Наследството, което Държавна сигурност оставя в държавната администрация след края на комунизма, е един от най-тежките проблеми на нова демократична България, като този проблем допълнително е усложнен от непоследователните опити за отваряне на архивите на ДС, станали достъпни едва след 2006 г.

РАЗУЗНАВАТЕЛНИ УПРАВЛЕНИЯ

Разузнавателните управления са галените деца на комунистическата власт. Създадени в зората на комунизма, те се налагат като едни от най-бързорастящите и най-важни структури на специалните служби. По дефиниция в тях би трябвало да работят най-способните офицери, които имат възможност често да пътуват зад граница, което предполага и тяхната безспорна идеологическа лоялност. Разузнавачите в чужбина участват не само в събирането на политическа или военна информация, но и в извършването на всякакви активни мероприятия зад граница, между които и „остри мероприятия“ (отвлечения и убийства на политически противници на режима).

Разузнаването на комунистическа България се създава с организационната и административна подкрепа на Съветския съюз, благодарение на което още от самото начало е постигнато пълно синхронизиране на дейността на българското и съветското разузнаване. Прочистването на българските дипломатически мисии от противници на новия режим до края на 1948 г. е съпроводено от интензивна подготовка на първите кадри на българското външно политическо и военно разузнаване. През 1946 г. 20 служители на ДС заминават на шестмесечна специализация в СССР, като също толкова голяма група специализира в СССР и през следващите две години.

За създател на българското разузнаване се счита Христо Боев, който в периода 1949 до 1952 г., когато е ръководител на новата структура, налага съветската организация на разузнавателна дейност и изгражда първите български легални резидентури в чужбина, за което спомага и неговият личен опит като съветски нелегален разузнавач през 20-те и 30-те години на XX век. Сред новоназначените български „дипломати“ от този период е и Райко Николов, с чието име е свързан и един от най-големите „успехи“ на българското разузнаване. През 1996 г. френският вестник „Експрес“ съобщава, че през 1953 г. Райко Николов е вербувал френския политик и бъдещ министър на отбраната в периода 1981 – 1985 г. Шарл Ерню, който след това е бил прехвърлен отначало на съветското, а впоследствие – на румънското разузнаване. В отговор Николов отхвърля обвиненията, а някои изследователи подлагат на съмнение твърдението, че през този период е съществувала практиката комунистическите държави да си споделят агентура. Декласифицираните архиви доказват, че като

разузнавач под прикритието на дипломат, в тези години Николов действително вербува изключително ценен агент, както и че подобно „споделяне“ на агентура е било напълно допустимо.

Подобни случаи на успешни операции през този период обаче, са по-скоро изключение поради липсата на ясни приоритети, наличието на известно припокриване на дейността на двете разузнавания – политическото и военното, липсата на добре подготвени кадри, както и заради не съвсем ясното регламентиране на отношенията между разузнавателните органи и другите държавни институции. Така например през 1948 г. българският дипломат в Париж Иван-Асен Георгиев пише писмо, в което дава унищожителна оценка за състоянието на българското разузнаване: „Изпращат се за ръководители на разузнаването в чужбина хора, неподходящи за тази цел. Те самите използват за агенти хора негодни... В резултат разузнаването е слабо и се заменя с поток от клюки и клевети, които рушат службите в чужбина и единството на българите.“

В следващите години Иван-Асен Георгиев работи в българското представителство към ООН, но през 1964 г. е арестуван и след показан и пропаганден съдебен процес е екзекутиран за шпионаж в полза на САЩ.

През следващите десетилетия зависимостта от съветските разузнавателни служби продължава да бъде водещ фактор, като масово българските разузнавачи преминават едногодишно обучение в съветската разузнавателна школа. В този период в отношенията между комунистическите държави се утвърждава и „доктрината Брежнев“, която напълно заличава концепцията за „национална сигурност“, изместена от идеята за „социалистическия интернационализъм“, т. е. за предотвратяване на „контрареволуцията“ в някои от страните от Източния блок.

Българското разузнаване се вписва в общата система от разузнаване на комунистическите държави, като се специализира по отношение на някои конкретни географски зони – основно съседните на България държави от НАТО Гърция и Турция, както и арабския свят. В документите приоритетите на разузнаването са разделени на три основни географски зони, подредени по важност. На първо място са Турция и Гърция, втората географска зона са големите капиталистически страни, като сред тях приоритет е отдаден на САЩ, Италия, Франция и Ватикана. Третата ге-

ографска зона са „слаборазвитите арабски и африкански страни“ (сред тях преимущество имат арабските държави). През 1966 г. към тези приоритети се добавят Китай и Албания в контекста на изострените отношения в този период между СССР и Китай.

Елитният статут на цивилното разузнаване личи дори от неговото място като Първо главно управление в структурата на Държавна сигурност. Част от отделите в него отговарят за водещите приоритети по географски признак, а друга част са функционалните отдели, които отговарят за определен тип операции. В структурата на Първо главно управление се намира и Научно-техническото разузнаване (НТР), чиято цел е придобиването на научна и технологична информация и преди всичко на сведения за нови оръжейни системи. Значението на НТР с годините нараства, тъй като на него се възлагат надеждите за преодоляване на технологичното изоставане от западните държави. Нарастването на важността на НТР намира израз и в честите увеличения на неговия щат към края на комунизма. До 1980 г. то има изградена своя мрежа в САЩ, Япония, ФРГ, Англия, Франция, Италия, Австрия, Канада. Към същата година отделни негови представители вече са изпратени на работа и в Швеция, Швейцария, Холандия, Индия и Испания. През 1980 г. на щат в НТР към ПГУ работят 98 оперативни работници – офицери и 10 души технически персонал, а същата година на отдела са отпуснати още 95 щатни бройки за офицери, 65 от които са за работа зад граница.

Въпреки че НТР действително успява да придобие някои технологичния тайни от Запада, не се създава такъв механизъм, който да гарантира успешното внедряване на придобитите разработки в плановата икономика. Значението на българското Научно-техническо разузнаване обаче не бива да се надценява – както заключават Андрю и Митрохин*, в рамките на Източния блок най-ефективни са били източногерманското и чехословашкото научно-техническо разузнавания, докато българските служби са значително по-слабо ефективни.

* Василий Митрохин (1922 – 2004 г.) е сътрудник в архивния отдел на политическото разузнаване на СССР, който през 1992 г. успява да избяга във Великобритания с 22 000 страници архивни документи на КГБ. В сътрудничество с британския историк Кристофър Андрю Митрохин пише поредица от книги под общото заглавие „Архивът на Митрохин“, които се превръщат в най-ценния изследователски източник за дейността на КГБ в годините на Студената война (Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West*, Gardners Books, 2000).

В рамките на Първо главно управление се намира и една странна структура, наречена Културно-историческо разузнаване. Тя е създадена през 1972 г. като 14-ти отдел в ПГУ и нейната официална задача е да придобива от чужбина документи за българската история, както и да защитава българската гледна точка в историческите спорове със съседните държави, чрез производството на съответните пропагандни материали. Поради естественото на своята работа служителите на Културно-историческото разузнаване обаче имат възможност и да събират политическа информация, ползвайки прикритието на научни работници. Културно-историческото разузнаване е автор и на един от най-големите скандали, свързани с бившата Държавна сигурност в годините на прехода. През 1985 г. тази служба организира кражбата и изнасянето в България на най-важния ръкопис, съхраняван в българския манастир на гръцкия полуостров Атон – „История Славянобългарска“ (първата систематизирана история на българите, написана в края на XVIII век). В следващите години ръкописът остава заключен в касата на началника на разузнавателните служби, докато тайната не се разкрива през 1996 г., което предизвиква дипломатически скандал с Гърция, преди да бъде взето решение книгата да бъде върната на манастира.

Наличните архивни материали не потвърждават широко тиражираната от бивши разузнавачи легенда за големите успехи на българското разузнаване в годините на реалния социализъм. Въпреки тези твърдения, до момента нито някои от бившите разузнавачи, нито архивните данни дават основание да се твърди, че българското разузнаване е успяло да достави значителна информация, която да е изиграла ключова роля във взимането на политически решения. Причината за това е изключително тромавата бюрократична структура на разузнаването и непрекъснатите опасения от „провали“, което прави българските разузнавачи в чужбина изключително предпазливи както при набирането на търсените данни, така и при набирането на нова агентура.

Така например през 1977 г. резидентурата в Ню Йорк (която използва за прикритие основно българското представителство към ООН) се състои от 8 оперативни работници (т. е. офицери, изпратени от България), които ръководят общо само 12 агента, като за тази дейност Центърът дава много висока оценка. Положението в съседните страни не е по-различно – през 1968 г. резиден-

турата в Атина съобщава, че има на разположение общо девет агента гръцки гражданин, от които същински контакт поддържа с пет, а с останалите връзката е загубена. Самата резидентура се състои от общо 11 души, от които 6 оперативни работници, а останалите са помощен персонал (радист, шофьор и охрана). Показателно за оценката на работата на тази резидентура е, че резидент в Атина в този момент е Стоян Савов, който в следващите години е издигнат до заместник-министър на вътрешните работи, в чийто ресор влиза именно наблюдението на работата на разузнаването. През 1971 г. резидентурата във Франкфурт, която ползва за прикритие търговското представителство на страната, се състои от 8 оперативни работници, а ръководи едва 3 агенти чужди граждани и 26 секретни сътрудници български граждани. За цялата година резидентурата отчита привличането на нови 4 временно пребиваващи български граждани за секретни сътрудници и нито един нов агент. Действително Центърът отчита, че дейността по установяване на контакти с местни граждани е „задоволителна“, но за сметка на това резидентът – Владимир Тодоров – в края на 80-те години е назначен за последния началник на Първо Главно управление.

Считано за елитна служба, с времето Първо главно управление се превръща в привлекателна кариерна цел заради привилегиите и дългите командировки в чужбина, които осигурява на своите служители. Личните кадрови дела на водещите офицери от системата показват, че ключово значение за кариерата на първото поколение офицери има политическото минало – участието им в младежката структура на Комунистическата партия (Работнически младежки съюз – РМС) или в организирани от партията партизански отряди в началото на 40-те години, гарантира сравнително бързото изкачване на кариерната стълбица. За разлика от тях, ключово за израстването на второто поколение офицери играе близостта (роднинска или земляческа) със същото това първо поколение офицери. Тези контакти имат решаваща роля още при влизането в системата, тъй като единственият начин човек да попадне в различните управления на ДС е той да бъде уреден или поне „препоръчан“. По-нататък системата работи така, че малките грешки или неморални прояви задълго могат да бъдат подминавани или прикривани, но големите гафове, които не могат да бъдат скрити (като измяна на нечий агент) води след себе си дълготрайното дисквалифициране на съответния оперативен работник, като в хода на неговата проверка към

прегрешенията му се добавят всички замечени до този момент дребни или битови проблеми. Резултатът е, че ако сред първото поколение разузнавачи и контраразузнавачи все пак могат да се открият идеалисти (или същински патриоти според разбирането на времето), то второто поколение е доминирано изцяло и почти без изключение от бюрократи, чиято основна цел е да не допуснат грешка, да си пазят мястото и да се възползват от всеки потенциален контакт, който може да ги катапултира на по-горна позиция. Казано накратко, Държавна сигурност и особено разузнаването се превръща в най-антимеритократичната и затворена система в цялата държава, където никой не си прави илюзии, че кариерата се дължи само или предимно на професионални качества.

Българското разузнаване става печално известно по света основно с „острите си мероприятия“ срещу представителите на българската емиграция, наричана в документите „вражеска“. Най-голямо възмущение предизвиква убийството с отровна сачма, изстреляна от „българския чадър“, на писателя Георги Марков, извършено през 1978 г. в Лондон. Жертва на българските специални служби обаче стават и други не толкова известни емигранти, превърнали се в критици на властта.

Георги Марков е български писател, който след бягството си на Запад се налага като най-известният и красноречив критик на комунистическия режим в България. Роден през 1929 г., той напуска България през 1969 г., когато е вече утвърден писател, драматург и сценарист. Напуска страната легално, но със засилването на публичните му критики срещу режима в справките на Държавна сигурност той се превръща в „вражески емигрант“. С тази мотивировка, през 1971 г. Шесто управление открива първото дело срещу него под кодово име „Скитник“, а на следващата година той става обект на задочно следствено дело с мотива, че „се е поставил в услуга на чужди държави“ и е написал материали „с клеветническо съдържание“ срещу България, излъчени по чуждите радиостанции. Следствието завършва с решение за предаване на съд, а закритият съдебен процес издава на 26 декември 1972 г. задочна осъдителна присъда от шест години и шест месеца лишаване от свобода.

Репресията срещу писателя придобива още по-драстични форми, когато на 9 април 1976 г. делото срещу него преминава в Първо главно управление на ДС, отново под кодовото име „Скит-

ник". През 1977 г. Марков вече е най-известният критик на комунистическия режим в България, а и лично на Тодор Живков, като неговите „Задочни репортажи за България“, четени от него по радио „Свободна Европа“, стават популярни и вътре в страната. Същата година делото по обект „Скитник“ навлиза в нова фаза, кулминирала в „острото мероприятие“ по неговото „неутрализиране“. В операцията са посветени единствено най-високите етажи от ръководството на МВР – министърът Димитър Стоянов, заместник-министърът, отговорен за разузнаването, Стоян Савов, началникът на Първо главно управление Васил Коцев, неговият заместник Владимир Тодоров и Мичо Генковски, началник на отдела, в който се намира делото срещу писателя и водещ офицер на задграничния агент на ПГУ с кодово име „Пикадили“. В началото на 1978 г. българските служби се обръщат с искане към съветските си колеги за съдействие за ликвидирането на писателя и въпреки колебанията, в крайна сметка КГБ доставя на ДС отровата рицин. Цялостната организация на покушението обаче е извършена от българското разузнаване. Убийството е извършено на 7 септември 1978 г., когато по спомените на писателя, на моста Ватерло в Лондон в него се блъснал случаен минувач, след което Марков почувствал рязко убождане и видял човекът да се навежда да вземе изпуснатия от него чадър. Опитът за лечение на писателя е неуспешен и на 11 септември 1978 г. Марков умира в лондонска клиника.

Няколко дни по-рано, на 26 август 1978 г., е извършен опит за убийство и срещу друг известен критик на режима – журналиста Владимир Костов. Покушението срещу него е извършено в Париж, като методите наподобяват нападението срещу Георги Марков, но той успява да оцелее.

Убийството на Георги Марков предизвиква огромен медиен шум на Запад и се превръща в пропагандна катастрофа за режима в България, станала известна с „българския чадър“. Българските специални служби яростно отричат съучастие в убийството, като пускат в обръщение различни пропагандни версии. В следващите години случаят остава неразкрит, като едва в началото на 90-те години първите български антикомунистически политици започват да полагат реални усилия за разкриване на истината. В хода на подновеното разследване става ясно, че архивното дело срещу писателя е унищожено или поне е изчезнало от архивите на разузнаването, което е било извършено от

последния началник на разузнаването ген. Владимир Тодоров с разрешението на Стоян Савов, който продължава да заема поста заместник-министър в края на 1989 г. Срещу тях двамата е образувано следствено дело, завършило с решение за отдаването им под съд. Стоян Савов се самоубива на 6 януари 1992 г., 48 часа преди откриването на съдебния процес, а Владимир Тодоров е осъден на 14 месеца лишаване от свобода.

Делото формално остава неразкрито и до днес, но след дългогодишни издирвания в архивите и съдебни дела срещу институциите за достъп до секретните документи, журналистът Христо Христов доказва по документален път, че убийството е организирано от българските тайни служби, а физическият извършител е агентът на ПГУ с кодово име „Пикадили“, зад което се крие италианецът с датски паспорт Франческо Гулино. Той е вербуван през 1971 г. за агент на Първо главно управление, след като е заловен от българските власти при опит за контрабанда на българска територия. През 1977 г. той е привлечен да работи по делото „Скитник“, а в годините след покушението е възнаграден с най-малко 30 000 щ. д. Връзката с агент „Пикадили“ е прекратена през 1990 г. – на 7 април 1990 г. в Будапеща среща с него провежда водещият му офицер полк. Мичо Генковски, на която офицерът информира агента, че връзките с него ще бъдат „замразени“, но че службата ще се погрижи за неговото „стабилизиране“. На срещата офицерът предава на агента и сумата от 700 долара.

Христо Христов разкрива и убийството на друг, не толкова известен български емигрант – Борис Арсов, който през 1974 г. е отвлечен от Дания от служители на българското разузнаване, впоследствие е осъден на 15 години затвор, а в самия край на декември 1974 г. е намерен обесен в килията си при крайно съмнителни обстоятелства.

Друга основна разузнавателна структура, която се намира извън системата на Държавна сигурност и е подчинена на Министерството на отбраната, е Военното разузнаване. То развива своята дейност паралелно на външнополитическото разузнаване с фокус основно върху бойната готовност на противника, чрез идентични структури и методи на работа. Военното разузнаване се концентрира върху военния потенциал на западните държани и преди всичко НАТО, като в това отношение също следва зададените от СССР приоритети. Методите му на работа не се различават от тези на външнополитическото разузнаване,

като то също има право да формира свои легални и нелегални резидентури на територията на разузнаваните страни. Военното разузнаване има право да ползва като легално прикритие също така и институцията на „военните аташета“. Припокриването на дейностите и фактическата конкуренция между тях както на макрониво – между МВР и МНО, така и на микрониво – в отделните дипломатически представителства и други ведомства под прикритие – прави отношенията между двата основни клона на разузнаването един от най-интересните и до този момент не добре изучени въпроси.

Основната структура, около която е организирана работата на разузнаването в чужбина, е резидентурата. Тя може да бъде легална или нелегална. Легална е онази резидентура, която ползва за прикритие легално съществуваща българска институция в чужбина, основно дипломатическите представителства, но и структури, подчинени на Министерство на транспорта или Българската телеграфна агенция. Легалната резидентура има следната структура:

Резидент – организира и контролира цялата дейност на резидентурата, ръководи оперативните работници и лично се занимава с агентурно-оперативна работа.

Оперативни работници – изпълняват агентурно-оперативни задачи.

Шифровач – води шифрованата кореспонденция.

Радист – предава и приема шифрованата кореспонденция и отговаря за техническата изправност на радио поста.

Шофьор – отговаря за техническото състояние на колите на резидентурата и по указание на резидента изпълнява технически и спомагателни задачи.

Оперативни работници по охраната – осъществяват денонощна въоръжена охрана на представителствата, без да им се възлага допълнителна дейност.

Нелегалните резидентури не ползват дипломатическо прикритие и в тях работят специално обучени разузнавачи със сменена самоличност (легенда), изпратени в чужбина под някакъв убедителен предлог – например финансиран от разузнаването дребен бизнес, който им дава възможност често да пътуват. На

теория предимствата от работата на нелегалите са огромни, но и рисковете също са големи, тъй като контролът върху тях от страна на Центъра е почти невъзможен, т.е. налице е опасността от превръщането на тези нелегали в двойни агенти. През 60-те години, а вероятно и по-късно нелегални резидентури се организират предимно, и може би единствено в Гърция и Турция.

КОНТРАРАЗУЗНАВАНЕ И ПОЛИТИЧЕСКА ПОЛИЦИЯ

Държавна сигурност не прави разлика между контраразузнаване и политическа полиция, което е резултат от наложената през комунизма философия, че всеки опит за противодействие на режима е резултат от някакъв вид външна активност, т.е. на външна диверсия. Затова и в ДС трудно могат да бъдат ясно и структурно разграничени управленията и отделите, натоварени с класическо контраразузнаване, и тези, чиято цел е да противодействат на какъвто и да било вид вътрешна съпротива срещу самия режим. Може да се обобщи, че целта на всички тези структури е осигуряването на вътрешната сигурност на режима.

За разлика от разузнаването, отделите за вътрешна сигурност имат относително по-голяма автономност от Съветския съюз, тъй като дейността му се развива почти единствено вътре в страната и е под пълния контрол на БКП. Според замисъла на партията, задачата на тези структури е да се занимават с реалните и потенциалните политически противници на режима в най-широк смисъл – от чуждите граждани, подозирани в разузнавателна дейност срещу държавата, през остатъците от бившите опозиционни партии и религиозните общности до противодействието на потенциалните дисиденти и на всички, които се съмняват в комунистическата система. Въпреки че не са галеници на системата като разузнавачите, голямото предимство на служителите в тези структури е, че те са сред малцината, реално запознати с положението и настроенията в страната. Другото им предимство е, че провалът вътре в страната е практически невъзможен, тъй като тяхната агентура има много по-малки възможности да излезе извън контрола на своите офицери. В крайна сметка тези служби имат възможност да оказват влияние и върху решенията на политическото ръководство, чрез информацията която му предоставят и чрез проблемите, върху които акцентират.

Силата на структурите за вътрешна сигурност е обратно пропорционална на същинската легитимност на режима – т.е. колкото по-стабилен е режимът, толкова по-слаби са тези структури и обратното. След 1954 г. на тези структури е наложено ограничението да не работят вътре в комунистическата партия, която по дефиниция би трябвало да има възможността сама да контролира своите членове. Но тази забрана не устоява дълго на времето и с увеличаването на противниците на Т. Живков, включително и от средите на комунистическата партия, изкушението тези структури отново да започнат да работят в самата партия става огромно. Така през 1967 г. е сформирана и политическата полиция в тесния смисъл на думата – Шесто управление на Държавна сигурност, което получава задачата да се занимава не само с реалните и потенциалните дисиденти, но и с проявите на политическа опозиция вътре в партията. Постепенно то се утвърждава като един вид лична гвардия на първия секретар на БКП. В средата на 80-те вече съществува практиката управлението да следи и разработва висшата партийна номенклатура, включително и най-близките до генералния секретар хора. Тази еволюция на Шесто управление е само едно от многото доказателства за невъзможността за вътрешна реформа на режима, тъй като една от функциите на ДС практически е да предотвратява опитите за такава реформа.

Основната контраразузнавателна структура в ДС е Второ главно управление, а неговата най-значителна мощ е в средата на 60-те години, когато то се утвърждава като най-голямото управление в ДС. Краткият период от 1965 до 1967 г., който съвпада със самостоятелното съществуване на КДС като подчинена директно на Министерския съвет институция, е моментът на най-широко разрастване на това управление. Тогава то покрива всички възможни външни и вътрешни противници на режима, а неговата структура се състои от тринадесет отдела. През втората половина на 60-те години управлението постепенно започва да губи част от функциите си, тъй като от неговите структури през 1967 г. е създадено Шесто управление, а през 1986 г. – Управлението за контраразузнавателно обслужване на икономиката.

След края на 60-те години основните задачи на ВГУ се ограничават до контрола на чуждите дипломатически мисии и противодействието на чуждите разузнавания, но то продължава да играе известна роля и в борбата срещу „вражеските емигранти“.

Основната агентура на контраразузнаването се състои от български граждани, които работят в чуждите дипломатически мисии или имат контакти с чуждите дипломати, като от наличните документи може да се твърди, че българските служби са следили внимателно всяка стъпка на чуждите дипломати, особено от вражеските държави. Контраразузнаване-то обаче поддържа и доста широка агентурна мрежа извън тези среди – така например през 1965 г. то официално получава правото да вербува и чуждестранни студенти. Освен тази агентура Второ главно управление има право да извежда и агентура зад граница с цел „разработване изменниците на родината и вражеските разузнавателни центрове срещу нашата страна“.

Трето управление или Военното контраразузнаване (ВКР) има същата насока на работа, каквото има Второ главно в ранния период на своето съществуване, но по отношение на въоръжените сили. То обединява както борбата срещу чуждите разузнавания в армията, така и функциите на политическа полиция в нея. Централната му задача е да осигурява политическата лоялност на армията. В партийно решение от 1963 г. ВКР е дефиниран като „политически държавен орган на МВР, който осъществява задачите, поставени от ЦК на БКП и правителството на НРБ, по обезпечаването на държавната сигурност във въоръжените сили и Трудовата повинност на НРБ“. Обяснението на факта, че за разлика от Военното разузнаване (което е подчинено на Министъра на отбраната), Военното контраразузнаване е подчинено на МВР се крие в желанието на комунистическата власт да установи взаимен контрол между отделните силови структури в държавата и така да парира опасността от концентриране на твърде много власт в едно от двете силови ведомства.

Задачите и правата на Военното контраразузнаване отразяват манията за тайнственост около въоръжените сили на комунистическа България. Според него основните задачи на ВКР са насочени към опазване на военната тайна, както и към противодействие на интереса на чуждите разузнавания към военните обекти. ВКР е задължена да следи за опазването на военните тайни не само вътре в поделенията, но и около тях, и в близките населени места, като органите на ВКР имат възможност да вербуват агентура и на двете места. Това превръща ВКР в огромна структура, която е разполагала с немалък агентурен апарат както от средите на военните, така и сред цивилните граждани.

Четвърто и Пето управление са неоперативни управления, чиято дейност се разяснява по-нататък.

Шесто управление е политическата полиция на комунистическия режим в най-тесния смисъл на думата. Създаването му е пряк резултат от следването на съветския пример – през 1967 г. в Москва за нов председател на КГБ е назначен Юрий Андропов, който още същата година създава специализираната структура в КГБ (V управление), чиято основна задача е именно борбата с идеологическата диверсия и неутрализирането на дисидентите.

Българското Шесто управление има идентични цели и работата му е насочена срещу най-чувствителните и потенциално критични към режима слоеве в обществото – интелигенцията, младежта, малцинствата, а по-късно към задълженията му се прибавя и контролът върху членовете на БКП. Това са обществените групи, които имат най-голяма възможност да оказват влияние на общественото мнение и политическата власт, поради което контролът върху тях е ключов за оцеляването на режима. Шесто управление контролира също религиозните и националните малцинствата, между които и православното духовенство, което през комунизма също е маргинална спрямо официалната идеология институция. Задължение на управлението е и противодействието на т.нар. антидържавни прояви, организирани от „вражеските емигрантски центрове“ и „контрареволюционните остатъци“. Като контролира настроенятия сред тези важни сектори, режимът се надява, че индиректно контролират и цялото общество.

В структурно отношение Шесто управление наследява отделите във ВГУ, които до този момент са били отговорни за противодействието на „идеологическата диверсия“. Към края на комунизма Шесто управление вече има общо 9 отдела, които покриват всички слоеве на обществото с потенциал да организират някакъв вид антикомунистическа дейност. От тях след падането на комунизма най-голяма известност придобива Шести отдел на Шесто управление, натоварен с работата вътре в самата комунистическа партия. След средата на 80-те години Шесто управление е натоварено в най-голяма степен с противодействието на „турския национализъм“, т. е. с организирането и провеждането на т.нар. „Възродителен процес“ срещу българските турци.

Тенденцията след неговото създаване е за много бързото нарастване на неговия агентурен апарат. Според един отчет на

управлението към края на 1974 г. то е разполагало с 594 секретни сътрудници (от които 353 агенти и 241 доверени лица). През годината са били привлечени нови 92 секретни сътрудници (от които 65 агенти и 27 доверени лица), след съответната проверка са били изключени 52 души, а няколко други агента са отпаднали по други причини. В края на годината управлението вече разполага с 626 секретни сътрудници (393 агенти и 233 доверени лица), които се срещат в 282 явочни квартири.

Историята на Шесто управление показва, че през втората половина на 80-те години определени структури на ДС вече са имали възможността да нарушават всички съществуващи правила за работа. Докато през 60-те на ДС изрично ѝ е забранено да разработва членовете на партийното ръководство, през 80-те тази дейност се превръща в един от нейните приоритети. Още по-важен факт от историята на Шесто управление е, че именно тази структура в най-висша степен е отговорна за извършването на най-голямата репресивна вълна към края на комунистическия период – Възродителния процес. Разширяването на правомощията на Шесто управление е показателно за страховете на режима от вътрешни врагове, включително и в партийния апарат и за това колко ниско е оценено вътрешното сцепление на комунистическото общество. В този смисъл точното описание на функциите на това управление е, че то е политическа полиция, която трябва да гарантира оцеляването на партията и да осигури дълголетие на партийния лидер.

Друга контраразузнавателна структура, която се появява през 80-те години, е Управление за контраразузнавателно обслужване на икономиката. То съществува като отдел в рамките на ВГУ от 1982 година, а като самостоятелно управление в рамките на ДС то е отделено през януари 1986 г., когато приема и номерацията Четвърто. Основната задача на новото управление е да набавя все по-ограничените валутни средства за режима, като концентрира в себе си цялата „скрита транзитна търговия“ (т.е. контрабанда), извършвана от българските специални служби, включително и търговията с оръжие, осъществявана от фирмата „Кинтекс“ и нейните дъщерни фирми „Олтрейд“, „Сокотрейд“ и „Инар“. Официален доклад на МВР от 1991 г. констатира, че „скритата транзитна търговия е била официална държавна политика“. Тя е обхващала стоки, „поставени под особен международен контрол, за които фирмите доставчици в повечето случаи са ня-

мали официално вносно разрешение". Обект на контрабанда с подкрепата на ДС са били злато, валута, битова електроника, цигари, напитки и др., реекспорт на оръжие и боеприпаси, както и износ на „медикаменти, намиращи се под контрола на Международната здравна организация“.

През 80-те години Държавна сигурност участва особено активно в създаването на т.нар. „задгранични фирми“, макар тази практика да съществува от по-рано и не всички от тези фирми да са под контрола на ДС. Целта на тези фирми, създадени основно в страни от Западна Европа, но също така и в Арабския свят, е обслужването на тази „скрита транзитна търговия“ (ръководена от Четвърто управление), кражба на ембаргови технологии (тези фирми са ръководени основно от Първо главно управление), както и търговски фирми, чиято цел е разширяването на пазарите за български стоки. Според цитирани от Христо Христов данни общият брой на тези фирми възлиза на около 450, като в тях са инвестирани около 712 млн. долара. Спорно е на каква сума възлизат непреведените през годините печалби от тези дружества, като според някои изследвания те достигат до 1 млрд. долара. Въпросът за задграничните фирми, които в началото на 90-те години са приватизирани по неясен начин, е сред най-дискутираните в годините на прехода въпрос, като широко разпространено е убеждението, че износът на капитали към тези фирми, тяхната приватизация и след това връщането им в българския икономически живот е една от формите за изграждането на гръбнака на българския капитализъм в първите години на прехода, което става с подкрепа на структури, близки до бившата Държавна сигурност. Въпреки че тази практика очевидно е съществувала, в историографията съществуват спорове за обема на тези транзакции и за икономическия ефект от тях.

НЕОПЕРАТИВНИ УПРАВЛЕНИЯ

В работата на неоперативните управления на Държавна сигурност агентурата заема второстепенно място, но това не омаловажава дейността на тези структури.

Управлението за безопасност и охрана (УБО) – Пето управление в структурата на класическата Държавна сигурност – е една от най-известните и обществено видими структури на ДС по времето на комунизма. УБО заема междинно място между опе-

ративните и неоперативните управления, тъй като също ползва собствена агентура. Приоритетна задача на управлението е охраната на партийното ръководство, но в неговите функции влизат и осигуряването на битовите привилегии за висшата номенклатура, включително обслужването, грижата за домовете и специално снабдяване, както и охраната и поддръжката на почивните домове или ловните хижи. В неговите правомощия е и системата за снабдяване и разпределение на дефицитни и луксозни стоки за партийното ръководство. Това става чрез поддържането на специални магазини, достъпни единствено за този привилегирован елит, както и чрез организирането на система за доставка на определени стоки от чужбина, което ставало чрез търговските представители на страната в чужбина. Задълженията на управлението включват също така охрана и поддръжка на къщите и апартаментите, доставка на специални стоки и охрана и поддръжка на почивните и ловните бази на номенклатурата.

УБО заема специфично място и в структурата на ДС – от една страна това е вероятно най-голямото управление в Държавна сигурност, ако се съди по броя на заетите в него хора. От друга страна през повечето време на комунистическия режим, макар формално да се счита част от структурата на ДС и в оперативно отношение да е под ръководството на министъра на вътрешните работи, управлението всъщност е подчинено на първия партийен ръководител.

УБО получава името си и съответно номерацията Пето управление в Държавна сигурност през януари 1963 година. В условията на свръхцентрализираната комунистическа държава функциите му могат да бъдат описани като огромен Държавен протокол, отговорен както за официални мероприятия на режима, така и за всекидневния живот на висшата комунистическа номенклатура. Това превръща неговите началници (Димитър Гръбчев и Илия Кашев) в митологични фигури, тъй като работата им дава възможност за ежедневни срещи с партийното ръководство и им осигурява неформално влияние, с което могат да се похвалят много малко хора. Именно това неформално влияние на управлението, както и задачата да разпределя битовите привилегии е причината, поради която то винаги е под прякото наблюдение на партийния лидер.

Научно-техническото управление е свръхспециализирана структура, чиято цел е да подсигурава с необходимата техника

всички оперативни управления на Държавна сигурност. За разлика от оперативните управления, които разчитат основно на агентурата (т.е. на разузнаване чрез хора – human intelligence или HUMINT), това управление се концентрира върху всички форми на техническо разузнаване и контраразузнаване (Signal Intelligence или SIGINT), като основен акцент се поставя върху радиоразузнаването.

Сред дейността на тази структура е и техническото осигуряване на провежданите мероприятия по разработката на обектите на Държавна сигурност, както и дейности като производството на фалшиви паспорти, необходими за изграждането на легендата на разузнавачите в чужбина. Сред най-масово провежданите от тази служба мероприятия са микрофонното и телефонно подслушване, визуалното проследяване и наблюдение, прехващането на телекса, секретното отключване и проверката на кореспонденцията. Управлението се занимава и с препращане на тайнописи, разпространение на слухове и др., както и с други специфични технически задачи като радиоконтраразузнаване, радио-разузнаване и радиовръзки. През 1965 г. към управлението е създадено ново самостоятелно отделение, обозначавано като Х – Химия, а през 1967 г. за неговите нужди е учреден цял Научно-изследователски институт с цел разработване и усъвършенстване на техническите средства на негово разположение. (Целта остава неясна. Химически оръжия?)

Най-мрачната структура, която затваря кръга от дейност на Държавна сигурност, е Следственият отдел. Славата си този отдел спечелва още в годините на сталинизма, когато е отговорен за голяма част от извънсъдебните политически репресии. Партийните документи от 1950 г. признават за допустими „извращения“ в следствената работа, като специално се споменава практиката арестуваните да бъдат разпитвани „денонощно“, при разпитите са се допускали „навеждащи въпроси“ и са „прилагани мерки за физическо въздействие“. Работата на следствието е подробно регламентирана едва през 1952 г., след като то вече си е спечелило славата на най-мрачната институция в Държавна сигурност поради използваните от нея методи за доказване вината на заподозрените. „Инструкция за следствената работа на ДС“ от 1952 г. описва целия процес от ареста на даден заподозрян през следствието срещу него, начина на разпит и предаването на обвиняемия на съд или изпращането му в Трудово-възпитателно

общезитие. В решението са регламентирани и методите, които могат да бъдат използвани за доказване вината на заподозрените. Стремешът за ограничаване на физическото насилие след средата на 50-те години извежда на преден план т.нар. „камерна агентура“. С този евфемизъм се обозначават сътрудниците на ДС в затвора и Трудово-възпитателните общезития, чиято задача е срещу известни дребни привилегии да събира данни против другите арестанти.

През следващите десетилетия следственият отдел продължава да изпълнява същите функции, макар от партийното ръководство да се полагат усилия за ограничаване на физическото насилие като метод за доказване на вината. Когато оперативните управления съберат данни, които според комунистическата терминология могат да бъдат определени като „антидържавни“, те предават преписката на Следствения отдел, чиято функция е да докаже вината на заподозрения, като тази структура има право да го задържа, разпитва и прилага всички останали следствени действия.

През 1979 г. всички следствени структури в МВР са обединени в Главно следствено управление, което получава абревиатурата ГСУ-МВР. В новата структура съществуват две основни направления – следствие по линия на ДС и следствие по линия на Народната милиция. Общо към 1984 г. щатът на Главно следствено управление възлиза на 1321 души, като по Държавна сигурност работят повече от половината от тях. Работата на следствието е разделена на две основни части – предварително следствие и оперативна работа. По предварителното следствие отделът е задължен да изпълнява функции по охраната, режима и изолацията на задържаните, да поддържа справочна картотека, както и да обработва и обобщава събраната информация. По оперативната работа той има задълженията да организира камерната разработка (вкл. като привлича камерна агентура), както и да организира мерки по „профилактика“ – т.е. писмено предупреждение на заподозрените. Приемана за една от меките репресивни мерки на режима, в съчетание с други административни мерки – като уволнение от работа, лишаване от жителство – профилактиката се превръща в сериозно средство за заглушаване на общественото недоволство. Честите опити на партийното ръководство за ограничаване на физическото насилие като средство за доказване вината на заподозрените е косвено доказателство, че тези методи никога не са били напълно изоставени.

Работата на цялата Държавна сигурност би била немислима без отдел „Картотека и архив“, който осигурява цялата информация, за да могат да функционират т.нар. оперативни управления. Той поддържа картотека както за привлечените секретни сътрудници от различните управления на ДС (което прави невъзможно привличането на един и същи човек за сътрудник на повече от едно управление), така и за жертвите на политическата полиция.

Друго управление на Държавна сигурност, чиято дейност почти не се споменава в публичното пространство, е т.нар. Информационно-аналитична служба (Управление VII). Задачата му е да обработва постъпващите по различни канали на ДС информации и да предоставя обобщените справки на партийното ръководство. Основното ѝ задължение е периодично да предоставя следните информационни материали (ежедневно?):

- ежедневна сводка за ръководството на Държавна сигурност
- бюлетин за ЦК
- служебни информационни бюлетини.

В средата на 60-те години към управлението е формирана и група за социологически проучвания.

Структурата на ДС се допълва от помощни управления и отдели, каквито са отдел „Кадри“, както и управление „Тил“, което се занимава с поддръжката и строителството на сградите на ДС. Отделно МВР разполага със собствено висше училище, в която съществуват три факултета – Държавна сигурност, Народна милиция и Противопожарна охрана с четиригодишен курс на обучение. Фактът, че това училище поддържа тесни връзки със Съветския съюз, се доказва от една справка, според която само за периода 1953 – 1974 г. в школите на КГБ и Министерството на вътрешните работи на СССР са били обучени 1038 български граждани.

ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ И КОМУНИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА

Какво е мястото на Държавна сигурност в комунистическата държава? Отговорът на този въпрос може да бъде намерен чрез разглеждането на взаимоотношенията на ДС с комунистическата партия.

Политическата лоялност към БКП е водещият принцип, на който се подчинява работата на ДС. Доказателствата за това са много, но основното е, че всички важни решения за дейността на службите се подготвят от Министерството на вътрешните работи, внасят се за разглеждане в съответните отдели на ЦК на БКП, но окончателното одобрение за тях е от колективното ръководство на БКП – Политбюро или Секретариата на ЦК. Почти всички документи за дейността на отделните структури на ДС съдържат в себе си и формулата, че служители на съответната структура могат да бъдат само хора, „безпределно предани на БКП“. Политическата лоялност е изведена като водещ принцип и в Указа за Държавна сигурност от 1974 година, където се казва:

„Държавна сигурност осъществява своята дейност под ръководството и контрола на ЦК на БКП, респективно на Политбюро и първия секретар на ЦК на БКП. Държавна сигурност провежда своята дейност в изпълнение на решенията на ЦК на БКП, законите и другите нормативни актове. Дейността на Държавна сигурност се основава на партийност, социалистическа законност, революционна бдителност, секретност, единоначалие и поддържане на близки връзки с трудещите се.“

Една от целите на комунистическата държава, реализирана с частичен успех, е за ясното разграничаване на висшия партийен апарат (номенклатурата) от системата на Държавна сигурност, като по този начин от последната се очаква да предоставя нужната информация, но политическите решения да бъдат взимани от партийното ръководство. Комунистическата партия изработва няколко механизма за практическата реализация на този политически контрол върху репресивните служби. Най-важният от тях е прякото наблюдение върху дейността на Държавна сигурност от конкретен отдел в Централния комитет, за чиято работа от своя страна отговоря един от секретарите на ЦК. След 1965 г. до края на комунистическия режим партийният контрол върху ДС е изцяло в ръцете на Т. Живков.

Друг механизъм е фигурата на министъра на вътрешните работи, който винаги произхожда от партийната номенклатура, а не от самите силови структури на министерството. Министърът от своя страна е длъжен да се отчита пред съответния отдел на ЦК и пред отговорния за неговата дейност секретар на ЦК. Същата функция за политически контрол изпълнява и т.нар. Колегиум на Министерството на вътрешните работи, в който влизат

заместник-министрите и някои други ръководни длъжности в министерството. Той се утвърждава като колективен орган за ръководство на МВР, като сред неговите правомощия е и това да внася спорните въпроси директно в Централния комитет на партията.

Теоретично Държавна сигурност има ограничени правомощия да работи и привлича сътрудници сред партийните членове. Но този принцип всъщност никога не се прилага на практика, тъй като от разсекретените до този момент досиета на бивши секретни сътрудници е видно, че голяма част от тях са били и партийни членове. На теория висшето партийно ръководство би трябвало да е защитено от разработките на ДС, като например ръководителите на резидентурите в чужбина нямат право да разработват ръководителите на дипломатическите мисии на България в чужбина (както и членовете „братските комунистически партии“). И двата принципа обаче не са спазвани последователно, като през 80-те години зачестяват случаите Държавна сигурност да бъде използвана срещу неудобни членове на партийното ръководство, а в началото на 70-те години, след Пражката пролет от 1968 г., разузнаването получава правото да „извършва разузнавателна и контраразузнавателна дейност и да провежда активни мероприятия за политическо въздействие“ в „някои социалистически страни“.

На по-ниско равнище политическия контрол в системата на Държавна сигурност се осигурява от партийните организации в Министерството на вътрешните работи. Този контрол е постоянен и достига до най-битовите детайли от живота на служителите в системата, включително и по въпросите на морала или трудовата дисциплина. Партийните организации, в които членуват всички офицери от системата, редовно изготвят характеристики на всички служители, които се взимат под внимание при тяхното кариерно развитие.

Целта на всички тези защитни механизми е налагането на пълен политически контрол и въвеждането на ясна разграничителна линия между партийното ръководство и Държавна сигурност. Доколко тези механизми успяват да изпълнят задачата си, в крайна сметка зависи от стабилността на самия режим и от политическото здраве на неговия лидер. Отношенията между ДС и комунистическата партия на практика далеч не са толкова безоблачни, като особено в моменти на криза политическата

лоялност към Комунистическата партия се измества от личната лоялност към партийния лидер. Тези периоди от историята на комунистическия режим са и моментите на най-големи политически репресии, пример за което е активизирането на политическата полиция през втората половина на 80-те години и особено Възродителният процес.

В системата на комунистическия режим Държавна сигурност заема междинно място между управляващата партия и всички останали структури в държавата – държавните ведомства, казионните обществени организации, личното пространство на гражданите или организациите на българите в чужбина. Отношенията между тези три нива са в строга йерархична връзка. На върха на пирамидата стои Комунистическата партия, която взема политическите решения за управлението на държавата. Под нея се намира ДС, чиято задача е да контролира изпълнението на тези политически решения. В този смисъл ролята и в комунистическата държава може да се опише образно като институцията, която изпълнява функцията на ресори на управлението. Нейната задача от една страна е да смекчава трусове в режима, като репресираща недоволните от начина на управление, а от друга – активно да набавя липсващата на партийното ръководство политическа легитимност.

Посочените характеристики на българската Държавна сигурност напълно отговарят на описанието на Хана Аренд за тайната полиция в тоталитарните държави. Опитът за либерализация от 1954 до 1967 г. представлява по-скоро исторически епизод, отколкото дългосрочна политика, прекратен след назначаването на Юрий Андропов за ръководител на КГБ в Москва и Пражката пролет през 1968 година. Най-силното доказателство за това в българския случай е активирането на цялата репресивна мощ на българските служби за сигурност в средата на 80-те години, когато за нов „обективен враг“ са посочени българските турци. Това подвежда партийното ръководство да залага все повече на репресии, отколкото на ресурси за произвеждане на политическа легитимност. Но в късната фаза на диктатурата това вече е невъзможно, поради което единствените възможни алтернативи остават репресиите или приемането на реалностите на съветското „преустройство“, като последното отвежда режима до неговия крах.

НАСЛЕДСТВОТО НА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ

Един от централните въпроси на прехода в България беше този за съдбата на архивите на комунистическата Държавна сигурност. За разлика от някои страни от Централна Европа обаче първоначалната обществена енергия за тяхното отваряне не успя да постигне целта си. Така през 90-те години въпросът за документалното наследство на Държавна сигурност първоначално минава в архива и слиза от активния политически дневен ред. Ограничен опит за отваряне на досиетата на ДС има във Велико-то народно събрание през 1990 г., а първият Закон за достъп до документите на Държавна сигурност влиза в сила през 1997 г. и е изменен и допълнен през 2001 г. Това дава време на офицерите и агентите на Държавна сигурност да изградят своите защитни стратегии и да навлязат неразкрити в бизнес или политическия елит на страната. Всичко това накара обществото да подозира съществуването на тясна връзка между тайните сили на Държавна сигурност и сформирания по неясен начин икономически елит на страната. Радикалното разкриване на досиетата стана възможно едва когато въпросът слезе от политическия дневен ред и беше поставена като искане от неправителствените организации и неколцина разследващи журналисти и изследователи, които се опитваха да се противопоставят на носталгичната вълна, заливаща публичното пространство. Този обществен натиск, както и изискванията на ЕС в процеса на присъединяване, в съчетание с убеждението на управляващите, че това вече няма значение („Кой нормален човек се интересува от досиетата?“, по думите на тогавашния министър-председател Сергей Станишев) доведе в края на 2006 г. до решението за създаване на Комисията по досиетата. Тя започна своята дейност през 2007 г. въз основа на един образцов закон. Комисията по досиетата успя да спечели общественото доверие, публикувайки данните за сътрудниците на Държавна сигурност сред различните обществени групи, започвайки с политическия елит на прехода и достигайки до влиятелни обществени структури, като медиите, църкви и деноминации, бизнесмени и др. Другото важно постижение на Комисията е, че тя успя да събере документите на бившите структури на Държавна сигурност и да ги обедини в единен архив, управляван от самата Комисия, а не от тези структури.

Без никакъв спор, отварянето на тези архиви беше твърде закъсняло. Какво научихме до този момент? Най-общо казано, че

бившите сътрудници на Държавна сигурност в проверяваните институции и обществени групи са от порядъка на около 10%. На пръв поглед това е задоволително нисък процент. Има обаче институции, които правят изключение от това общо правило – сътрудниците на Държавна сигурност сред висшите „кариерни дипломати“ във Външно министерство се оказаха около 60% към момента на тяхната проверка, а процентът на сътрудници в ръководството на Българската православна църква и на другите деноминации се оказа дори още по-висок. Колкото и да са различни тези институции, общото между тях е, че те са възможно най-консервативните структури, където смяната на поколенията става най-бавно и където подборът за ръководни кадри се извършва сред сравнително тесен кръг от хора. Резултатите от проверката в тези две консервативни институции е косвено доказателство, че присъствието на кадри в ДС в администрацията в първите години на прехода е било значително по-високо, отколкото е в момента със съответните последици. Как тогава може да се обобщи наследството на Държавна сигурност в годините на прехода?

В началото на 90-те години беше извършена половинчата реформа в службите за сигурност, чиято цел беше от една страна да бъдат удовлетворени обществените очаквания за закриване на системата на политическата полиция, а от друга – това да стане с възможно най-малки ограничаване на влиянието на тези служби. Формално Държавна сигурност престана да съществува в началото на 1990 г. – тогава най-компрометираното Шесто управление е закрито, а другите структури на ДС са преименувани (или реструктурирани) в Национална служба за защита на конституцията (контраразузнаване), Национална разузнавателна служба и Национална служба за охрана. Една част от оперативните работници на старите структури бяха съкратени, друга част – преназначени в новите служби, а трета част получи правото да продължи да развива своята „паралелна биография“. Макар и формално съкратени от службите за сигурност, те останаха на работа в държавните ведомства или предприятия, в които са били внедрени под прикритие.

След 1989 г. и отделянето на партията от държавата, БКП като структура губи политически контрол върху тайните служби, понеже при демокрацията партията и държавата са разделени субекти. Продължиха обаче да съществуват неформалните връзки

между бивши офицери от системата и ръководството на Българската социалистическа партия, което доведе до създаването на т.нар. „генералско движение“ в БСП – неформална, но влиятелна група, която обединяваше бивши служители от службите за сигурност, които по този начин получиха и политическо представителство. Същевременно въпреки обществения натиск архивите на Държавна сигурност не бяха разсекретени, а атакуваните от обществото офицери бяха защитавани активно от БСП, която от своя страна до голяма степен успя да съхрани своята инициатива в политическите процеси.

Кой спечели от тази ситуация? Т.нар. „експерти“ или „технократи“. Липсата на политически контрол откри пътя към върховете на администрацията, а и към политическата власт, на „експертите“, служители от по-долните нива на държавната администрация, заемали в продължение на десетилетия изпълнителски позиции, които обаче никога не са могли да се надяват, че ще могат да се преборят с партийната номенклатура, която до този момент успешно е блокирала техния път към висшите политически ешелони. Това превърна „експертите“ в основните носители на информацията за състоянието на различните обществени сектори, за които досега те са отговаряли. А както става ясно, немалоко от тези експерти са били и сътрудници на Държавна сигурност, която играе активна роля в администрацията през комунизма и има важна (макар и не единствената) дума при кариерното развитие на административните служители.

Така се очертава и една от мрежите от ранните години на прехода. Това е мрежата на „експертите“ в администрацията, свързани със съкратените оперативни работници от Държавна сигурност, които от своя страна продължават да имат неформален контакт със своите бивши колеги, преназначени в новите служби за сигурност.

Другата линия, по която може да се проследи влиянието на Държавна сигурност, е проникването на институционалния дух на службата във формирането на политическия и икономически елит на страната след 10 ноември 1989 г. Държавна сигурност през комунизма е най-антимеритократичната структура в цялата държавна администрация. А в началото на прехода офицерите от ДС успяха да запазят своите неформални мрежи на влияние както в администрацията, така и в проходящия български бизнес, заедно със своите контакти с действащите служби за си-

гурност. Проникването на институционалния дух на Държавна сигурност се състои в съпротивата срещу меритократични критерии за кариерно израстване или за успех, за сметка на личните контакти, познанства и размяната на услуги. В най-голяма степен това влияние на Държавна сигурност може да се проследи в Министерството на външните работи, където високият процент на сътрудници на Държавна сигурност сред висшите кариерни дипломати е белег именно за липсата на такава система на меритократично развитие, която и до момента не е успяла да създаде нов административен елит на дипломатическата служба. Най-общо казано, наследството на Държавна сигурност може да бъде открито в съпротивата срещу меритократичния принцип за успех и кариерно развитие, което се превърна в един от големите проблеми на българската държавна администрация, а и на проходящият частен бизнес. Това е и причината много българи да свързват надеждите си за преодоляването на тези наследени практики с Европейският съюз. До голяма степен напрежението между старите хищнически елити и новите меритократични елити може да обясни и протестите от лятото на 2013 г. – те могат да бъдат обяснени като опит меритокрацията да се наложи като основен принцип за личен и обществен просперитет.

ЛИТЕРАТУРА

Белене. Бочев, Ст., Белене. Сказание за концлагерна България. Фондация Българска наука и изкуство, С., 2003 г.

Баев, Йордан, Костадин Грозев. Българските специални служби през годините на Студената война. Българска изследователска група за Студената война. С., 2005, с. 21.

Държавна сигурност и краят на тоталитаризма. Документален сборник (Под редакцията на Валери Кацунов. Съставители: Мария Дерменджиева, Момчил Методиев). КРДОПБГДСРСБНА. София, 2011 г.

Държавна сигурност. Структура и основни документи (Под редакцията на Орхан Исмаилов и Татяна Кирякова. Съставители: Мария Бонева, Христо Христов). КРДОПБГДСРСБНА. София, 2011 г.

Държавна сигурност – политическа полиция (Под редакцията на Орхан Исмаилов. Съставители: Орхан Исмаилов, Христо Христов, Момчил Методиев). КРДОПБГДСРСБНА. София, 2011 г.

Методиев, М. Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава. Институт за изследване на близкото минало & СИЕЛА, София 2007 г.

Мешкова, П. Шарланов, Д. Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд, София, Агенция „Демокрация“, 1994 г.

Христов, Хр. Секретното дело за лагерите, София, Изд. Иван Вазов, 1999 г.

Христов, Хр. Държавна сигурност срещу българската емиграция, София, Изд. Иван Вазов, 2000 г.

Христов, Хр. Убийте „Скитник“: Българската и британската държавна политика по случая Георги Марков. София, Изд. СИЕЛА, 2008 г.

Момчил Методиев, д.ф.н., е главен редактор на сп. „Християнство и култура“, автор на книгите „Между вярата и компромиса. Православната църква и комунистическият режим в България“ (2010 г.) и „Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава“ (2008 г.). Участва в български и международни проекти, свързани с изследване на комунистическото минало, работил е по Проекта за история на Студената война на Института „Удроу Уилсън“ във Вашингтон, САЩ.

Jul
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

ЛАГЕРИТЕ ЗА „ПОЛИТИЧЕСКИ ОПАСНИ ЛИЦА“ В КОМУНИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ

След Освобождението от петвековно турско владичество през 1878 г., България започва изграждането на нова държава. Макар и наситен с политически и социални сътресения, периодът 1878 до 1934 г. се вмести в рамките на парламентаризма и основните демократични принципи. След военния преврат от 19 май 1934 г. страната изживява голяма политическа промяна и от партийно-парламентарна демокрация преминава към авторитарен режим, в който водеща роля заема монархът цар Борис III. Всички политически партии са забранени, разделението на властите е ликвидирано, създадена е силно централизирана държавна структура, а Народното събрание е разпуснато. Едва през 1938 г. се провеждат парламентарни избори по мажоритарната система, но само за да се използва новосформираното Народно събрание като параван за режима. Негова опора стават създадените по това време казионни обществени организации, държавното чиновничество и най-вече армията и полицейският апарат. Въведена е строга цензура върху печата, ограничени са редица граждански права, предвидени в Конституцията.

В навечерието на Втората световна война България вече е силно обвързана с Германия – икономически и военно. Освен това Германия единствена обещава връщане на загубените в предходните войни български територии и осъществяване на националното обединение. От септември 1939 г. до началото на 1941 г. цар Борис III успява да запази неутралитет, но ходът на военните действия и присъствието на германската армия на българската северна граница силно наклоняват везните в полза на присъединяването към Тристранния пакт. Това официално става факт на 1 март 1941 г. Съюзът с Третия Райх предизвиква известна съпротива вътре в страната, която ескалира след нападението на Германия над Съветския съюз на 22 юни с.г. В

съпротивата най-активно участват дейците на нелегалната Комунистическа партия и на лявото крило на Българския земеделски народен съюз. На този политически фон създаването в България на лагери за принудителен труд или наказателни лагери за противниците на режима е почти неизбежно. Но тази практика на дисциплиниране на политическите противници започва ефективно едва след 1941 г. Лагерите се характеризират с лоши хигиенни и битови условия, тежък принудителен труд и психическо обременяване. В някои части те се превръщат в места на своеволия, физическо страдание и унижения. Дори и да оцелеят затворниците, неизбежно са с увредено здраве и много от тях преживяват психически травми, които и по-късно не успяват да преодолеят.

Интернирането на политически противници е въведено от Цар Борис III след като той установява авторитарен режим през 1935 г. Критиците на неговото правителство – преди всичко привържениците на Българския земеделски народен съюз, комунистите и ремсистите – са наблюдавани от полицията и постепенно са въдворявани в лагери, където някои от тях са заставени да полагат безплатен принудителен труд. До включването на България във Втората световна война на 1 март 1941 г. обаче тази практика е силно ограничена. Разследването и въдворяването се осъществява въз основа на министерски постановления от отдел „Държавна сигурност“ при Дирекция на полицията. През януари 1941 г. с постановление на МС селище на Държавна сигурност е създадено в планинския детски лагер „Гонда вода“ край Асеновград, а в близост до него се създава лагер за жени „Св. Никола“. Първите затворници са предимно англофили (защото България е от 1941 г. съюзник на Германия и обявява война на Англия и САЩ), членове на група „Звено“ или на лявата земеделска група „Пладне“. След като нелегалната Българска работническа партия (комунисти) обявява въоръжена борба срещу „фашизма“ и Германия напада Съветския съюз на 22 юни 1941 г., картината се променя. Последствията са масови арести на комунисти и ремсисти, така че капацитетът на „Гонда вода“ много скоро се запълва и трябва да бъде създаден нов лагер до село Кръсто поле (Еникьой). През лятото на 1941 г. броят на въдворените достига 509 души. В периода 1941 – 1943 г. лагерът „Гонда вода“ се използва само през лятото. Общият брой на затворниците в „Кръсто поле“ и „Св. Никола“ възлиза на 1500 мъже и 100 жени. След масовите арести през февруари 1943 г.

сред тях попадат и политически емигранти от Съветския съюз (въпреки, че България не е във война със СССР, тя е съюзник на Германия и граждани на СССР, които имат политически прояви против Германия, са задържани в България; някои попадат в лагери и за нелегална комунистическа дейност), доброволци от Испанската гражданска война, излежавали присъди по Закона за защита на държавата и др., но основната група са активни дейци на комунистическата съпротива.

През лятото и есента на 1943 г. някои лагеристи са прехвърлени от „Кръсто поле“ в манастира „Св. Кирик и Юлита“ край асеновградското село Горни Воден. Всички те са представители на т.нар. интелигенция. Също така друга група от 300 затворници мъже са прехвърлени в лагер в село Тодоровци, където строят железопътната линия, която трябва да свърже България с новоприсъединените македонски земи. През цялото това време тече непрекъснат процес на освобождаване на лагеристи по усмотрение на властите. Като цяло от началото на 1941 г. до края на 1943 г. през лагерите преминават общо 2 000 души.

От края на 1943 г. и през 1944 г. става все по-ясно, че съюзниците от Антихитлеристката коалиция ще спечелят войната и България започва да търси пътища за излизане от съюза с Райха и преориентиране на външната си политика. Няколко поредни правителства се опитват да водят сепаративни преговори за мир с Англия и Франция, но не успяват да достигнат до конкретен резултат. На 2 септември 1944 г. е съставен кабинетът на Константин Муравиев, включващ представители на легалната опозиция (прозападно ориентирани лидери на старите буржоазни партии). Той се опитва да извърши преход от авторитарен режим към традиционната партийно-парламентарна система, но външнополитическият ход на събитията не му позволява. На 5 септември 1944 г. Червената армия застава на северната българска граница и Москва обявява война на България. На следващия ден правителството взема решение да обяви война на Германия. Два дни по-късно съветските войски влизат на българска територия, а на 8 срещу 9 септември в София е извършен преврат. Управлението поема правителство на коалицията Отечествен фронт, доминирана от комунистите. Съдбата на България е решена през октомври 1944 г., по време на среща между Чърчил и Сталин в Москва, където английският премиер конкретизира в проценти сферите на влияние. За България те

са 75% за Съветския съюз, което ясно поставя страната в съветската сфера на влияние и определя развитието ѝ за десетилетия напред.

В новото правителство на ОФ министър-председателят Кимон Георгиев е от политическата партия „Звено“, а другите участници в коалицията са БЗНС и БРСДП. Комунистите, макар е малобройни, са с решаващо влияние. До 1947 г. те не се решават да поемат самостоятелно властта, тъй като изчакват изработването и подписването на мирния договор, което трябва да стане и от страна на Англия и САЩ. След като подписването и ратификацията на договора през септември 1947 г. стават факт, комунистите вече нямат нужда да се съобразяват със западните държави или да си „играят“ на демокрация. Ръцете им са развързани. Идва ред на разгрома на опозиционните партии, ликвидирането на многопартийната система и преминаването към еднопартийно управление по съветски модел.

Изграждането на лагери за политически противници обаче, започва още в началото на управлението на ОФ. На 11 януари 1945 г. начело с проф. Венелин Ганев, Тодор Павлов и Цвятко Бобошевски издава два указа, с които утвърждава издадените от правителството на Отечествения фронт 20 декември 1944 г. Наредба-закон за Трудово-възпитателните общежития и Наредба-закон за трудово-възпитателните общежития за политически опасни лица. Съгласно членовете на тези наредби в първия вид ТВО се настаняват принудително проститутки, сводници, сутеньори, изнудвачи, комарджии, просяци и „безделници“. Като цел на общежитията наредбата-закон определя „да се отклоняват настанените в тях лица от неморалните им престъпни наклонности и навици, да се приучат към почтен труд и да се издигнат в морално и интелектуално отношение“. Втората Наредба-закон за ТВО за политически опасни лица гласи: „Лица, опасни за държавния ред и сигурност, могат да бъдат принудително настанявани в особени трудово-възпитателни общежития, обзаведени при някои държавни стопанства или предприятия, или в определени селища, поставени под надзора на Народната милиция“. Настаняването става с обосноваваща заповед на министъра на вътрешните работи, по доклад на директора на милицията след произведени дознания. Срокът за престояване не бива да надвишава шест месеца, освен ако не бъде подновен с нова обосноваваща заповед на министъра на вътрешните работи. По този

начин в България се създават трудови лагери за политически противници като под наредбата-закон за създаването им слагат подписите си всички управляващи тогава политически партии от коалицията Отечествен фронт – БРП (к), БЗНС, „Звено“ и БРСДП. Скоро водещите дейци на некомунистическите партии сами стават жертва на лагерите, след като през септември 1944 г. БРП (к) идва на власт с помощта на Червената армия. Пряка намеса в установяването на новото правителство на ОФ от страна на Червената армия няма, но самото ѝ присъствие на българската граница е достатъчно стимулиращо. БРП (к) идва самостоятелно на власт след 1948 г., а дотогава управлява в доминираната от нея коалиция ОФ.

Първоначалната идея, криминалните и политическите затворници да бъдат отделно, в бъдеще не винаги се осъществява, което личи и от учредяването през ноември 1945 г. на фонд „Трудови-възпитателни общежития“ към Министерството на вътрешните работи. На практика възможностите на самите заведения не винаги предполагат такова разделение, още повече че двете наредби от 20 декември 1944 г. са отменени през март 1948 г. със Закона за Народната милиция, който прекратява действието на наредбите, защото вече в него се регулират въпросите за лагерите. Новото в този закон е, че политическите затворници могат да бъдат въдворявани и с одобрение от главния прокурор, а максималният престой се удължава на една година с възможност за продължаване. Лагерите се изграждат в близост до язовири в процес на строеж, въглищни мини и в някои земеделски райони. В този период лагерите на Държавна сигурност разполагат със следния капацитет: в Дупница около 1800 души и до язовир Росица около 1500 души. В подчинените на милицията лагери в трудово-възпитателно общежитие „Перник“ са затворени 400 души, в трудово-възпитателно общежитие „Росица“ – 600 души и в трудово-възпитателно общежитие „Бошуля“ – 100 души. Със заповед на министъра на вътрешните работи от 14 август 1945 г. в ТВО са въдворени 220 политически опасни лица. Събирането на едно място на криминални и политически затворници затруднява установяването на точния брой на двете групи, но за периода от края на 1944 г. до есента на 1945 г. в лагерите попадат приблизително 3300 политически затворници. Това е периодът на подготовката и провеждането на първите следвоенни парламентарни избори и легализирането на опозиционните партии в страната. В разгара на предиз-

борната кампания много опозиционни политици и журналисти са преследвани, арестувани и изпратени в ТВО. Във връзка с известна демократизация, която се извършва по настояване на САЩ и Великобритания, както и по повод на първата годишна от влизането на Червената армия (която по същността си е окупационна, но правителството на ОФ я представя като освободителка от „фашистите“) правителството смекчава преследването на опозицията и освобождава някои затворници. По тази причина броят на лагерниците в ТВО в началото на 1946 г. е значително по-малък – 532 души.

По-късно управляващата коалиция на Отечествения фронт (особено комунистите) засилват натиска върху опозицията, представена от БЗНС на Никола Петков и БРСДП (обединена) на Коста Лулчев. Лагеристи са изпратени в ТВО Свети Врач (Сандански) за работа по строежа на ж.п. линия Крупник-Кулата, след това на ж.п. линия Дупница-Бобов дол, по-късно в мините „Куциян“ и „Богданов дол“ край Перник. В манастир край Велико Търново съществува и лагер за жени, които през 1947 г. са преместени в село Босна, Тутраканско.

В началото на 1949 г. дейностите по въдворяване и освобождаване от ТВО се осъществяват от специализирана служба „Въдворяване и изселване“, а след това от отдел „Затвори и ТВО“, като непосредственото ръководство и контрол се осъществява от заместник-министрите на вътрешните работи.

С постановление на МС от 27 април 1949 г. на МВР се възлага да разкрие трудово-възпитателно общежитие на остров Персин до село Белене. Белене и до днес е символ на комунистическите репресии и нечовешкото отношение към политическите опоненти. През лятото на с.г. започва изграждането на бараки за около 300-400 души. По това време в страната има въдворени общо около 4500 души в три лагера: 2000 в Ножарево, Тутраканско, 1700 в рудник „Бобов дол“ и 800 в Белене. През 1950 г. работят само два – Ножарево и Белене. Една година по-късно, през есента на 1950 г., в Белене вече има 1097 души, 357 от тях са там за втори път. Почти 57% са работници, служещи, бедни и средни селяни. Мотивът за въдворяването на работниците е, че по време на войната са участвали в преследването на партизани, сътрудничели са на тогавашната полиция или са правили опити за нелегално преминаване на границата. Обвиненията срещу чиновниците са предимно за вражеска пропаганда и

анархистична дейност, а срещу селяните – за участие в нелегални групи, вражеска пропаганда и подпомагане на полицаи и бандити в миналото. Около 21% от лагеристите в Белене са индустриалци, търговци и кулаци (богати селяни). 21 фабриканти са въдворени заради вражеска пропаганда. 110 ученици и студенти са там заради нелегални опити да преминат границата или поради участие в нелегални организации. Към тях се прибавят и няколко чужденци.

Според политическата принадлежност на въдворените най-голям дял се пада на членовете на БЗНС и безпартийните. 74 затворници са членовете на буржоазни партии, като те попадат в лагера най-често заради подпомагане на семействата на осъдените от Народния съд или за разпространяване на вражеска пропаганда. Между лагеристите има 87 анархисти, които са въдворени за вражеска дейност против БКП в навечерието на провеждането на V конгрес на партията през декември 1948 г. В Белене се намират и 39 членове на БКП, които са квалифицирани като „провокатори“ или помагачи на нелегално преминаващи границата лица. През 1949 г. общо от всички лагери 585 лица са освободени, което прави 28% от всички лагеристи. В същото време през септември 1949 г. въдворяванията в Белене достигат рекорден брой от 4500 човека. Според доклади на МВР е имало многобройни опити за бягство, от които само девет успешни. Също така става ясно, че през 1950 и 1951 г. има случаи на въдворявания, без да е налице необходимата заповед на министъра на вътрешните работи. Това принуждава министър Георги Цанков да издаде нареждане, с което абсолютно се забранява изпращането на арестувани в ТВО без заповед, подписана лично от него или от упълномощен помощник-министър.

През октомври 1951 г. Политбюро на ЦК на БКП приема Инstrukция за работата на комисията, която разглежда следствените дела на арестантите, подлежащи на въдворяване в ТВО. В състава на тази Комисия влизат министърът на вътрешните работи и помощник министрите по Държавна сигурност, Главният прокурор, Председателят на Върховния съд и един член на ЦК на БКП. Те разглеждат случаите, в които „лица не могат да бъдат съдени по обикновения ред или които по политически или други държавни съображения не е целесъобразно да бъдат съдени по обикновения ред“. В съответствие с този документ се е дейст-

вало своеволно, решенията се взимат на срещи на изброените по-горе длъжностни лица. Това не е законов съд, а комисия от висши държавни и партийни служители, някои от които дори не са юристи – например представителят на Държавна сигурност и членът на ЦК на БКП. Те обаче взимат решения за въдворяване на лагеристи, без да имат юридически основания за това. Органът е противоконституционен и може да се определи като „сталинистки“, защото въплъщава Сталиновите принципи за върховенство на Партията над закона. Този документ е следвал линията на сталинизма, за който са характерни тежки репресии и накърняване на принципите на правовата държава. По този начин се разкриват широки възможности за своеволия при разправата с политически опасни лица. Срокът за въдворяване е удължен на седем години.

Една от отличителните черти на сталинизма е репресивният му характер, а съдебната система като изпълнителен орган на диктатурата играе важна роля в политическата борба. Съветските съветници в България, които често определят начина на действие или казано другояче: съветските съветници в България се разпореждат в българските институции, поставят в центъра на следствието изтръгването на показания и признания, като физическите мъчения са обичайно средство. Самопризнанието е обявено за „царица на доказателствата“. Към задачите на съветските съветници спада и режисирането на политически процеси и отстраняването на „политически опасни лица“ и те обучават своите български колеги в тази област. След екзекуцията на лидера на опозицията Никола Петков през септември 1947 г., което обаче става след присъда на редовния държавен съд, няма друг политически процес, завършил със смъртна присъда и екзекуция. През 1949 г. е осъден на смърт по политически обвинения Трайчо Костов, но той е вицепремиер, член на политбюро на БКП и един от най-силните хора в ръководството на Партията (т.е. той не е от опозицията). Под отстраняване се има предвид въдворяването в лагер, принудителното заселване на друго местожителство, отстраняването от пост, позиция и др.

През февруари 1952 г. Политбюро издава инструкция за разглеждането на реда в ТВО, което довежда до проверки и преглед на списъците на въдворените. Според тях към 1952 г. в ТВО се намират 2323 лица, като най-големият брой от тях – 1459 –

са въдворени през 1951 г. Причина за това е, че редица висши стопански дейци намират място в лагерите след процеса срещу Трайчо Костов и в кампанията за търсене на „врага с партийен билет“. По основанията за арестуване, затворниците се разделят на следните групи: 279 са ятаци и помагачи на шпиони и диверсанти, 262 са бивши полицаи, които преди 9 септември 1944 г. са извършвали убийства или изтезания, укривали се в първите години на промяната след взимането на властта от Отечествения и са извършвали „вражеска дейност“ в смисъла на властимащите; 243 са разпространявали вражеска пропаганда; 173 са бивши офицери, които преди 9 септември 1944 г. са извършили престъпления, укрили са се от Народния съд* и след това са извършвали „вражеска дейност“; 170 са членове на нелегални така наречени контрареволуционни групи или организации; 98 са сътрудници на полицията; 91 са сътрудници на чужди разузнавания; 66 са бивши водачи на ратници и легионери** с активна антинародна дейност преди въдворяването; 65 са бивши министри или водачи на буржоазни партии или фашистки партии (движения); 47 са провокатори и предатели на БКП; 43 са активни анархисти; 41 са активисти на ВМРО

* България е задължена от чл. 6 на Примирието, което подписва с държавите от Антихитлеристката коалиция на 28 октомври 1944 г., да задържи и съди виновниците за въвлечането ѝ във войната на страната на Германия и действията, свързани с това. Правителството обаче решава това да се извърши от извънредно съдилище, което е в нарушение на Конституцията. С наредба-закон на правителството се създава Народен съд, който действа от януари до края на март 1945 г. и предвижда осъждане на регентите, министрите от периода януари 1941 г. до 9 септември 1944 г., депутати от действащото по време на войната Народно събрание, висши духовни и военни лица и други, отговорни за провежданата тогава политика лица. Множество са нарушенията при създаването на този извънреден съд: в Конституцията съществува забрана за създаване на извънредни съдилища със специален статут; според нея регентите не могат да бъдат подвеждани под съдебна отговорност; министрите могат да бъдат съдени само след решение на парламента; депутатите не могат да бъдат съдени за изказванията си от парламентарната трибуна. Освен пренебрегването на тези конституционни разпоредби са допуснати и редица процесуални нарушения. Народният съд издава общо 9155 присъди, от които 2730 са смъртни. На смърт са осъдени тримата бивши регенти, 22 министри, 67 депутати, 47 генерали и полковници и др. Под лозунга на борбата с фашизма и военнопредатниците, управляващите всъщност извършват едно разчистване на сметки с евентуални политически опоненти и унищожават голяма част от българския политически елит.

** Ратници и легионери са членове на младежки организации с националистическа и про-германска насоченост и поклонници на фашистките младежки организации. Те са особено активни през 30-те години и по време на българския съюз с Германия по време на Втората световна война, но са разтурени след 9 септември 1944 г. като фашистки организации.

(Вътрешната Македонска Революционна Организация – Иван Михайлов); 41 са чужденци, които са влезли нелегално в страната; 26 са се опитали да преминат нелегално границата; 5 са бивши белогвардейци, участници в корпуса в Югославия (става дума за българския окупационен корпус в Югославия в периода април 1941 – септември 1944 г.). Най-многобройни сред лагеристите са привържениците на БЗНС – Никола Петков и на БРСДП (об.) – на Коста Лулчев – 529 души. В ръководството на БКП се споделя мнението, че не бива да се пращат хора в ТВО за малки провинения или безконтролно, а само най-заклетите врагове на системата. В тази връзка лидерът на партията и министър-председател Вълко Червенков разпорежда освобождаването на 598 души.

След смъртта на Сталин в българското общество се наблюдават известни прояви на недоволство, но като цяло то изглежда по старому. БКП провежда своя VI конгрес в началото на 1954 г., като неговите политически решения са напълно в духа на предложения от Москва „нов продоволствен курс“, намаляване на цените и повишаване на жизненото равнище на населението. Култът към личността е разкритикуван, но само формално. Персоналните промени имат козметичен характер: „българският Сталин“ Вълко Червенков остава на поста министър-председател и член на Политбюро, като единствено е премахната заеманата пак от него длъжност генерален секретар на БКП. На 7 април 1953 г. е обявена амнистия за българските емигранти; обещано им е, че могат да се завърнат безпрепятствено в страната и да получат обратно имуществото си. Промените, които се извършват в тези първи години след смъртта на Сталин, са одобрени от Москва и са само умерени. Въпреки това те дават своето отражение върху затворите и лагерите за принудителен труд. Притеснен и в очакване на това, което предстои да се случи, Червенков решава да следва общия ход и дух на събитията. В изявление той подчертава, че законът трябва да се спазва, неосъдени хора не бива да лежат по лагери и затвори. Той изразява мнението, че повечето лица в ТВО трябва да бъдат освободени, като вътре останат само най-опасните за конституционния ред и сигурност на страната елементи. Тъй като останалите лагери в страната постепенно са закрити в предходните години, през 1953 г. функционира само лагерът в Белене, в който се намират 1913 души. Първоначално са освободени 858 от тях, а след това още 584. Останалите 421 са предадени на съд, понеже голяма част от затворниците са били

там без присъда. Със заповед на министъра на вътрешните работи Георги Цанков от 19 септември 1953 г. ТВО-Белене накрая е закрито. Разпоредено е в бъдеще да не се предприема задържане в трудови лагери, а вражески лица, които извършват антидържавна дейност, трябва да понесат отговорността си пред съда. Става дума, че те вече ще бъдат съдени от редовен държавен съд.

Тези събитията трябва да се разглеждат на фона на общата промяна след смъртта на съветския лидер Сталин и в контекста на международната обстановка. ООН и международната общност показват засилен интерес към лагерите за принудителен труд в Съветския съюз, което оказва влияние и върху България. Като част от процеса на леко отпускане на системата след смъртта на съветския диктатор, в международните отношения настъпва известно разведряване и в целия Източен блок се появява надежда за извършването на известни демократични реформи.

Още в началото на 50-те години ООН приема резолюция за забраната на този вид труд като средство за политическа принуда и като важен елемент от икономиката на дадена страна. Създаден е Специален международен комитет по въпросите на принудителния труд, за да проучва какви практики има в отделните страни. Българското правителство отклонява въпросите, изпратени му за отговор от Комитета и подчертава, че в България принудителният труд не е политическо наказание, а се използва само за поправка и превъзпитание, както и за приучване към ценностите на социалистическия морал. Въпреки това в доклад от 1952 г. Комитетът обвинява България, че политическите противници на режима са длъжни да извършват принудителен труд. Министерство на външните работи отхвърля критиката с мотива, че нормативните актове, които се отнасят до принудителния труд, вече са отменени и следователно такъв вид труд в страната вече не съществува. Докато обществото живее с надеждата за разведряване, през ноември 1956 г., лагерът в Белене отново е открит – ТВО за мъже на остров Персин и за жени на остров Щурчето.

Основания за надежда за по-значими реформи дава XX конгрес на КПСС и десталинизацията развенчаването на самия Сталин, където са изнесени данни за престъпленията на Сталин. Започва процес на десталинизация, който намира отзвук в Бъл-

гария с Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. Резултатите обаче са разочароващи: носителят на култа към личността Вълко Червенков е свален от власт като ръководител на Политбюро. В бъдеще той е обикновен член. Освен това губи функцията си на министър-председател и става зам. министър-председател. Ново поколение политици излиза на преден план, но тоталната им зависимост от Съветския съюз продължава. България като един от сателитите остава под пълния контрол на Москва. Разведряването след 1953 г. трае кратко, тъй като в резултат на вълненията в Полша и Унгария през 1956 г. комунистите отново затягат режима. Партийното и държавно ръководство решава да не извършва реформи и отново да постави под пълен контрол всички области на живота, което е осъществимо само чрез репресии. През ноември 1956 г. са арестувани 564 души, милицията отново получава право да изселва и въдворява „политически опасни лица“. На 22 декември по нареждане на вътрешния министър Георги Цанков лагерът в Белене отново е възстановен. Постепенно броят на изпратените там лица нараства, особено през 1958 г., когато е проведена акция за прочистване на големите градове от „криминално проявени лица“ – мярка, която правителството измисля, за да отстрани политическите си противници. Има се предвид, че покрай действително криминалните лица, ще бъдат арестувани и политически противници. Едната акция би замаскирала другата за пред обществото. В хода на операцията Държавна сигурност арестува 263 души, които не са престъпници, но за които има сведения, че са опоненти на комунистите.

В началото на 1957 г. към Министерството на правосъдието преминава отдел „Затвори“. МВР създава отново отдел „Въдворяване и изселване“, който поема ръководството на ТВО-Белене. По това време там са въдворени 1120 души, от които 247 за контрареволуционна дейност, а 873 за криминални престъпления. Сред политическите затворници са отново бивши дейци на опозиционното БЗНС, бивши офицери, legioneri (привърженици на Съюза на българските национални легиони – националистическа, смятана за профашистка организация, активна през 30-те години и по време на съюза на България с Германия по време на Втората световна война) и полицаи, бивши михайловисти и цанковисти (привърженици на Националното Социално Движение на Александър Цанков – националистическа организация с фашистки елементи), бивши дейци на буржо-

азни партии, както и „капиталистически, кулашки и други противонародни елементи“. Броят на въдворените през 1958 г. е 1729, от които 261 са политически затворници. През април 1959 г. картината се променя: през април в Белене има 1869 души, 388 от които са там по политически причини. През септември вътрешният министър Цанков освобождава по нареждане на Политбюро 276 политически и 981 криминални затворници. В Белене остават 166 души, които са определени като „непоправими рецидивисти“. По доклад на Тодор Живков и с решение на Политбюро на ЦК на БКП от 27 август 1959 г. лагерът в Белене за втори път е закрит, а трудово-възпитателните общежития в страната са ликвидирани. Тодор Живков не желае името му да се свързва с тежки репресии и лагери. Той предпочита да отстранява противниците си по-елегантно и без физическо насилие, за да не си създава врагове.

Многобройните доклади и свидетелства на бивши лагеристи дават ясна представа за битовите условия в лагера. Към тях се добавят и официалните доклади на МВР. От тях се вижда, че някои ръководители в лагера се държат като феодални господари и там цари своеволие, жестокост, беззаконие. Допускано е нехуманно отношение към затворниците, унижения, упражняването на психически и физически тормоз. В докладите се говори и за смъртни случаи на лагеристи, както и отказ на достъп до лечение в столицата за тежко болните.

Тъй като уж поради затварянето на Белене и освобождаването на престъпници криминалността в страната е нараснала, вътрешният министър Цанков нарежда през 1959 г. построяването на нов лагер в близост до каменната кариера при град Ловеч. Първите затворници в Ловеч са онези, които остават в Белене до последния момент, повечето от които криминални. Те са определени като непоправими рецидивисти и особено опасни за обществения ред и сигурността. Ловеч може да бъде считан за лагера с най-лоша слава и с най-брутални репресии. До 1962 г. от общо 1235 арестувани 147 са убити, между които три жени. През 1961 г. около сто затворнички са преместени в близкия лагер Скравена.

През 1961 г. двама лагеристи успяват да избягат от лагера край Ловеч, но са задържани на границата с Гърция при опит да я преминат нелегално. Разследването показва, че са избягали заради убийствата в лагера. Началникът на следствения отдел ген. Ди-

митър Капитанов и заместникът му Гатю Гатев получават техните показания. Дватама информират Политбюро, но не и МВР, тъй като се опасяват, че отговарящият за лагерите в Ловеч и Скравена зам.-министър на вътрешните работи, който е приближен на Живков, ще потули случая. По този начин висшето партийно ръководство е информирано, което предизвиква скандал. Създадена е специална комисия под ръководството на члена на Политбюро Борис Велчев. Тя трябва да разследва изключително тежките условия в двата лагера Белене и Ловеч, просъществували в периода 1959 – 1962 г. Комисията констатира груби нарушения на човешките права и говори за садизъм. Непосилната трудова норма не предвижда почивки или твърдо работно време за затворниците. Те трябва да работят без прекъсване при най-голямо натоварване. Прилагането на физическо насилие е основна характеристика на затворническите условия: постоянен побой, физическа разправа и убийства. В доклада се посочва, че лагеристите са живеели при „крайно мизерни условия: слаба храна, лоши помещения, без медицинска помощ, без контакти със своите близки“.

Политбюро на ЦК на БКП разглежда доклада на заседание от 4 април 1962 г. Дотогава информацията за убийствата е пазена в строга тайна от отговарящия за лагерите зам.-министър на вътрешните работи Спасов. Докладът не е предаден на прокуратурата. Наложени са само партийни наказания, като Тодор Живков лично се застъпва за кариерата на своя приближен. В обществото не е дадена гласност нито на доклада, нито на решението от 1962 г., тъй като разгласяването на такива позорящи режима факти би довело до компрометирането на Тодор Живков като пръв партиен ръководител. Въпреки това решението за закриването на лагера в Ловеч е взето, с което е сложен край на принудителния труд на хора без съдебен процес. Тези събития дават повод на Живков да се раздели с вътрешния министър Цанков и да хвърли върху него вината за репресиите и допуснатите извращения.

От 1944 – 1962 г. във всички лагери са затворени общо 23 531 души, от които 2089 жени (лагерът в село Зелени дол Благоевградско), в лагерите в мини „Куциян“ и „Богданов дол“ Пернишко, на островите Персин и Белене, в Ловеч и село Скравена. С 9933 души Белене има най-голям брой лагеристи. Така нареченото „въдворяване“ се извършва без присъди, с решение на

особени юрисдикции – комисии, които са създадени въз основа на законови нормативни актове.

От 23 531 лагеристи 14 064 са затворени по политически, 6190 по криминални и „неморални“ (например за проституция, сводничество и др.) и 2694 по неизвестни причини. В ранната фаза на утвърждаване на властта на Отечествения фронт, между 1944 г. и 1948 г., „политическите затворници“ представляват близо 75% от общия брой на въдворените (6143 от 8160 затворници); към края на съществуването на лагерите между 1958 и 1962 г. те са вече едва 21% (710 от 3363 души). Следователно ранната фаза на така наречената „народна власт“ е много по-репресивна и жестока от късната фаза на лагерната система, тъй като служи за заздравяване на властта и отстраняване на опозиционните сили като например стария властови елит. Решимостта на Комунистическата партия да укрепи властта си, да пречупи всяка съпротива и да унищожи опозицията води до употреба на всякакви средства, включително интерниране в трудови лагери. В края на 50-те години опозиционно настроените лица са повече или по-малко отстранени или под контрол и много хора са се примирили с наложения режим. Затова съпротивата по това време е значително по-слаба и броят на затворените по политически причини е намалял.

Освен принудителен труд БКП използва и други репресивни мерки срещу опозицията като принудително преселване на хора, семейства и групи в други региони на страната, често от големите градове и граничните райони – става дума за принудителното изселване за определен период от време на лица или цели семейства от столицата или големите градове в провинцията като наказателна мярка. Само между 1948 и 1953 г. около 25 000 души са депортирани, което има разрушителни последствия за упражняването на професиите им, изхранването им, образованието и възможностите им за социално израстване. Когато през 1953 г. тази практика е прекратена, броят на изселените лица достига 6626, а в предходните години е достигал и до 25 000 души. Вината им се състои в това, че те или техните близки са „изменници на родината“ или „врагове на народната власт“.

Краят на лагерите обаче не означава край на репресиите. След официалното закриване на лагерите БКП продължава да репресира хората, които не са съгласни с режима, но вече не

с толкова брутални методи. Репресира ги най-вече като ги отстранява или недопуска до определени професионални позиции, не им разрешава да учат във висши учебни заведения, не ги пуска да пътуват в чужбина и др. Както и преди е възможно задържането на лица без съдебна присъда и осъждането им на принудителен труд, както предвижда решение на Политбюро от 1962 г. Тогава репресиите придобиват повече административен, отколкото политически характер. На тях са подложени обвинените в „социален паразитизъм“ или „разпуснат морал“, например слушане на западна музика, подражаване на западния начин на живот, носене на дълги коси и „неподходящо облекло“ като дънки, организиране на събирания по домовете с други подобни лица и др. Често те са арестувани в резултат на информацията, които подават за тях кварталните секции на Отечествения фронт.

В началото на 1990 г. в обществото се дава гласност на убийствата в лагерите и на тези в резултат на принудителното преселване и е сформирана обществено-държавна комисия за подпомагане на разследването по извършени престъпления в лагерите Ловеч, Скравена и на други места. Докладът на тази комисия е публикуван от журналиста Христо Христов на интернет страницата desebg.com. Той съдържа данни от архива на МВР. Понастоящем тези документи се намират в Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. Докладът установява, че самото съществуване на лагерите е неlegalно съгласно конституцията от 1947 г. и нарушава правата и политическите свободи на гражданите, гарантирани от тази конституция и от законите на страната. Надделяването на политическия и партийния интерес над закона при създаването на лагерите за политически опасни лица още през 1945 г. е обявено за недопустимо от доклада на обществено-държавната комисия за подпомагане на разследването на престъпленията в лагерите. Законният наказателен процес по отношение на осъждането на хора на лагерен затвор е заменен от административна процедура, за да се приключи по-лесно с политическите опоненти. Отново в доклада е констатирано, че отношението към затворниците е било нехуманно, били са унижавани, тормозени психически и физически и често убивани, т.е. имало е грубо нарушение на човешките права. Властимащите приз-

нават рано, дори и само вътрешно, за закононарушенията, липсата на професионализъм и морал от страна на лагерната администрация. Много архивни документи доказват, че представители на МВР, както и висши партийни функционери от БКП са знаели за своеволията и жестокостите в трудово-възпитателните общежития и многократно са напомняли да се спазват разпоредбите. Но нито преди, нито след 1990 г. някой от извършителите на престъпления спрямо затворниците е подведен под лична отговорност. По този начин с бездействието си отговорните функционери стават съучастници в престъпленията в лагерите.

Възложената през юли 1990 г. от Прокуратурата на въоръжените сили лекарска експертиза описва положението в лагерите: „Лагеристите не са имали възможност да говорят помежду си, да поддържат контакт с външния свят, да предявяват претенции и оплаквания, да запазят личното си достойнство и самочувствие на човешки същества. Още при постъпването в лагера, както и по време на целия престой в него, повечето от тях са били жестоко и в много случаи безпричинно бити с тояги и гумени маркучи. Условието на живот са носили белези на неоправдан садизъм“. Прокуратурата установява по-нататък, че условията в лагера в Ловеч са били изключително тежки. От показанията на оцелелите лагеристи е установено, че дневната норма за мъжете е била между 8-20 куб. м. добив и транспортиране на камъни. Храната обикновено била постна и предимно от зеленчуци. Дневната дажба от хляб е била около 700 гр. и се е давала вечер. Къпането е можело да става само в близката р. Осъм. Лагеристите са носели стари войнишки дрехи и са били въшлясали, в бараките не е могло да се спи заради паразитите. Повече от година не е имало никакво лекарско обслужване. Според показанията на затворниците телата им са били покрити с гнойни рани, които често са били нападени от червеи. Единственият начин да се намали болката и да се дезинфекцират раните е бил да се уринира върху тях.

Писмени разпореждания за режима в лагера Ловеч не са давани. Според показанията, дадени от лагерното ръководство по време на образувания през 1990 г. процес, на лагерното ръководство те са действали съгласно устните разпореждания на зам.-министъра на вътрешните работи Спасов. От 1501 лагеристи, минали през лагера, 155 души стават жертва на лагер-

ния терор, но само за 147 са намерени смъртни актове. След 10 ноември 1989 г. започва разследване срещу предполагаемите убийци и то само в двата лагера Ловеч и Скравена, тъй като за останалите не е открита документация. Следствието е образувано през март 1990 г. в Прокуратурата на въоръжените сили, а през април 1990 г. Народното събрание приема поправка в Наказателния кодекс за престъпленията в Ловеч. С нея давностният срок за убийство на две или повече лица е увеличен от двадесет на 35 години. Парламентът обаче не придава обратна сила на текста и той остава неприложим. Военната прокуратура прекратява следствието поради наличието на изтекла давност за престъпленията.

Делото е възобновено през пролетта на 1992 г., след като главен прокурор става Иван Татарчев. Той се разпорежда да бъдат арестувани всички все още живи бивши ръководители и надзиратели на лагера и повдига обвинение срещу Тодор Живков, което впоследствие оттегля. Обвинителният акт на Прокуратурата на въоръжените сили се позовава на убийството на 14 души. Бившият зам.-министър на вътрешните работи Спасов и началникът на лагера Ловеч Петър Гогов са обвинени в злоупотреба с длъжностно положение, надзирателят Николай Газдов – за убийството на дванадесет души, зам.-началникът на лагера Цвятко Горанов – за убийството на шест души (той почива в дома си по време на домашен арест) и надзирателката Юлияна Ръжгева – за убийството на двама души. Пред следствието Спасов прави следното самопризнание: „От днешно време преценявам, че беше нереално да се изпращат в лагера лица без присъди, но по това време не мислех така. Ние – Политбюро на ЦК на БКП и нашето министерство – силно копирахме съветските другари, техния опит. През 1959 г. бях най-младият заместник-министър на вътрешните работи и ме натовариха да отговарям и създам лагера край Ловеч.“

На 8 юни 1993 г. Върховният съд открива процеса. Спасов обаче умира един месец по-късно на 82 години. Правят се следващи опити отново да се открие производството срещу споменатите по-горе лица – Мирчо Спасов, началника на лагера в Ловеч и двама от надзирателите. Върховният съд прекратява производствата на 11 юни 2002 г. поради изтекла давност. Българските парламенти не проявяват особен интерес и въпросът се счита за приключен.

Съществуването на трудови лагери за политически противници в България има два важни аспекта:

Трудови лагери има още по времето на царския режим от 1941 г. Някои от ТВО следователно се създават на места, където такива лагери вече функционират или са функционирали в предишни години. Разликата между лагерите се състои в това, че лагеристите преди 9 септември 1944 г. са въдворявани с цел те и техните идеи да бъдат изолирани от обществото. За целта те са интернирани и ангажирани с труд за самозадоволяване на потребностите на техния лагер (работа в зеленчуковите градини, отглеждането на животни, благоустрояването на лагерното пространство, кухнята, снабдяването и пр.). В лагерите на тоталитарния режим, наложен от БКП, затворниците са принуждавани да извършват безплатен тежък физически труд в полза на националната икономика – като прокарване на ж.п.-линии, строеж на диги, работа на полето, в каменни кариери, рудници и др. Очевидно за властимащите не е достатъчно изолирането на политическите опоненти, а са искали да ги превъзпитат и деморализират чрез тежък физически труд.

Трудово-възпитателните общекритерии за политически опасни лица по комунистическо време са противозаконни според конституцията от 1947 г., т.е. съгласно валидните тогава закони. Създаването и поддържането на такива заведения противоречи както на Търновската Конституция, така и на заменената я през 1947 г. „Димитровска“ Конституция. Конституцията предвижда върховенството на закона, гарантира правото на свобода на гражданите, равенството им пред закона, правото на справедлив процес, налагането на наказания съответни на престъпленията и то само от редовен компетентен съд, забраната за задържане на лица за повече от 48 часа без съдебна заповед или прокурорско разпореждане, както и защитата на основните граждански права. В разрез със законите на страната е и самото оперативно функциониране на ТВО като например работа и действия на надзирателите само по устни нареждания, без писмена заповед и редица други нарушения на закона. Писмени заповеди не са издавани, а само устни разпореждания. Мнозина от лагеристите са без съд и присъда и подложени на побои, нечовешки условия на живот, принудителен труд и унижения на човешкото им достойнство.

Ситуацията в лагерите накърнява човешкото достойнство. Лошите хигиенни и битови условия, недостатъчната нискокалорична храна, нелекуваните болести, паразитите и тежкият физически труд водят до физическо и психическо унищожение, сериозно влошаване на общото здравословно състояние и често до смърт. Работата, която са принудени да извършват, е тежка и се изпълнява с примитивни средства. Например при изкопаването на диги нормата от шест кубика пръст на ден затворниците изпълняват впрегнати в хамути и с тарги.

Затворническите условия унищожават физически и психически въдворените по политически причини. Тъй като най-често принадлежат към градското съсловие – народни представители, дипломати, политици, журналисти, писатели, представители на обществения живот, военни, интелектуалци и др. – те много по-трудно от криминалните затворници се справят със затворническите условия. Често са въдворявани и 16-18 годишни младежи, тъй като са разказвали политически вицове, което се третира като „разпространяване на клевети и злостни слухове срещу властта“. Като правило лагерите постигат целта си да пречупят волята на затворниците, да отнемат достойнството им и да ги деморализират.

Дори в смъртта достойнството на затворниците е отнето. Останките им не се връщат на техните близки, защото тогава причината за смъртта им би станала известна. Първоначално труповете са хвърляни в Дунава. По-късно се закопават в земята, където обаче отчасти са изровени от свине и така останките и с тях всички доказателства изчезват завинаги.

Освободените по правило срещат големи затруднения да се върнат към нормалния живот. Много често те вече не могат да се интегрират и имат нужда от социална помощ още повече, че след излизането им на свобода властта прави живота им тежък. Те срещат пречки в опитите да продължат образованието си, да получат жителство или да си намерят подходяща работа. Много от тях живеят в столицата или в големите градове, където могат да останат анонимни и по този начин да предотвратят стигматизирането им като затворници, което би означавало допълнително унижение и социално изолиране. За тях и занапред най-често се предвижда нискоквалифициран труд предимно в строителството и живот на ограничения и самоограничения, както материални така и духовно-политически. Това явление най-добре е

описано от руската поетеса Анна Ахматова, чиито съпруг е разстрелян като „враг на народа“, а синът ѝ многократно е въдворяван в сталинските лагери: „От лагера никой не се завръща, той остава в него завинаги“.

ЛИТЕРАТУРА

Лулева, А., Троева, Е., Петров, П. Принудителният труд в България (1941 – 1964), Академично издаделство „Марин Дринов“, София, 2012 г.

Шарланов, Д. История на комунизма в България, Т. I и II, Сиела, София, 2009 г.

Стоянова П., Илиев, Е. Политически опасни лица: въдворявания, трудова мобилизация, изселвания в България след 1944 г., София, 2001 г.

Калинова, И., Баева, И. Българските преходи 1939 – 2005 г., София, 2006 г.

Огнянов, Л. Политическата система в България 1949 – 1956 г., Враца, 2008 г.

Огнянов, Л. Организацията на обединените нации и принудителният труд в България (1949 – 1956). В Историкии, Т. 3, Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Стоян Витлянов, Шумен, 2008 г., с. 187-201

Христов, Х. Секретното дело за лагерите, София, 1999 г.

Бочев, С. Белене. Сказание за концлагерна България, София, 2003 г.

ДОКУМЕНТИ

Архив на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия, МВР Фонд №12 – ТВО, Въдворени и Изселени за периода 1945 – 1983 г.

Търновска Конституция на България от 16 април 1879 г. В: Български Конституции и конституционни проекти, Съставители: Веселин Методиев и Лъчезар Стоянов, София, 1990 г., с. 20-36

Конституция на България от 4 декември 1947 г. В: Български Конституции и конституционни проекти, Съставители: Веселин Методиев и Лъчезар Стоянов, София, 1990 г., с. 37-54

Наредба-закон за трудово възпитателните общежития от 20 декември 1944 г., В: Христоматия по история на България 1944-1948 (Народна демокрация или диктатура), Съставители: Любомир Огнянов, Митка Димова, Милчо Лалков, София, 1992 г., с. 22

Наредба-закон за трудово възпитателните общежития за политически опасни лица от 20 декември 1944 г., В: Христоматия по история на България 1944 – 1948 г. (Народна демокрация или диктатура), Съставители: Любомир Огнянов, Митка Димова, Милчо Лалков, София, 1992 г., с. 23

Desebg.com: сайт, поддържан от журналиста Христо Христов, в който се публикуват документи от Архива на бившата Държавна сигурност

Доц. д-р Румяна Маринова-Христиди преподава история в СУ „Св. Климент Охридски“. Нейните научни интереси са в областта на съвременната българска история, еврейските изследвания, Холокоста, образованието и идеологията, културната дипломация и българо-гръцките отношения от края на Втората световна война до съвременността.

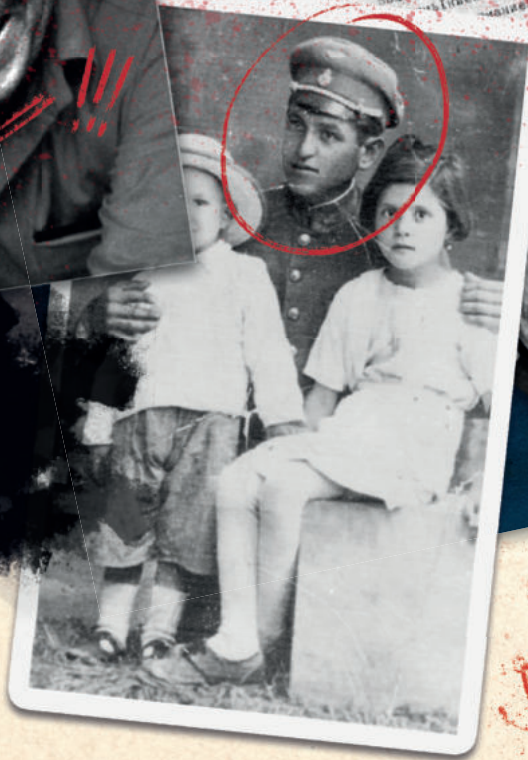
КОНЦА

МИО
ОБЪЕДИНИ
ТЕОРИ
БОЛГ

...не только Болгарией, но и не только Болгария находится в со-
...кой области ... Болгарии ...

Госинат, прошу ее передать на столичный адресат Геор-
ге Сатров, на да му изложу пред Софийския Народен Охр.
Охрана.
София, 13 апреля 1946 г.

НЕПРИМИРИМИТЕ – СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ КОМУНИЗМА В БЪЛГАРИЯ

В България е широко разпространено мнението, че установяването на комунистическия режим е протекло сравнително лесно и безпроблемно и че не е бил даден сериозен отпор срещу комунистическата власт. Смята се, че България е едва ли не единствената страна в Централна и Източна Европа която не се е съпротивлявала съществено срещу вземането на властта от комунистите и която в последвалите години е била верен васал на Съветския съюз. Но дали това наистина е така?

СЪПРОТИВАТА НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ПАРТИИ

Принудителното и брутално налагане на комунистическата диктатура започва непосредствено след влизането на Червената армия и завземането на властта от Отечествения фронт* на 9 септември 1944 г. в коалиция с Комунистическата партия (БКП), Българския Земеделски Народен Съюз (БЗНС), Народен съюз „Звено“ и социалдемократите (БРСДП). Въпреки че съгласно съветските инструкции БКП следва да се стреми да не излиза на преден план, още от самото начало ключовите министерства са в нейни ръце и в местните организации на Отечествения фронт също доминират комунистите. След влизането на Червената армия БКП извършва чистки в държавните институции, убийства и екзекуции без съд и присъда, създава наказателни лагери по аналогия със съветския ГУЛАГ, както и „Народен съд“ срещу онези, които са управлявали България от 1 януари 1941 до 9 септември 1944 г. Под мотото за „изкореняване на фашизма“ се води жестока кампания срещу представителите на бившите правителства и опозицията.

* Отечественият фронт е създаден по инициатива на комунистите две години преди това. Той се схваща като един вид обединение на „антифашистките“ сили в България.

Некомунистическите партии в Отечествения фронт отказват да се подчинят на диктата на комунистите, което задълбочава противоречията в коалицията. Водачите на БЗНС и БРСДП Никола Петков и Коста Лулчев настояват изборите, планирани за август 1945 г., да се отложат и да се проведат под международно наблюдение. Никола Петков съгласува действията си с политическия представител на САЩ Мейнард Барнс, който му обещава подкрепа с оглед на ескалиращото напрежение между Вашингтон и Москва. За да демонстрира добра воля пред доскорошните си съюзници, Сталин отстъпва и изборите са отложени за 18 ноември 1945 г. С одобрението на Сталин са легализирани опозиционните партии, най-влиятелни сред които са Земеделският съюз на Петков и социалдемократите. Те бойкотират изборите, защото комунистите не им позволяват да организират нормална предизборна кампания. Опозицията няма достъп до радиото, събиранията на опозицията се развалят от комунистите, пречи се на пътуванията им из страната, така че в 26-тото Народно събрание са представени само партии от Отечествения фронт. Съединените щати и Великобритания настояват Сталин да „посъветва“ България да включи в правителството двама представители на опозицията, но ултимативните условия, които поставят Петков и Лулчев, правят това невъзможно.

В условията на започващата студена война Сталин затяга юздите. Той изисква БКП да поеме курс на конфронтация срещу демократичната опозиция, която отказва да бъде безгласен придатък на режима. През март 1946 г. от Народното събрание е утвърден вторият кабинет на Отечествения фронт, отново начело с Кимон Георгиев, но този път без участието на опозицията, тъй като Георги Димитров се стреми да сформира кабинет, подчинен изцяло на комунистите. Въпреки привидния паритет при разпределението на министерските постове, във второто правителство на Отечествения фронт позициите на комунистите са още по-силни. Министрите от Отечествения фронт – от БЗНС и „Звено“, които не са комунисти, на практика нямат възможност за никаква независима политическа инициатива.

Демократичната опозиция попада под значителен натиск. За да бъдат неутрализирани, срещу най-важните представители на опозицията като Георги Михайлов Димитров от БЗНС са повдигнати обвинения; Г. М. Димитров е задочно осъден на доживотен затвор. Социалдемократът Кръстьо Пастухов е осъден на пет го-

дини затвор и е удушен в килията си. Съпартиецът му Цвети Иванов е осъден на десет месеца затвор, след което е изпратен в лагера на дунавския остров Белене, където се разболява и умира. Основните точки в обвинението са в шпионаж в полза на други държави, като комунистическата милиция арестува много хора и след насилия те се признават за „виновни“. Въз основа на техните показания се събира доказателственият материал и се провеждат политически процеси, подобни на сталинските процеси в СССР в годините на масовия терор. В това отношение България не е изключение от останалите източноевропейски държави, което показва, че те са следствие на предварително замислена от Сталин политическа разправа с опозиционните дейци в тези държави.

С референдум на 8 септември 1946 г. България, която формално е все още монархия, е провъзгласена за република. БКП отново значително възпрепятства опозицията преди изборите за 6-то Велико Народно Събрание. Милицията арестува най-изявените кандидат-депутати на опозицията – Трифон Кунев, Асен Стамболийски, Петър Дертлиев. Събранията на опозицията са атакувани с камъни от комунистите. На практика е невъзможно опозицията да проведе своя предизборна кампания. Изборите се манипулират, като на активистите на Отечествения фронт се раздават специални избирателни карти, които им позволяват да гласуват в няколко различни избирателни секции едновременно. Голям брой симпатизанти на опозицията изобщо не са допускати до урните, някои от тях са бити, на много места изобщо няма представители на опозицията при преброяването на бюлетините. Протоколите масово се подправят в полза на партиите от Отечествения фронт. Въпреки фалшификациите и репресиите демократичните партии печелят 29% от гласовете.

През ноември 1946 г. е сформирано третото правителство на Отечествения фронт. Министър-председател става завърналият се от Москва комунистически лидер Георги Димитров. Междувременно в кабинета вече няма паритет; половината от министрите са комунисти, докато в предишните кабинети има по равно министри на четирите големи партии в коалицията на Отечествения фронт и по-двама представители на по-малките.

Започва вече окончателното ликвидиране на опозицията. Забранени са печатните издания на опозиционните партии; техните предложения са изключени от разработката на новата конститу-

ция, приета през 1947 г. Репресиите достигат върхната си точка с поредица от показни процеси срещу организациите „Неутрален офицер“ и „Военен съюз“. Целта на обвинителите е да докажат, че водачите на опозицията са ръководители на тези съюзи; чрез денонощни разпити и жестоки мъчения обвиняемите са принудени да подпишат предварително подготвени признания. Това е достатъчно за снемането на депутатския имунитет на опозиционния водач Петков и за започването на процес срещу него. Въпреки силния международен натиск в защита на земеделския лидер, Сталин настоява за изпълнение на смъртната присъда. Петков е обесен на 23 септември 1947 г. в Централния софийски затвор.

След това Народното събрание гласува забраната на опозиционния БЗНС. С останалите партии от опозицията управляващите се заемат една година по-късно, когато отново въз основа на изфабрикувани обвинения на затвор са осъдени лидерите на Демократическата и Социалдемократическата партия Димитър Гичев и Коста Лулчев, заедно с много други представители на опозицията. С тези присъди приключва първата фаза на опозицията срещу комунистическия режим в България.

Политическото насилие в България е узаконено от т.нар. „Народен съд“, по който се съдят всички противници на комунистите. Освен политиците, това са съдебни и военни служители, административни и частни лица. По образуваните процеси, които се провеждат от декември 1944 г. до март 1945 г., са привлечени 11 122 подсъдими. Произнесени са общо 9155 присъди, от които 2618 смъртни и 1126 доживотни. Останалите са лишаване от свобода за срок от 1 до 20 години. По този показател „Народният съд“ се нарежда на първо място в по брой на присъдите в сравнение с други подобни трибунали в Източна Европа, Германия и Япония.

СЪПРОТИВАТА НА ГОРЯНИТЕ

Горяните („горските хора“) не са единно съпротивително движение. В него са организирани интелектуалци и селяни, комунисти и демократи, християни и мюсюлмани, бедни и богати от всички слоеве на населението в България, хора, разделени от големи културни, политически и социални различия, но принудени от насилственото налагане на комунизма в България, т.е.

от съветизацията с всичките ѝ последици, с оръжие в ръка да се борят срещу новите управници. Съветизацията се изразява в т.нар. „революционно насилие“ и е насочена най-вече срещу длъжностните лица на стария режим: полицаи, кметове, съдии, данъчни служители, духовници, учители, фермери и земевладелци, т.е. срещу всички онези, които са имали принос към работата на държавата преди 9 септември 1944 г. Насилието довежда до появата съпротива. Тя е защитна реакция срещу масовия терор, разтърсил страната.

Най-значимата мярка на съветизацията е изземането и одържавяването на частната собственост и най-вече колективизацията на селскостопанските предприятия. Тя предизвиква най-голямото съпротивително движение, предимно сред самите селски жители. Притежанието на собствена земя от векове представлява върховно благо за българите. За тях земята е всичко, което имат; на нея дължат препитанието и идентичността си. Притежанието на земя им дава сигурност. Съпротивата срещу колективизацията е толкова силна, защото селяните усещат, че е разклатен светът, в който живеят – материално, морално и идеологически. Те буквално са оставени без почва под краката. Много селяни избягват в горите, основават чети от въоръжени горяни или се присъединяват към вече съществуващите*.

Съпротивителните чети нямат централно ръководство. Въпреки тази своя разпокъсаност горянското движение успява в продължение на няколко години да се противопостави на въоръжените части на комунистическата Народна република. Тази съпротива говори много за широкия спектър на недоволството, канализирано в усилията на горяните да съборят комунистическата власт чрез въоръжена борба.

Движението възниква в началото на 1945 г. в района на Кюстендил близо до западната българска граница. Първата група се нарича „Тайна антиболшевишка национална организация“ (ТАНО). В нея членуват предимно ученици! През май се създава единадесет членна въоръжена група горяни, наричаща се „Бригада Г. М. Димитров“. Целта е в района на Кюстендил да се разгърне силно и ефективно опозиционно движение като ядро на една по-голяма организация, която да събори правителството на Отечествения фронт. Извършени са няколко нападения, едно

* По това движението прилича на това в Прибалтийския регион, което се бори срещу комунизма по същото време.

от които срещу лагер на социалистическата младежка организация РМС. В престрелката са убити четирима члена на РМС.

През септември 1945 г. на заседание на Земеделския младежки съюз избухват две бомби; ранени са девет души. Планът за убийството на началника на Народната милиция в Кюстендил обаче е разкрит от Държавна сигурност. В отговор на това около 300 милиционери, войници и въоръжени комунисти успяват да арестуват 360 души, сред които съмишленици и т.нар. ятаци, хора от Кюстендил и околностите, които укриват горяните. Съдебният процес се провежда през април 1946 г. в Окръжния съд в Кюстендил. Обвиняеми са 63 души. Четирима от тях са осъдени на смърт чрез обесване*. Останалите са осъдени на лишаване от свобода с различна продължителност.

Друг център на въоръжена съпротива се формира в началото на 1947 г. в Пиринския регион в югозападна България. Там действа група с името „Шести Пирински отряд“**. Една година по-късно държавата успява да разбие 41-членната чета. Водачът ѝ Герасим Тодоров се самоубива с граната. Започва процес срещу 79 души по обвинение в опит „за събаряне на държавната власт чрез преврат, бунт, метеж, терористичен акт“. 27 души са изпратени в лагери или затвори.

Значителна съпротива има в района на Асеновград, югоизточно от Пловдив. През лятото тук се създава организация, наречена „Национален християнски кръст“***. През следващите месеци се формират още чети с над 300 души. По правило те са бедни или средно заможни селяни, служители, офицери от запаса. И тук Държавна сигурност си създава мрежа от агенти, подкрепяна от военните и народната милиция. След множество дребни престрелки с жертви и от двете страни движението е разбито, арестувани са и е повдигнато обвинение срещу 212 души. Тринадесет обвиняеми**** са осъдени на смърт чрез обесване. Присъдите са изпълнени на 13 август 1948 г. в Пловдивския затвор.

* Иван Лешников, Васил Златевски, Богдан Ценков и Георги Атанасов

** Тя наброява 14 души и се води от воеводата Герасим Тодоров, Андрей Александров, Петър Гърков, Тодор Секулов и Кирил Бенгюзов

*** Боян Попов, единият от водачите, е изпратен в лагера Белене, а другият – Йорданов-Гуджо, е откаран в София, където е екзекутиран.

**** Ангел Иванов, Димитър Тахаров, Атанас Праматаров, Димитър Примов, Петко Калевски, Керим Панджилов, Иван Калеев, Марин Ангелов, Костадин Ангелов, Никола Георгиев, Илия Иванов и Костадин Ангелов и Милан Гешев

Останалите обвиняеми са осъдени на лишаване от свобода с различна продължителност, 63 са изпратени в лагери.

През пролетта на 1948 г. в Трънско започва да действа нелегална организация, наричаща се с името на забранената и разформирована земеделска партия „БЗНС – Никола Петков“ и изградена от бившите земеделски организации. През 1950 г. тя наброява 15 въоръжени мъже от околните села. През есента на 1948 г. пак в този регион се създава „Нелегална патриотична организация“ (НПО). В над 40 села около Брезник и Трън бързо започват да действат много подобни групи. Във всяко село има група между пет и десет души. Съпротивата им създава сериозни проблеми на властта. С оръжия, доставени от Югославия, групите извършват атентати срещу представители на държавата. В крайна сметка обаче и тук побеждава държавата. Четниците са осъдени на лишаване от свобода с различна продължителност.

Значима горянска организация е „Организация на съпротивителното движение в България – горяни“ (ОСДБ-Горяни) в района на Казанлък. Основана е през пролетта на 1951 г. с 46 членове. Заради сигурността четата се разделя на два отряда, които действат по южния склон на Балкана към Розовата долина и в района на Златосел. Изненадващите нападения и акциите за сплашване срещу представители на общинската власт в селата около Казанлък създават големи проблеми на властта. Ето защо Държавна сигурност реагира бързо и ефикасно. Отряд от агенти се представя като чета от Сливен и моли за помощ. Четите се срещат през октомври 1951 г., четиринадесетте горяни са разоръжени и убити. Убитите горяни са заровени в масов гроб. Телата им и до днес не са намерени*.

Влиянието на опозицията е особено силно в Сливен и околностите. През пролетта на 1950 г. в града се създава нелегалната организация „Комитет на съпротивата“. За кратко време след това в околностите на Сливен, Нова Загора и Казанлък възникват деветнадесет нелегални организации с повече от 90 членове. През май 1951 г. сливенската чета нараства до 72 души. Държавната власт вижда в тези мъже сериозна заплаха за ко-

* Пенчо Брестовски от Розовец, Филип Георгиев, Стою Николов, Сребрю Паунов, Георги Георгиев и Раню Тасев от с. Слатосел, Стою Узунов и Аврам Аврамов от с. Драганово, Иван Райчев от с. Сливен, Видол Илиев от Суходол, Христо Челибоков от с. Свежен, Тодор Македонски от с. Дъбравица и Ненчо Ненчев от с. Остеново. – Водачите Георги Комитов, Минчо Михов и Христо Петров са заловени няколко дни по-късно, осъдени на смърт и разстреляни на 25 март 1952 г.

мунистическата власт в региона. Определя ги като най-голямата горянска чета, съществуваща в България. В отговор правителството мобилизира Държавна сигурност, Народната милиция и военните. Първоначално се правят безуспешни опити да се разбият горяните с блокади, обсади и престрелки. В крайна сметка четата е обкръжена. Разразява се ожесточена битка, в която са убити голям брой горяни и войници, сред които и един майор от МВР. На 2 юни 1951 г. боевете приключват. Горянското движение е разбито, но повечето четници успяват да пробият обсадата и да се скрият в Балкана или по родните си села. Комунистите успяват постепенно да ги заловят. Следват четири процеса с общо 16 смъртни присъди.

С това съпротивителното движение в България достига своята кулминация. Наред с посочените горянските чети са създадени и многобройни други организации, разполагащи с оръжие, които провеждат различни въоръжени акции. Сред тях са „Първи балкански отряд“ и „Първа искърска рота“, „Съюз за свободна и независима България“ в Костенец, „Независими земеделци“ в Хасково и Димитровград, „Български земеделски народен централен комитет „Дунав““ в София с подразделения в цялата страна.

С подкрепата на гръцките и американските тайни служби в Гърция българските емигранти сформират нелегални организации. Значително влияние има „Вътрешната македонска революционния организация“ (ВМРО) на Иван Михайлов. В периода между края на 1948 г. и началото на 1949 г. от другата страна на границата действат малки групи, които формират клетки на съпротивата на българска територия в района на Пирин. Една от най-значимите такива е отрядът на майор Никола Мутафчиев, действал в района на Хасково, Харманли, Свиленград, Кърджали и Димитровград. Отрядът му е сформиран в гръцкия военен лагер Лаврион, където Мутафчиев създава заедно с друг български емигрант, полковник Иван Гологанов „Български противоболшевишки легион на народното спасение“. От август 1949 г. борците за свобода редовно минават българската граница. През зимата на 1949/1950 г. те създават мрежа от нелегални организации на българска територия. Режимът успява да арестува в началото на 1950 г. 93 души. Държавна сигурност не успява обаче напълно да неутрализира групата и тя остава активна в продължение на години, застрашавайки стабилността на режима в южна България. До 1953 г. Мутафчиев създава 80 нелегални организации с над

800 членове. Комунистите едва много бавно успяват да овладеят ситуацията.

С времето организациите са разкрити и с помощта на Държавна сигурност членовете им са арестувани, така че горянската съпротива по същество приключва. Мутафчиев не е арестуван. Арестувани са синът му и съпругата му. Няма данни какво се е случило с него. Най-вероятно е останал да живее в Гърция.

ПЪРВАТА СТАЧКА В ИЗТОЧНИЯ БЛОК – ПЛОВДИВ 1953 Г.

Сутринта на 4 май 1953 г. в Пловдив пристигат министрите комунисти Георги Цанков (министър на вътрешните работи), Антон Югов (подпредседател на Министерския съвет), Райко Дамянов (подпредседател на Министерския съвет), Станко Тодоров (министър на земеделието) и Георги Чанков (подпредседател на Министерския съвет). Придружават ги Никола Балканджиев, кметът на града и Иван Пръмов, секретар на пловдивския окръжен комитет на БКП. Градът е пълен със стотици милиционери. Причината за това струпване на политически елит и милиция е необичайна: първата работническа стачка в зоната на съветско господство. По онова време Пловдив е център на тютюневата промишленост. В града има шест тютюневи фабрики, които изнасят продукцията си в цяла Европа. След като БКП идва на власт са отнети привилегиите на тютюноработниците като допълнително заплащане за извънреден труд, изкупуване на тютюна на пазарни цени; някои от фабрикантите, технолозите и търговските представители са убити, други са изпратени в затвора и в лагери с аргумента, че са „снабдявали с цигари фашистка Германия”.

През 1947 г. комунистите приемат закон за учредяване на Държавен тютюнев монопол. Складовете, производствените съоръжения, машините авоарите на всички чужди и български фирми, търгуващи с тютюн, стават „народна собственост”, тоест са отнети без обезщетение. Пловдивските тютюнопроизводители са обединени в Пловдивски клон на Държавния тютюнев монопол, държавно предприятие „Тютюнева промишленост”. В следствие на разбиването на този отрасъл от българската промишленост, в началото на 50-те години настъпва болезнен недостиг на работна ръка в страната.

В своите спомени пловдивчанинът Храбър Марков пише във връзка с това: „По онова време цигарената фабрика беше един-

ственото място, на което можеха да те назначат без предварителна проверка от Отечествения фронт, без искане за „партийна чистота“; даже започнаха принудително да пращат там „нездрав елементи“, наричайки ги „суинги“ и „зози“. Събраха се и доста католици, дъновисти, униати, мюсюлмани или просто „бивши хора“ (привърженици на стария режим, бел. на авт.) Трябваше им просто работна ръка за тютюна.”

Условията на труд в тютюневата промишленост драстично се влошават, заплащането е значително по-малко от това преди 1944 г. Сезонният характер на работата се оказва фатален, тъй като работниците са без работа през половината от годината. След паричната реформа в началото на 1950 г. заплатите падат до най-ниските си нива, успоредно с това с пълна сила върви „вторият петгодишен народостопански план“, който поставя съответните производствени цели.

Смъртта на Сталин на 5 март 1953 г. дава на източния блок надеждата за по-добри времена. Също и в Пловдив: в началото на април тютюноработници решават да защитят правата си. По това време са спуснати списъците за освобождаване на работниците, които ще останат без препитание до следващия сезон. Стари синдикалисти, „бивши“ и обикновени тютюноработници решават да стачкуват с искане за целогодишна заетост, възстановяване на бонусите отпреди национализацията, вдигане на заплатите, пет вместо шестдневна работна седмица. На 20 април изпращат исканията си на министър-председателя Червенков и подчертават, че в началото на май ще преустановят работа. На същия ден пред секретариата на Държавния тютюнев монопол в Пловдив започва протестна демонстрация*.

В началото на май положението ескалира. На 3 май нощната смяна в склада „Иван Караджов“ изгонва охраната и се барикадира. В ранното утро на 4 май народната милиция отцепва складовете и ги заключва отвън. Малко по-късно работниците, предимно жени, от складовете „Стефан Кираджиев“ и „Георги Иванов“ също преустановяват работа и се отправят към склад „Иван Караджов“, където стачкуващите разбиват вратите и изгонват милиционерите. В двора на склада работниците правят митинг, настоявайки за правата си и към тях се присъединяват и колегите им, които не са на смяна. Броят на протестиращите

* В стачния комитет са избрани: Кирил Джавезов, Димитър Бахаров, Златка Влайчева, Усин Мutow, Георги Колев (Анархиста) и Кера Вълева.

на територията на фабриката (и складовете) бързо расте и скоро достига приблизително 10 000 души.

В този момент пристига гореспоменатата правителствена делегация. Като пловдивски комунист и борец за работнически права министър Югов застава пред стачниците и започва своята реч с думите: „Другари и другарки...” Останалото се загубва във виковете на протестиращите, полетяват камъни. Окръжният секретар Пръмов застава пред министъра, за да го защити с тялото си, милицията дава предупредителни изстрели. Но протестът продължава. Земеделският министър Тодоров взема думата, но и с него се случва същото: камъни, ругатни и обиди. Тогава от трибуната Пръмов дава фаталната заповед за стрелба, а народната милиция стреля в тълпата от демонстранти. По-късно БКП признава за трима убити, очевидците говорят за повече. Министерската делегация е изведена с полицейски конвой от опасната зона. Хаосът е пълен. Стачници са арестувани и натъпкани в полицейски коли.

Сред протестиращите има и агенти на Държавна сигурност. Един от тях застрелва от първия етаж на фабриката члена на анархистки организации, работника Станьо Вълев. Близо до гарата е застрелян водачът на стачката Кирил Джавезов, който е погребан по-късно в пломбиран ковчег. На близките му е казано, че е убит от протестиращите. Кера Вълева е прегазена от милиционерска кола и умира на следващия ден в окръжната болница.

Съдът се отнася много строго към лидерите на стачката, които успява да залови. Димитър Бахаров и Златка Влайчева от стачния комитет успяват да напуснат България и да работят в радио „Горяни” до неговото закриване през 1962 г. Убиецът на анархиста Станьо (участник в партизанското движение преди 9 септември 1944 г.) е оправдан: Окръжният съд в Пловдив се позовава в решението си на Указ на Президиума на Народното събрание, съгласно който е разрешено да се стреля по лица, правещи опит да преминат държавната граница. Следователно според пловдивските съдии, въпреки че се е намирал в Пловдив сред стачкуващите, Вълев се е опитвал да избяга от страната!

БКП се отблагодарява на верните другари, потушили стачката с цената на многобройни жертви. Пръмов, дал заповедта за стрелба, става министър на селското стопанство. Кметът Балканджиев е награден с орден за гражданска доблест, а началникът на

пловдивската милиция става директор на обединение Тютюнева промишленост. За проявеното малодушие и недостатъчен плам в речите Югов и Дамянов са наказани по партийна линия.

След като стачката е смазана, много от участвалите в нея работници са депортирани в лагери и затвори, а изводите, които прави БКП са, че тя е подбудена от „незdravi елементи“, опълчили срещу „народната власт“. В действителност партийната върхушка вижда в стачката опасен прецедент и решава да затегне юздите сред ръководствата на предприятията и заводите, като в занаят пред започва да назначава само най-раболепните и верни партийни членове. Също така лично Вълко Червенков отбелязва, че: „Трябва да се вземат мерки срещу подобни бъдещи стачки, като се укрепят органите за Държавна сигурност и репресивния апарат.“

Стачката безспорно нанася силен удар по авторитета на българската комунистическа партия. Оказва се, че работническата класа се вдига срещу работническата партия, която от своя страна нарежда да се стреля по работническата класа. Това е доказателство за всички, че всъщност работническата партия не защитава интересите на работниците, а своите собствени позиции, и то със силата на оръжието. Стачката не случайно е потушена жестоко, тъй като подобни недоволства „от долу“ могат бързо да се масовизират и да застрашат сериозно властта, както става например през същата 1953 г. в ГДР, през 1956 г. в Унгария и през 80-те години в Полша. Пловдивската стачка, като изблик на недоволство срещу комунистическото управление показва, че още в първите години на своето съществуване режимът е враждебен не само към своите противници, но към хората, заради които според собствената си идеология той е създаден. Това от своя страна посява семената на съмнението на обикновения работник към комунистическата партия, съмнение, което ще ерозира постепенно системата, на която ще ѝ бъде достатъчен само малък външен натиск, преди да се сгромоляса в края на 80-те години.

СЪПРОТИВАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ

В дните след 9 септември 1944 г. новата власт започва кървава разправа с бившите политици, офицери и чиновници. Много от тях са избити или изправени на съд. Други обаче успяват да на-

пусната страната. Това е първата вълна политически емигранти. С тях се обединяват останалите на запад български дипломати, журналисти, работници и студенти. Голяма част от емигрантите изповядва националистични и монархически убеждения. Мнозина членуват в „Съюза на Българските национални легиони“, консервативна националистическа и може да се каже дори крайно дясна младежка организация.

Кървавата разправа на комунистите с политиките от опозицията през 1947 г. довежда до втора емигрантска вълна. Много от членовете на БЗНС, БРСДП и офицерския съюз „Звено“ напускат България.

Отделните емигрантски групи не си сътрудничат помежду си, тъй като политическите им възгледи са твърде различни. По-голямата част от емигрантите са „безенесари“-републиканци, които на референдума през 1946 г. са гласували за републиката и имат съответно противоречия с монархистите. Недоверието между отделните групи е твърде голямо, за да може да се преодолее. Освен това българските тайни служби с помощта на внедрени агенти допълнително задълбочават съществуващите различия.

Първата организация на съпротивата, наречена „Българско национално правителство в изгнание“, е основана от бившия министър-председател Александър Цанков на 15 септември 1944 г. във Виена. По радиостанция „Дунав“ това „правителство извън държавата“ призовава българския народ да оказва съпротива на окупацията на страната от Съветската армия. В началото на 1945 г. Цанков организира доброволчески корпус от български студенти и работници. Корпусът трябва да вземе участие във военните действия срещу Червената армия, но бързо е разформиран, тъй като германският Вермахт е пред разпад.

През 1948 г. Цанков емигрира в Буенос Айрес. В Аржентина заедно с други емигранти той основава „Антиболшевишки комитет“, който си поставя за цел да освободи България от съветската окупация и да възстанови либералната Търновска конституция, с която през 1879 г. България започва своя път като независима държава. Дейността на този комитет остава единствено в рамките на намеренията и скоро замира.

През октомври 1948 г. емигрантите от втората вълна основават в Париж „Български национален комитет“ (БНК) под ръководството на бившия лидер на БЗНС д-р Георги Михайлов Димитров,

наречен Гемето. Основните искания на БНК са възстановяване на Търновската конституция от 1879 г. и зачитане на човешките и гражданските права, което от своя страна изисква промяна на цялото противоконституционно и антидемократично законодателство. Комитетът изгражда подкомитети във Франция, Гърция, Турция, Италия, Австрия и Западна Германия. БНК е най-профилираната емигрантска организация. Тя получава месечно финансиране в размер на 18 000 щатски долара от американския „Национален комитет за Свободна Европа“, основан на 1 юни 1949 г. През 1950 г. малко преди Коледа в една американска казарма в Цайлсхайм край Франкфурт БНК създава въоръжено звено, Българска национална доброволческа рота 4093. Ротата е под американско командване и е част от организацията на НАТО. Тя съществува до 1964 г. Общо двестате доброволци от ротата са набрани сред българите, емигрирали в Гърция, Турция, Франция, Италия, Западна Германия и САЩ. Първият ѝ командир е лейтенант Стефан Бойдев. Основана е единствено с цел освобождаване на Централна и Източна Европа от комунизма.

През 1950 г. и 1951 г. от БНК се отцепват две групи, упреквайки Г. М. Димитров, че си служи с диктаторски методи на управление и злоупотребява със средствата. В края на 1952 г. Свободна Европа прекратява финансирането. БНК, макар и да не се разпада изцяло, е значително отслабен.

В началото на 1948 г. част от емигрантите от първата вълна основават във Виена „Български антиболшевишки съюз“. Комитети на съюза се създават и в други части на Австрия. Антиболшевишкият съюз издава списанието „България“, чийто главен редактор е Иван Дочев, един от водещите членове на крайно десния „Български национален легион“.

В края на 1948 г. на съвместна конференция на всички емигранти националисти Българският антиболшевишки съюз се преименува в „Български национален фронт“ (БНФ), а Дочев е избран за председател. Исканията на обединението, залегнали в устава са:

1. Премахване на комунистическия режим в България
2. Възстановяване на Търновската конституция
3. Връщане на национализираната частна собственост в България.

Орган на БНФ става вестник „Национална България“, ръководен от Димитър Вълчев. През следващите години филиали на БНФ се създават и в други западноевропейски държави, САЩ и Канада. БНФ става член на редица международни антикомунистически организации като например „Антиболшевишки блок на народите“, „Американски конгрес за мир и свобода чрез освобождение“ и съюза „Американци за освобождаването на потиснатите народи“. БНФ работи в тясно сътрудничество и със Съюза на българската национална емиграция в Рим и Българско национално движение в Западен Берлин. През 1952 г. организацията се разцепва на две крила: Български национален фронт „Борба“ и Български национален фронт „Свобода“. Разделението е съпроводено с взаимни нападки и обвинения, тъй като всяко от крилата желае да спечели мнозинството от българските емигранти на своя страна. Тези вътрешни борби отклоняват организацията от задачите ѝ по устав и през 70-те и 80-те години тя загубва своето значение.

Историята на българската политическа емиграция е белязана от политически различия, противоречия, разцепления и взаимни обвинения. Всичко това възпрепятства обединението и съвместните действия срещу комунистическия режим в България. От друга страна организациите са прекалено слаби, за да представляват сериозна заплаха за комунистическия режим. Въпреки това широкият им спектър и дългогодишното им съществуване показват, че режимът в България не е приет безропотно, а му е оказвана съпротива.

ВЪСТАНИЕТО В УНГАРИЯ ПРЕЗ 1956 Г. И НЕГОВОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ

Въстанието в Унгария през есента на 1956 г. намира отзвук в цяла Източна Европа, в това число и в България. Актовете на съпротива срещу властта започват непосредствено след въстанието. През втората половина на 1956 г. година Държавна сигурност регистрира разпространението на многобройни призови, лозунги и заплахи в София, Пловдив, Стара Загора, Плевен, Бургас, Велико Търново и Враца. Върхът на недоволството е белязан от четири (политически) убийства, които се споменават в документите на Държавна сигурност, без да се дават подробности.

Над стоте опита за създаване на нелегални групи и организации показват, че опозицията храни надежда, унгарските събития да се повторят и в България.

През първите пет месеца на 1957 г. като предпазна мярка са изселени 384 семейства, а за още 532 са издадени съответните административни документи. Много хора от т.нар. „вражески контингент“ – хора, които вече са били по лагери и затвори – са интернирани в лагера за „политически“ на дунавския остров Белене. Тези жестоки наказателни мерки на режима превантивно задушават потенциалните опити за въстание.

Въпреки това през следващите години опити за бунт и открито изразяване на солидарност с унгарските революционери има. В своето стихотворение „Зов за свобода“ поетът Йордан Русков призовава българите да последват примера на Унгария. Първоначално Държавна сигурност не успява да издири анонимния автор; управляващите дори определят Русков като човек, на когото може да се има доверие и го изпращат на младежкия фестивал в Москва, където той тайно пише стихотворението „Смъртоносна Москва“. Следват и други стихотворения, докато през 1959 г. го разкриват и изпращат в лагер.

Опитът на няколко земеделци, водени от Димитър Пенчев, за възстановяване на старото „БЗНС – Никола Петков“ през 1960 г. също се дължи на унгарското въстание. Петков и неговото БЗНС оказва яростна съпротива на тоталната власт на комунистите през 1945 – 1947 г., заради което Петков е обявен за държавен изменник и обесен през септември 1947 г. 13 години по-късно основаването на организация с неговото име носи достатъчен опозиционен заряд, за да бъде опитът за това незабавно прекратен. Пенчев се надява, че комунистическият режим и неговите тайни служби не са непобедими. Но се лъже. Всички участници са арестувани. Пенчев и Желко Стоянов са осъдени на смърт чрез разстрел – по-късно смъртното наказание е заменено с 20 години затвор.

„ПРАЖКАТА ПРОЛЕТ“ ОТ 1968 Г. И НЕЙНОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ

Подобно на унгарското въстание събитията от „Празката пролет“ и нейните искания за социализъм с човешко лице имат широк отзвук в Европа. Въпреки крайния неуспех чехословашкото въстание срещу съветското господство и смазването му от

войските на Варшавския договор разтърсват комунистическата система. Събитията показват, че „реалният социализъм“ е закостеняла диктаторска система, която се управлява и поддържа централно от Москва и не подлежи на реформиране.

От името на БКП Тодор Живков осъжда въстанието в Прага, нарича го „контрареволуция“ и обещава на Съветския съюз пълна подкрепа. И действително два моторизирани стрелкови полка на Българската армия са изпратени на територията на Чехословакия с охранителни задачи.

Противно на държавната пропаганда голяма част от българското общество приветства събитията в Чехословакия; мнозина очакват, че подобно реформаторско движение ще се зароди и в България. През дванадесетте години между 1956 и 1968 г. българското общество и най-вече младежите още повече са ориентирали своя манталитет и поведение към Западна Европа и САЩ и са в противоречие с положението в страната: през 1968 г. младите слушат рокендрол, носят джинси, а момичетата – миниполи. Младите мъже си пускат дълги коси и бради. На пръв поглед този външен вид няма политически характер, но в същността си изразява протест срещу наложените обстоятелства и социалистическия обществен ред. Управляващите бързо разбират това. В очите им тези младежи са заплахата за системата.

Катализатор на про-чехословашкото настроение е международният младежки фестивал в София през лятото на 1968 г., на който пристигат младежи от цял свят. Техният начин на живот, облеклото, песните и поведението им утвърждават онова, което прави българската младеж и отваря очите ѝ за съвсем нови неща. На особен интерес се радва чехословашката делегация, която скандира по улиците на София „Дубчек, свобода“ и получава възторжени аплодисменти.

Държавна сигурност регистрира голям брой студентски изказвания за „Прахката пролет“. Когато Съветската армия влиза в Чехословакия, трима студенти от историческия факултет на Софийския университет раздават позиви в защита на Александър Дубчек и неговите реформи. Месец по-късно тримата са арестувани и обвинени в създаване на организация за противодържавна дейност. Едуард Генев е осъден на три години и половина затвор, Александър Димитров на година и половина, а Валентин Радев – на една година

Друга съпротивителна група е нелегалната организация „Съюз за независимост и възход ЛЕВСКИ“. Във Франция тя печата призови България да излезе от Варшавския договор и да се демократизира подобно на Чехословакия по времето на Дубчек. Призивите завършват по следния начин: „Стига държавен капитализъм! Вън съветските империалисти! Да живее братският съюз и дружба на народите от Европа! Братя българи, манифестирайте навсякъде вашето единство за национална независимост, по заводи и учреждения, в града и селото с надписа СНВ-ЛЕВСКИ, по стадиони и митинги със зова „Само ЛЕВСКИ“.

Членовете на Съюза разпространяват позивите по пощенските кутии и пишат с тебешир по стените съкратеното си име ЛЕВСКИ. По време на футболния мач между едноименния софийски отбор ЛЕВСКИ и ЦСКА София през есента на 1968 г., завършил с победа за ЛЕВСКИ, някой пуска позивите сред привържениците на футболния клуб. След мача запаянковците на победилия отбор организират спонтанен марш до паметника на Васил Левски, бореца за свобода, чието име носят, а по пътя скандират „Само ЛЕВСКИ!“ Държавна сигурност гадае дали това е просто шествие на футболните запаянковци, привърженици на ЛЕВСКИ София или шествие на поддръжниците на политическата организация ЛЕВСКИ. В действителност връзка няма, победното шествие се организира спонтанно, но до този момент комунистическа България не е виждала толкова масово струпване на хора в центъра на София.

В крайна сметка Държавна сигурност успява да арестува членовете на съюз ЛЕВСКИ. Групата е осъдена за шпионаж. Алфред Фосколо е осъден на 15 години затвор, Петър Бояджиев на 12 години, Александър Иванов на 10 години, а Антон Машев, който успява да избяга във Франция, е осъден задочно на 14 години затвор.

Футболен клуб ЛЕВСКИ София е преименуван и обединен със СПАРТАК София. Според Фосколо смяната на името е била предизвикана от страха на ДС от неговата съпротивителна група: „Заради вас сменихме името на отбора. Ако сега ви освободим, феновете на ЛЕВСКИ живи ще ви одерат“, казал един от сътрудниците на ДС на Фосколо.

Дебатът, воден в България по повод събитията от 1968 г. най-вече в средите на интелектуалците, става публичен с т.нар.

„Чешки цикъл“* на Георги Марков, излъчен по радио Би Би Си и слушан тайно в цяла България.

Въпреки усилията на управляващите да затегнат юздите и да капсуловат властта, след 1968 г. политическият климат в България се променя.

ХЕЛЗИНСКОТО СПОРАЗУМЕНИЕ И НЕГОВОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ

След дългогодишни преговори през август 1975 г. в Хелзинки е подписан Заключителният акт на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа (КССЕ) от 53 държави от Европа и Азия, в това число и от България. В последствие се оказва, че комунистическите ръководители в Източния блок имат проблем с онази част от договора, която изисква спазване на човешките права. На дисидентите и опозицията този договор дава обаче възможност да поставят на международно призната законова основа своята съпротива срещу комунистическия режим.

След подписването на Хелзинкското споразумение Държавна сигурност констатира, че се е увеличил броят на активистите от опозицията, най-вече в академичните среди и сред младите хора. Те познавали принципите на Хелзинкското споразумение и искали тези принципи да започнат да се прилагат и в България. През 1978 г. Държавна сигурност установява, че петдесет души от интелигенцията се държат като „потенциални дисиденти“. Имало редица случаи, в които интелектуалци публично подлагали на съмнение и дори отричали ръководната роля на партията в областта на науката, изкуството и културата. Застъпвали схващанията на западната философия за развитието на обществените системи. Значителен брой млади хора, предимно студенти, били силно повлияни от западния начин на живот и били съответно враждебно настроени към комунистическата партия и социалистическата действителност в България.

Янко Янков, юрист от Българската академия на науките, през 1975 г. започва юридически да представлява свои приятели и познати, чиито човешки права са били нарушени на основание

* Сесетата „21 август 1968 година“, „Шест години“, „Мълчи или пет години от нашествието в Чехословакия“, „За писателите, които търкалят варели“, „Не се гаси туй, що не гасне“ – I и II част, „Имаше такъв, но сега го няма и никога не го е имало“

на Хелзинкското споразумение. Това е форма на юридическа съпротива с политическо въздействие срещу комунистическата система. През 1979 г. Янков започва да изгражда неформална организация, която събира и анализира случаи на нарушаване на човешките права. Янков се свързва с представители на западните посолства в София и по-специално с посолствата на САЩ, Великобритания, Франция и Федерална република Германия. Той предава голям брой официални документи, които доказват, че е имало нарушаване на човешките права.

За борбата за човешки права Янков заплаща с работното си място. През 1982 г. той е изключен от Българската академия на науките и освободен от преподавателска дейност в Софийския университет. Той обаче не се уплашва. През 1983 г. в град Монтана в северозападна България създава нелегална група, която от есента на 1983 г. до есента на 1984 г. под прякото ръководство на неговия брат Калин Янков разпространява многобройни призови срещу властта. През март 1984 г. политическият секретар на посолството на САЩ Джоузеф Кийл, го посещава в дома му в село Клисурица. Седмица по-късно Янков е арестуван. Обвинен е в създаване на противодържавна организация, извършване на противодържавна пропаганда против България, Съветския съюз и социалистическите страни-членки на Варшавски договор. На 24 декември 1984 г. Янко Янков е осъден на 12 години затвор при изключително строг режим, а през 1985 г. присъдата му е намалена на шест години и половина. При пребиваването на Янко Янков в затвора международните правозащитни организация Amnesty International и Helsinki Watch го обявяват за политически затворник номер 1 на България. Янков престоява в затвора пет години и седем месеца и излиза на 31 октомври 1989 г.

Друго свидетелство за съпротивата срещу режима вследствие от Хелзинкското споразумение е написаното през 1986 г. открито писмо-апел на българските политически затворници до конференцията във Виена, разглеждаща изпълнението на договореностите от Хелзинки*. Затворниците отправят апел: „Конференцията във Виена да не приключва своята работа, преди да бъдат осигурени най-елементарни човешки права за всички европейски народи като: право на свободно движение и емиграция; право на обективна информация и право на свободна трудова дейност. Докато не дойде ден, когато всеки гражданин в Евро-

* Илия Минев, Цеко Цеков, Григор Симов, Стефан Савовски, Минка и Божидар Статев и Едуард Генов

па ще може свободно и без страх от преследване да изразява своите мисли, мнения и убеждения, в писмена или устна форма, хелзинският процес няма да оправдае оказаното му доверие!"

Апелът достига до Конференцията във Виена чрез посолството на САЩ. С изключение на Минка Статева всички негови автори са арестувани и месеци наред разпитвани от следствените органи. След разпитите Илия Минев е поставен под домашен арест в родния му град Септември; Григор Симов е изселен и заточен в североизточна България; на Цеко Цеков е забранено да напусне родното си село. Останалите са поставени под непрекъснато наблюдение.

На 16 януари 1988 г. е основано независимо „Дружество за защита на правата на човека в България“. За председател е избран дългогодишният политически затворник Илия Минев. Целите и задачите на дружеството са пряко свързани с принципите на Хелзинското споразумение: възстановяване достойнството и честта на всички българи, политически плурализъм и оповестяване имената на всички политически затворници. Това дружество е най-значимото антикомунистическо сдружение в България в навечерието на преврата от 9/10 ноември 1989 г. На 7 декември 1989 г. заедно с други антикомунистически партии и течения като Екогласност, Конфедерация на труда „Подкрепа“ и Зелената партия дружеството се присъединява към Съюза на демократичните сили (СДС).

СЪПРОТИВАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ

След като в първите години БКП упражнява политика на щедрост и толерантност към малцинствата с цел да спечели българските мюсюлмани като избиратели на страната на Отечествения фронт и срещу опозицията, много скоро след това те попадат под значителен натиск. Първоначално обаче турците и помациите* си връщат имената, позволено им е да носят традиционното си облекло, а религиозните им служби отново да се провеждат на езика на Корана, арабски.

През 1946 г. тази политика се променя и на прицел попадат първо помациите. Целта на управляващите е изтриване на тях-

* Помациите са български мюсюлмани, които не са етнически турци. Тезата, че това са българи, които са приели исляма по време на османското владичество, не е доказана. Другата част от мюсюлманското население са етнически турци, които след оттеглянето на османците са останали в страната.

ната групова идентичност и етническа асимилация. Ситуацията се изостря от опитите на Гърция да прокара на Парижката мирна конференция териториалните си претенции към България. За да подкрепи исканията си, Гърция изпраща в Париж делегация от помаци, живеещи като емигранти в Гърция. Едновременно с това в Родопите въоръжени групи от помашкия етнос се опитват със сила да променят линията на прокарваната граница. Опитите са безуспешни, но тези действия влошават положението на помациите в България.

С указ на комунистическия лидер Георги Димитров от 1948 г. започват изселвания на мюсюлманското население по цялата южна граница – процес, който приключва в началото на 1950 г. Около 10 000 български мюсюлмани са принудени да напуснат родните си села, територията, населявана до този момент от компактно помашко население, е частично разрушена. Тази политика на разселване следва примера на принудителните изселвания в СССР.

След принудителното изселване следват мерки за принудителна асимилация с цел да се разруши помашката идентичност. Тези мерки срещат съпротива. През 1953 г. е въведена цялостна „паспортизация на населението“. Портретните снимки, необходими за новите лични паспорти, предизвикват значително недоволство, тъй като според Корана заснемането на хора е забранено. Най-силни са реакциите в Гоце Делчев и Разлог. В село Елешница по време на разяснителната кампания жени нападат комунистическите оратори. В село Вълкосел изпратените от Благоевградския окръжен комитет на партията партийни функционери са посрещнати с камъни и дървени колове. Протести има и в село Сърница и в Тетевен. Тези актове не са в състояние да спрат правителството и така, ако и да се налага с насилие, всички мюсюлмани са принудени да приемат паспорти със снимки.

През 1958 г. комунистическата партия започва т.нар. „разфеджаване“ или „разбулване“ на българските и турските мохамедани. Целта е да се премахне традиционното облекло от феса и чадора до шалварите и забрадките. Това решение отново предизвиква съпротива. На много места мюсюлманите не приемат нарежданията и запазват традиционните си носии.

През 1962 г. комунистите обсъждат побългаряването на имената на турците и помациите. Това е въпрос, свързан с политиката на БКП за хомогенизиране и с все по-засилващия се национали-

стически курс от началото на 60-те години. През март 1964 г. в рамките на пропагандна акция 600 помаци обявяват на местно събрание в село Рибново новите си български имена и призовават и останалите помаци от населеното място да последват примера им. Тъй като останалите отказват, армията и народната милиция блокират селата. Хората обаче не се оказват и продължават да се съпротивляват. Най-силна е съпротивата в село Рибново, където партийните активисти са изгонени с камъни и тояги. В селото е създаден щаб за организиране на съпротивата. Подобни са действията и на други села в околността. Всяко село излъчва по един свой представител за делегация в София, която директно пред ЦК на БКП и турското посолство да изложи исканията на помациите. Едва след това по лично нареждане на Тодор Живков кампанията по смяната на имената временно е спряна, тъй като Живков се страхува, че напрежението ще ескалира и че може да стигне до конфликт с Турция.

През 1970 г. отново се възобновява политиката на хомогенизиране и опитът за побългаряване имената на помациите. Кампанията започва през 1972 г. в Смолянско и отново предизвиква съпротива. Разбунтувалите се миньори и другите протестиращи са жестоко пребити. Положението ескалира. Група помаци от село Бабек се опитва да протестира в София, но демонстрацията е насилствено разгонена от Народната милиция. Един протестиращ загива.

През зимата на 1972 срещу 1973 г. помациите от няколко села в Гоце Делчевско се барикадират, тъй като се опасяват от нови мерки на правителството за смяна на имената. Създадено е „революционно управление“. През март 1973 г. армията и милицията атакуват селата. В село Корница се стига до тежки сблъсъци, в които няколко жители на селото са убити, а десетки – ранени.

От 1980 г. държавата засилва рестриктивната си политика спрямо мюсюлманите чрез забраната за носене на „турско“ облекло, забраната за упражняване на религията, строителството на джамии и на турската реч на обществени места. За мюсюлманското население в България тези мерки са жестоки.

В края на 1984 г. отново започва кампания за преименуване, влязла в историята под името „Възродителен процес“*. Кампани-

* Да не се бърка с Българското възраждане през XIX век, последвало след почти пет века османско владичество.

ята продължава от 1984 г. до средата на 1989 г. Преименуването започва в окръзите Кърджали и Хасково и продължава по-късно и в северна България. Мюсюлманите оказват съпротива. Протестите в Кърджали, Момчилград, Джебел и Крумовград са смазани от армията и полицията. Има загинали и ранени. Въпреки съпротивата в края на кампанията имената на над 800 000 мюсюлмани са сменени с български.

В отговор на репресивната политика на комунистическата партия мюсюлманите прибегват и до най-радикалната форма на съпротива: терористичните нападения. На 30 август 1984 г. на летището във Варна и на гарата в Пловдив избухват бомби. Една жена е убита, а мнозина са ранени. На 9 март 1985 г. във влака от Бургас за София във вагона за майки с деца избухва друга бомба. Загиват седем души.

В периода между 1985 и 1989 г. се създават десетки нелегални съпротивителни групи от етнически турци като групата „Дълга зима“ и „Турско национално освободително движение в България.“

През пролетта на 1989 г. протестите в градовете и селата, населени с турци, стават все по-масирани. Има гладни стачки и големи протестни демонстрации. Организацията „Демократична лига за човешки права“ на българските турци формулира исканията на турското малцинство, най-вече искането за свободно използване на майчиния език и правото за носене на старите имена. Същевременно има солидарност на местно ниво, т.е. много от българите, познати и приятели на турците са ги подкрепяли, но са се страхували да го направят публично. Положението ескалира през май. Протестите в село Пристое в североизточната част на страната, край град Шумен, бързо се разпространяват. Размириците обхващат и южна България. Полицейските и армейските части са изправени пред състояние, подобно на гражданска война. Използват не само сълзотворен газ, а и танкове и огнестрелно оръжие. Убити са десет души, а ранените са десетки. Събитията влизат в българската история като „майските събития“. Огромната съпротива принуждава Тодор Живков да отвори турската граница. След като турската страна също вдига бариерите, започва голямо преселение, саркастично наричано „голямата екскурзия“, при което над 300 000 души напускат страната. Това масово напускане на страната довежда до тежки икономически, етнически и външнополитически последици за България, които се усещат и до днес. След 1989 г. едва 50% от бежанците се завръщат в родината.

КЪСНА СЪПРОТИВА 1988 – 1989 Г.

Във връхната точка на кризата, която преживява целият Източен блок, недоволството от политиката на комунистите се засилва и в България. Създават се многобройни обединения, които на пръв поглед си поставят неполитически цели като „Комитетът за екологична защита на Русе“, основан на 9 март 1988 г. от писателя Георги Мишев или други дисидентски организации като „Комитетът за религиозни права, свобода на убежденията и религиозните ценности“, „Комитет 273“ и профсъюзът „Подкрепа“.

Най-опасната организация за комунистите е „Клубът за подкрепа на гласността и преустройството“, зад който стоят известни български интелектуалци. Негов председател е философът Желю Желев, автор на забранената книга „Фашизмът“. Обезпокоителното за режима е фактът, че голяма част от членовете на тази организация са членове на БКП. Държавна сигурност напразно се опитва да сплаши интелектуалците, още повече че те намират и международна подкрепа. Важен сигнал дава френският президент Франсоа Митеран, който по време на своето държавно посещение в България на 19 януари 1989 г. кани членове на клуба на закуска.

През октомври 1989 г. новооснованата дисидентска организация „Екогласност“ организира кампания срещу несъстоятелните от стопанската и екологична гледна точка държавни проекти „Рила“ и „Места“ за насочване на планински води в София и Пловдив. Срещу осъществяването им са събрани приблизително 11 000 подписа. На 3 ноември „Екогласност“ организира протестно шествие, което завършва като масова демонстрация пред Народното събрание. Седмица след това е свален Тодор Живков, а малко по-късно рухва и комунистическият режим. Голяма част от дисидентските организации се присъединяват към движението на опозицията и към новите партии.

ЕКСКУРС: ИЛИЯ МИНЕВ И ГЕОРГИ МАРКОВ

Още като ученик Илия Минев става член на основания през 1932 г. национално-консервативен до крайно десен Български национален легион и по този начин остро противостои на социалистическите младежки организации. След като завършва

училище, следва индустриална химия в Тулуза и се завръща в България. Тук Минев отново се присъединява към движението на легионерите и от 1941 до 1944 г. е член на главното водачество на легиона. На 10 септември 1944 г., един ден след влизането на Червената армия в България, той е поставен под арест за една година. Едва освободен, през 1946 г. отново е задържан и осъден на доживотен затвор, защото според ДС в противен случай той щял „да продължи да разпространява фашистка идеология и да упражнява активна антикомунистическа дейност“. Той бил „един от главните инициатори за създаването на изпълнителен комитет за организиране връщането на власт на предишния Национален легион, чиято цел е свалянето, подкопаването и отслабването на властта и по-точно посредством преврат и терористична дейност“. По-късно наказанието е променено на 25 години лишаване от свобода. С кратки прекъсвания Илия Минев остава в затвора до 1978 г. и опознава почти всички български затвори за „политически“. 1860 дни той престоява в карцер, 460 дни протестира с гладни стачки. След освобождаването му е настанен в градчето Септември, където са му наложени редица ограничения.

Минев е политическият затворник с най-дълъг престой зад решетките в България. Още в затвора той планира създаването на „Независимо дружество за защита правата на човека“. В периода 1984 – 1985 г. той работи активно за основаването му. В писма до американския президент Роналд Рейгън и до редица международни организации за защита на човешките права той описва нарушенията на правата на българските граждани. На 11 януари 1988 г. Минев заедно с група съмишленици основава най-накрая „Независимото дружество за защита правата на човека“.

След 1989 г., междувременно на възраст над 70 години, Минев не намира общ език с демократичните партии. До смъртта си той остава в изолация. Умира на 6 януари 2000 г. на 82 години в самота и мизерия в старчески дом в Пазарджик.

На 9 декември 2002 г. в София, близо до НДК, е издигнат паметник на Илия Минев. Родният му град Септември го провъзгласява за почетен гражданин и през 2008 г. също му издига паметник.

През 60-те години на XX-ти век Георги Марков работи като писател и драматург и е част от приятелския кръг на т.нар. „Ловна дружинка“ на Тодор Живков. Автор е на редица значими литера-

турни творби. Написал е редица театрални пиеси, много от които по политически причини не са поставени и стават жертва на комунистическата цензура. Така например пиесата „Комунисти“ (1969 г.) не се играе заради негативно-реалистичното описание на партизанското движение.

През 1969 г. Марков емигрира в Лондон, след като премиерата на пиесата му „Аз бях той“ е прекъсната по политически причини. Там той започва през 1972 г. да работи като журналист за българската редакция на Би Би Си. По-късно той работи и за Дойче веле и радио Свободна Европа. През същата година Марков е изключен от Съюза на българските писатели и е осъден задочно на шест години и половина затвор за бягство от страната.

В своите репортажи Марков остро критикува комунистическата система и най-вече самия Живков. За това той заплаща с живота си: На 7 септември 1978 г., рождения ден на Живков, Марков минава по моста Ватерлоо на път за работа в Би Би Си. Непознат го убжда по прасеца отзад с чадър. Същата вечер Марков вдига температура. Три дни по-късно умира в болницата. По-късно съдебните лекари установяват, че Марков е бил отровен. Най-вероятно (окончателни доказателства няма) атентаторът е бил Франческо Голино, агент на българската Държавна сигурност*.

„Задочните репортажи“ на Георги Марков излизат в България под формата на книга през 1990 г. Посмъртно той е награден с орден „Стара планина“ първа степен „за неговия изключителен принос към българската литература, българския театър и българската публицистика и за неговата изключителна гражданска позиция при съпротивата срещу комунистическия режим“.

* Виж Христо Христов, *Убий Скитник*, София, 2013.

ЛИТЕРАТУРА

Аз бях той. 121 документа от и за Георги Марков. Подбрани и издадени от Любен Марков, София, 1999 г.

Барев, Ц. С перо в изгнание. ИК "Пегас", ИК "Робинзон". Велико Търново, 1993 г.

Гаджев, Иван: Непримиримият. Иван Минев – In Selbst- und Fremdzeugnissen. София, 2003 г.

Горяните. Сборник документи. Том I-II (1944 – 1956). София 2001, 2011 г.

Груев, М. Между петолъчката и полумесеца. Българските мюсюлмани и политическият режим (1944 – 1959). София, 2003 г.

Груев, М., А. Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици. София, 2008 г.

Гяурски, Мариан и Константин Касабов: Въоръжената съпротива срещу комунистическия режим в България. Горянското движение (1944 – 1955). В: Да познаем комунизма. София, 2012 г.

Другата България. Документи за организациите на българската политическа емиграция 1944 – 1989 г., София, 2000 г.

Държавна сигурност. Структура и основни документи. Документален сборник, София, 2011 г.

Държавна сигурност – политическа полиция. Документален сборник, София, 2011 г.

Пражката пролет и Държавна сигурност. Документален сборник, София, 2010 г.

Съпротивата срещу комунистическия режим в България (1944 – 1989). Сборник материали от национална научна конференция, НБУ, 23-24 март 2011 г. – <http://ebox.nbu.bg/anti/> „Прекрасният повод“ 1956 г. Документи за отражението на унгарската революция в България състав. Милен Семков), София, 2006 г.

Стателова, Е., В. Танкова. Прокудените. София, 2002 г.

Христов, Христо: Двойственият живот на агент Пикадили. София, 2008 г.

Христов, Христо: Убийте Скитник. Българската и британската политика по случая Георги Марков, София 2006 г.

Христова, Н. Специфика на българското „дисидентство“. Власт и интелигенция 1956 – 1989 г. Пловдив, 2005 г.

Шарланов, Диню: Горяните. Кой са те?, София, 1999 г.

Шарланов, Диню: История на комунизма в България. Том II: Съпротивата – зараждане, форми, обхват, София, 2009 г.

Янков Я. Документ за самоличност. Политическа документалистика. София, Том 4, 2003 г.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

“Пегас”, ИК “Робинзон”. Велико Търново, 1993 г.

Груев, М. Между петолъчката и полумесеца. Българските мюсюлмани и политическият режим (1944 – 1959). София, 2003 г.

Груев, М., А. Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици. София, 2008 г.

Другата България. Документи за организациите на българската политическа емиграция 1944 – 1989 г., София, 2000 г.

Държавна сигурност. Структура и основни документи. Документален сборник, София, 2011 г.

Държавна сигурност – политическа полиция. Документален сборник, София, 2011 г.

Празката пролет и Държавна сигурност. Документален сборник, София, 2010 г.

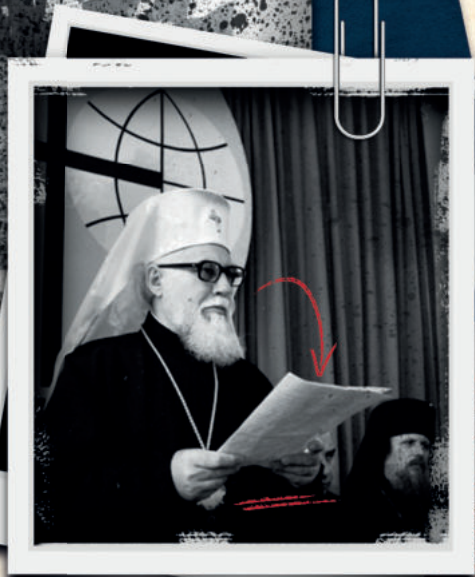
Съпротивата срещу комунистическия режим в България (1944 – 1989). Сборник материали от национална научна конференция, НБУ, 23-24 март 2011 г. – <http://ebox.nbu.bg/anti/> „Прекрасният повод“ 1956 г. Документи за отражението на унгарската революция в България състав. Милен Семков), София, 2006 г.

Стателова, Е., В. Танкова. Прокудените. София, 2002 г.

Христова, Н. Специфика на българското „дисидентство“. Власт и интелигенция 1956 – 1989 г. Пловдив, 2005 г.

Янков Я. Документ за самоличност. Политическа документалистика. София, Том 4, 2003 г.

Мариан Гяурски е завършил бакалавърска степен по история и магистърска програма „Европейски югоизток“ в СУ „Св. Климент Охридски“. Работил е близо две години в архива на Комисията по досиетата. Съавтор е на книгата „Ехо от войната – разкази на ветерани от Втората световна война. Добрич, 2011 г.“. Разработва докторантура в Историческия факултет на Софийския университет. Тема на дисертацията му е „Спортът като политика и пропаганда в България (1944 – 1971 г.)“. Също така е работил върху студия за горяните, издадена като част от в сборника „Да познаем комунизма“ на Института за изследване на близкото минало. Участвал е в редица научни проекти и прояви, посветени на съпротивата срещу комунистическия режим в България (1944 – 1989 г.).

БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА И КОМУНИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА

Травматично и постоянно дискутирано, комунистическото минало продължава да преследва Българската православна църква и днес, повече от 30 години след началото на прехода в България. А причината за това е неспособността на самата Църква да се обърне към това минало и да обясни на обществото отношението си към този период, да посочи своите мъченици, но и компромисите, които е била принудена да направи. Това дава пространство за множество интерпретации и спекулации, както и за поредица от кризи, поставили под съмнение публичното присъствие и авторитет на Православната църква в епохата на прехода.

Първата драматична криза се наблюдава през 1992 г., когато около половината от тогавашните митрополити на БПЦ оспорват легитимността на избора на Максим за патриарх (глава на БПЦ) през 1971 г. и се обявяват за нов, „алтернативен“ Синод на БПЦ. Те твърдят, че са силата, която ще изчисти църквата от комунистическото ѝ минало. Този църковен разкол е преодолян едва през 2004 г. с подкрепата на държавата, след като мнозинството от останалите православни църкви са подкрепили патриарх Максим на Събора в София през 1998 г.*

Следващата голяма криза е в началото на 2012 г., когато Службата за досиетата на Държавна сигурност обявява, че единадесет от петнадесетте настоящи членове на Светия Синод на БПЦ са работили като агенти на комунистическата Държавна сигурност. Единственото изключение сред по-възрастните митропо-

* Подкрепата на държавата за така наречения "Каноничен синод" се изразява в признаването му като юридическо лице, което не се нуждае от регистрация под името "Българска православна църква" чрез новия Закон за вероизповеданията, приет на 29 декември 2002 г. Окончателният край на разкола е сложен на 22 юли 2004 г., когато по нареждане на прокуратурата полицията извежда привържениците на така наречения "Алтернативен синод" от църквите и манастирите, ръководени от него.

лити е патриарх Максим, роден през 1914 г., който е ръкоположен за епископ през 1956 г., избран за митрополит през 1960 г. и за патриарх през 1971 г. В този контекст се оказва, че голяма част от членовете на „алтернативния“ синод, въпреки че са се обявили срещу комунистическото минало, също са били в контакт с Държавна сигурност.

Отварянето на досиетата на висшите църковни сановници постави отново въпроса за това какво е било положението и поведението на Църквата в годините на комунизма. Обществено мнение остана с впечатлението, че комунистическата държава не само успешно е маргинализирала публичната роля на Църквата, но и е успяла да привлече на своя страна голяма част от нейните лидери. Тази гледна точка обаче не отчита напълно историческия контекст и вътрешната динамика в отношенията между Църква и държава по време на комунизма, както и важните социални промени, изживени от българското общество в този период. Продължава да стои открит по-важният и по-голям въпрос – на какви промени е било подложено цялото общество в годините на комунизма и как това се е отразило на положението и авторитета на Българската православна църква?

БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ ДО 1944 Г.

Борбата за създаване на автокефална (т. е. самостоятелна) Българска православна църква през XIX век е неделима от борбата за национално освобождение и създаването на модерната българска държава. През вековете на османско владичество на Балканите (XV – XIX век) българската етническа територия е включена в диоцеза на Вселенската (Константинополската) патриаршия. През XIX в. Православната църква в Османската империя също е засегната от разпространението на националните идеи, а една от първите цели на българското национално движение е създаване на самостоятелна Българска църква, независима от Константинопол. Българската Екзархия е учредена през 1870 г. и е призната от османския султан, но не и от Вселенската патриаршия, която в отговор свиква през 1872 г. събор, на който българите са осъдени заради своя „етнофилетизъм“, т. е. защото са поставили своята националност над универсалния характер на Църквата. Така Българската Екзархия остава непризната от другите православни църкви, които в следващите десетилетия не поддържат връзки с нея. След получаването на национална

независимост и създаването на модерната българска държава през 1878 г. Българската екзархия получава статут на официална църква в етническите български територии, но това не води до промени в нейния международен статут. Изоляцията от страна на останалите православни църкви е компенсирана с активни международни контакти с други църкви, включително и с активното участие в зараждащото се в началото на XX век икуменическо движение за междуцърковен диалог. Паралелно Българската Екзархия развива активна социална дейност вътре в страната, а в началото на XX век висшето духовенство вече се ползва с обществено влияние и престиж, които им позволяват да играят важна роля и в драматичните политически събития в годините на Втората световна война. През 1943 г. влиятелни духовници от Екзархията се обявяват против депортацията на българските евреи и изиграват важна роля за тяхното спасяване.

Възникването на независимата българска църква като част от националния проект на българите може да обясни и традиционното възприятие на Църквата като стожер на националната идентичност. Това се подсилва и от припокриването между религиозна и етническа идентичност, характерно за българските граждани и до днес. В религиозно отношение в България традиционно са представени две големи общности – съгласно преброяването през 1946 г. православните християни съставляват 85% от населението, а 13% от жителите на страната са мюсюлмани. В страната съществуват и малки католически и протестантски общности. Както към средата на XX век, така и сега, като православни се идентифицират огромното мнозинство българи, а като мюсюлмани – етническите турци, които живеят на територията на България. Това е предпоставка за размиване на границите между религиозните и етническите различия, което особено активно е използвано от тоталитарната държава, която през 70-те и 80-те години на XX век все повече започва да се ориентира към търсене на национална легитимация. Този завой към национализма е една от основните предпоставки за политиката за замяна на имената на етническите турци с български, кулминирала през 80-те години в масовата насилствена кампания, станала известна като Възродителен процес.

В административно отношение Българската църква се управлява от Светия Синод, в който през 40-те години влизат 10 митрополити, които управляват 10-те административни области

(епархии) на Православната църква. Според устава на БПЦ митрополитите не могат да бъдат сменяни и остават на своя пост до края на живота си, а за нови митрополити могат да бъдат избрани само епископи, които от своя страна могат да бъдат само монаси*. До 1953 г. начело на Синода стои Екзарх, а след тази година – Патриарх.

Митрополитите имат практически неограничена власт в своите епархии, като на тях са подчинени енорийските свещеници. Към средата на 40-те години в Българската църква работят около 2500 енорийски свещеници, които служат в около 3700 църкви. Един от големите традиционни проблеми на Българската църква е малкият брой на монасите, сред които биват избирани представителите на висшата църковна йерархия – към средата на 40-те години те са едва около 180 монаси и 260 монахини, които живеят в 46 мъжки и 44 женски манастира. В перспектива това улеснява намесата на комунистическата държава в делата на Църквата, тъй като тази малка общност се превръща в лесен обект на наблюдение и контрол от страна на държавата.

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ РЕЛИГИЯТА ПРЕЗ КОМУНИЗМА: ДЪРЖАВЕН АТЕИЗЪМ И СОЦИАЛНО ИНЖЕНЕРСТВО

Политиката на комунистическата държава към християнските църкви може да бъде разделена на три основни периода, които най-общо съвпадат и с някои от значимите промени в живота на самата Православна църква. Първият период е доминиран от открита репресивна политика, включително убийството на един православен митрополит и на десетки енорийски свещеници, изпращането на стотици свещеници в трудови лагери и организирането на показни процеси срещу лидерите на по-малките християнски деноминации. Тази политика започва веднага след овладяването на властта от комунистите през 1944 г. и достига своя връх в годините от 1948 до 1953 г., за да завърши непосредствено след въстанието в Унгария през 1956 г. Вторият период, който може да се характеризира като сравнително по-либерален, започва след 1956 г. и завършва в края на 60-те години. Характерно за него е относителното стабилизи-

* За разлика от Католическата църква, православните свещеници не са обвързани с целибат (безбрачие) и имат право да се женят. Това видимо ги отличава от монасите, от чиито редици се набират кандидатите за най-високото ниво на църковната йерархия.

ране на отношенията между държава и Църква, в които Църквата заема подчинено място, без обаче да е обект на открити репресии. Този период приблизително съвпада със служението на първия в модерната история български патриарх Кирил (1953 – 1971). Третия период започва в началото на 70-те години и се характеризира с активното използване на административни мерки за ограничаването и маргинализирането на Българската православна църква. В най-голяма степен тази политика се реализира чрез налагането на т.нар. „граждански ритуали“, опитите за промяна на цялостната празнична система в страната, както и с ограничаването на дейността на свещениците в рамките единствено на църковния храм, без те да имат право да извършват каквото и да било „религиозна пропаганда“. Това е и периодът, в който Държавна сигурност започва активно да привлича действащи митрополити и перспективни духовници, с цел да ги използва във вътрешния живот на Църквата и особено в нейните международни контакти.

В първите години на комунистическия период висшето духовенство на Българската църква полага съзнателни и активни усилия да защити църковната автономия. След средата на 50-те години обаче комунистическата държава успява да привлече на своя страна по-голямата част от членовете на Синода, редувайки репресии, административни мерки и инфилтриране на свои фаворити. Това дава възможност през 70-те и 80-те години държавата да започне да изисква активното сътрудничество на Църквата в няколко основни области – в защитата на пропагандния образ на комунистическата система на международната сцена, както и в политиката към българската емиграция, доминирана от представители на т.нар. „вражеска емиграция“.

Комунистическият период променя по драматичен начин съществувалите до този момент отношения между държава и Църква. Докато в годините преди 1944 г. Екзархията е виждана като една от опорите на националната държава, което ѝ носи значителен обществен престиж, след тази година Православната църква заема изцяло подчинено място спрямо комунистическата държава. На теоретично равнище комунизмът приема религията за несъвместима със своята материалистическа идеология, а Църквата е смятана за идеологически противник, за който няма място в идеалната комунистическа система. На практическо равнище Църквата получава правото да съществува, без

обаче да има възможност за автономен организационен живот или за активно публично присъствие. Политиката към Църквата в България преповтаря мерките, приложени в Съветския съюз след 1917 г., без да достига до крайностите от ранния болшевишки период, като например масовото разрушаване на църкви. Целта на комунистическата държава е без формално да забранява основните религиозни деноминации, да ги маргинализира до степен, която да ги направи невидими за обществото.

Бъдещата политика на комунистическата държава към Църквата е очертана в програмната реч на комунистическия лидер Георги Димитров, произнесена в Рилския манастир на 26 май 1946 г. по време на честванията на 1000-годишнината от рождението на най-известния български светец – Св. Иван Рилски. В тази реч Димитров не скрива презрението си към Църквата и очертава основните елементи от бъдещата политика към нея – Църквата получава правото да съществува в условията на новото общество, но единствено заради историческите си заслуги за съхраняване на българската национална идентичност. Речта ясно разграничава „прогресивните“ от „консервативните“ духовници, като изисква лоялността на „прогресивните“ и заплашва „консерваторите“ с наказания, включително като се позовава на репресиите над Руската православна църква непосредствено след болшевишката революция.

Отношението към Църквата е като към отмираща институция, която има възможност да функционира като „национален музей“ или „паметник на културата“. Паралелно комунистическата държава развива политика на държавен атеизъм, израз на което е масовото налагане на атеистичната гледна точка навсякъде в публичната сфера – образованието, културата, публичното общуване. Тъй като в тоталитарната държава не съществува публична сфера, останала извън контрола на държавата, атеистичната гледна точка е всъщност единственият достъпен светоглед. Единствената територия, където за известно време Църквата продължава да има възможност за ограничено въздействие, е личната територия на хората и особено на семейството, израз на което е съхраняването на популярността на голяма част от основните църковни ритуали, отслужвани във важните моменти от живота на хората – раждане, брак и смърт. Това обаче се променя след началото на 70-те години, когато държавата започва да полага целенасочени усилия тези ритуали да бъдат ограни-

чени. В този смисъл Църквата става обект на социалното инженерство на комунистическата държава, която се намесва грубо дори в най-личните моменти от живота на човека. Може да се обобщи, че за разлика от страните в Западна Европа, преживели период на естествена секуларизация, българското общество става обект на насилствена секуларизация. На пръв поглед резултатите от естествената и насилствената секуларизация са сходни, тъй като формалният резултат от тези процеси е спадане на посещаемостта в църквите, ниският обществен авторитет на духовенството и ограниченото присъствие на християнската гледна точка в публичната сфера. Но конкретно в българския случай в резултат на тази политика се формира едно изключително объркано в религиозните си възприятия общество, което дава отражение върху публичния дебат по църковните въпроси след края на комунизма.

Основното практическо средство, чрез което е прокарана политиката за маргинализиране на религиозните деноминации, е формулирането на принципа за „разделяне на църквата от държавата“. Православната църква, но и всички останали деноминации, са засегнати и от законите за национализация на градската собственост и земеделската земя, които до този момент са били основен източник на приходи за тях. Финансовия недостиг е компенсирал чрез въвеждането на годишна държавна субсидия. Държавата прокламира принципа на разделението, но същевременно лишава големите изповедания от основните им източници на доход и ги заменя с държавна субсидия, на чийто „ангажиращ ефект“ тя много държи. В този смисъл в комунистическа България трудно може да се говори за същинско разделяне на Църквата от държавата, а под прикритието на този принцип се цели създаването на зависима от държавата Църква. Концепцията за „разделяне на Църквата от държавата“ изпълнява и важна пропагандна функция – тя често е използвана като аргумент срещу критиките за липсата на религиозни свободи. Същинската цел на този принцип е отделянето на Църквата от обществото.

В по-конкретен план политиката на „разделение на църквата от държавата“ намира израз в обявяването през 1945 г. на гражданския брак като единствен законен брак в страната, докато църковният брак съхранява статута на ритуал, който не може да бъде отслужен, без преди това да е сключен граждански брак.

През същата година обучението по религия е премахнато от училищните програми. През 1950 г. двете съществуващи църковни семинарии са обединени в една, която е преместена от центъра на столицата в далечен манастир, а Богословският факултет е изваден от държавния университет и е преустроен в Духовна академия, подчинена на Св. Синод.

Въпреки прокламираното разделение, в практически план Православната църква и другите изповедания се оказват подчинени и контролирани от няколко държавни институции, които внимателно следят църковния живот. Официалният държавен орган, натоварен с политиката към църквите, е Комитетът по църковни въпроси, който отпуска държавна субсидия за църквите, има право да се намесва в изборите на ръководните им органи и като цяло да контролира техния организационен живот. Другата институция, която наблюдава живота на църквите, е Държавна сигурност, в която съществува специален отдел, който се занимава с различните изповедания. Този отдел не само постоянно следи положението в църквите, но и когато се налага има възможност да предприема репресивни мерки срещу тях. В късния комунистически период ролята на Държавна сигурност нараства още повече, тъй като тя има възможност да насърчи издигането на своята агентура в църковната йерархия, както и да възлага на своите агенти задачи, свързани с цялостната пропаганда на комунистическия режим.

РЕПРЕСИИ СРЕЩУ ОСНОВНИТЕ ИЗПОВЕДАНИЯ

Репресивната вълна от 1944 г. до средата на 50-те години засяга всички вероизповедания, въпреки че към тях се възприема различна линия на поведение. Отношението към висшето духовенство (митрополити и епископи) на Православната църква е относително меко, докато ръководството на другите християнски изповедания (католици и протестанти) стават жертва на показни процеси и обвинения в шпионаж. Жертви на репресии стават и значителна част от енорийските свещеници на Православната църква, които биват въдворявани в трудови лагери или осъждани на различни срокове затвор. Първата репресивна вълна започва непосредствено след преврата на 9 септември 1944 г. Това е период на извънсъдебни репресии – арести и убийства, в хода на които без съд и присъда са убити десетки енорийски свещеници, а двама от членовете на Св. Си-

нод са арестувани в края на 1944 г. и са освободени едва през март 1945 г., като в затвора са подложени на нечувани унижения. Духовенството става жертва и на т.нар. Народен съд – извънреден съд, превърнал се в средство за разправа с основни политически и идеологически противници на новия режим. Обект на преследване от Народния съд стават и трима духовници, обвинени, че са участвали в създадената през 1943 г. от Германия Анкетна комисия, излязла със заключението, че виновни за масовото избиване на полски офицери в Катин през пролетта на 1940 г. са съветските окупационни войски. Тримата монаси – архимандрити са осъдени на затвор (от една до пет години), на различни глоби и лишаване от граждански права. По Наредбата-закон за съдене от Народния съд са осъдени общо 152 православни духовници, от които 13 на смърт, а други 13 – на доживотен затвор.

Гоненията стихват през следващите три години, за да се активизират отново през 1948 г. след стабилизирането на международните позиции на новия режим. Това става и след като Москва не успява да създаде т.нар. „Православен Ватикан“ – коалиция от всички православни църкви, водена от Москва, която да се противопостави на прозападната линия на Ватикана. Провалът на тази стратегия обяснява връщането на Сталин към репресивната политика срещу Църквата, следвана преди войната, която автоматично е пренесена и в България. Така периодът от лятото на 1948 г. до смъртта на Сталин се явява най-бруталният период в отношението към Църквата в България. Начало на новата репресивна вълна поставя убийството на 8 ноември 1948 г. на един от най-влиятелните антикомунистически членове на Светия Синод – Неврокопския митрополит Борис. Към края на 1948 г. по искане на Комитетът по църковни въпроси местните власти подготвят и изпращат писмени характеристики на всички енорийски свещеници. След обобщаването на данните, свещениците са разделени на осем категории въз основа на тяхното отношение към режима. От 2063 енорийски свещеници 1600 са квалифицирани, в една или друга степен, като отрицателно настроени към режима, а едва 400 свещеници са оценени като позитивно настроени към новата власт. Тези характеристики се превръщат в мотив за последвалата нова репресивна кампания, довело да затварянето или изпращането в трудови лагери на най-малко 10% от всички свещеници в страната по това време.

През 1948–49 г. правителството сериозно обсъжда, но в края на краищата не възприема най-радикалните идеи за репресиране на висшето духовенство, между което и закриване на цели епархии или налагане на „пенсионна възраст“ за митрополитите. Възприета е много по-мека, но и ефикасна, политика, която се концентрира върху разбиването на единодушието в Св. Синод. Неговите членове са разделени на „крайни реакционери“ и такива, чиито слабости и амбиции могат да бъдат използвани от властта – те са квалифицирани като „прогресивни“ и се налагат като фаворити на държавата. В периода 1949 – 1951 г. са проведени и преговорите с държавата по новия Устав на Българската православна църква, който влиза в сила на 4 януари 1951 г. В хода на преговорите Синодът успява да устои на държавния натиск и да съхрани доживотния статут на митрополитите, което по това време е виждано като препятствие пред директната държавна намеса. В крайна сметка приетия през януари 1951 г. нов църковен устав съхранява църковните традиции и поне на теория вътрешния демократизъм на Църквата. Но до края на комунистическия период тези постановки остават по-скоро на хартия.

Засегнати от репресиите през този период са и другите християнски изповедания, чийто лидери са осъдени на показни процеси в сталински стил по обвинения в шпионаж. Първите жертви на тези обвинения стават 15 протестантски пастори, между които всички лидери на основните протестантски църкви в България. Съдебният процес, продължил от 26 февруари до 8 март 1949 г., признава всички обвиняеми за виновни, като четирима от тях получават доживотни присъди, а останалите – по 15 години затвор.

Няколко години по-късно жертви на сходни процеси стават католическите свещеници. През юли 1952 г. са арестувани 40 католически свещеници, епископи и монаси, които също са обвинени в шпионаж. Присъдата срещу тях е произнесена на 3 октомври 1952 г., като четирима от тях са осъдени на смърт чрез разстрел, а останалите на различни срокове затвор – от 3 до 20 години. Смъртните присъди са изпълнени на 11 ноември 1952 г. Процесите нанасят тежък удар върху организационния живот на българските католически общности.

Процесите срещу протестантите и католиците са класически показни процеси в типичен сталински стил. Арестуваните са обвинени в шпионаж в полза на чужди разузнавателни центро-

ве. В затвора те са подложени на мъчения, чрез които са принудени да направят писмени самопризнания за неизвършени от тях престъпления. Съдебните процеси са съпътствани от активна публична кампания по вестниците, а трудови колективи са принуждавани да пишат писма и телеграми, в които настояват „предателите“ да получат най-тежко наказание. Обвиняемите са принудени да направят самопризнания и на публичен съдебен процес. След „разделянето на Църквата от държавата“ и национализирането на църковната собственост комунистическата държава започва да се намесва пряко и в дейността на управлението на Църквата. В началото на комунистическия режим тази намеса изглежда дори позитивна, тъй като държавата подкрепя опитите за вдигане на схизмата с Вселенската патриаршия и за издигането на международния статут на Българската православна църква. Мотивите за това са предимно политически и се вписват в политиката за създаване на „Православен Ватикан“ – в този период Москва е заинтересована от съществуването на повече автокефални (самостоятелни) православни църкви, които да подкрепят Московската патриаршия и да засилват натиска спрямо Константинопол да се откаже от своята прозападна политика.

Първата стъпка към уреждането на международния статут на Българската църква е направена на 21 януари 1945 г., когато за нов Екзарх е избран Софийският митрополит Стефан – един от най-авторитетните висши духовници, известен икуменически деец, противник на политиката на българската държава отпреди 1944 г. за обвързване с нацистка Германия и участник в обществената кампания за спасяване на българските евреи през 1943 г. Изборът му за Екзарх дава нов импулс на преговорите с Вселенската патриаршия за вдигане на схизмата, които завършват успешно на 22 февруари 1945 г., когато Константинопол официално предоставя на Българската Екзархия автокефален статут. Това превръща Българската църква във вече самостоятелна структура, което открива пътя към нейното признаване от всички други православни църкви и завръщането ѝ в голямото православно семейство.

Като глава на Църквата през следващите три години Екзарх Стефан е изправен пред трудната задача да балансира между настояването на митрополитите да бъде защитена църковната автономия от държавния натиск и желанието му да съхрани подкрепата на българското правителство и на Руската църква за

издигането му за патриарх. Същевременно изборът му за Екзарх нарушава съществуващото до този момент пълно равноправие в Синода между отделните митрополити, а желанието на Стефан да се утвърди като едноличен лидер на Църквата му навлича обвинения в диктаторско поведение. Противоречията между членовете на Синода са умело използвани и подклаждани от държавата, което води до конфликт, чиято развръзка настъпва през есента на 1948 г.

През юли 1948 г. Екзарх Стефан заминава за Москва, където участва в Московското съвещание на Православните църкви – това е срещата, на която се проваля опитът на Москва за създаване на Православен Ватикан, тъй като Вселенската патриаршия и гравитиращите около нея други гръцки църкви не приемат тази идея. На съвещанието Екзарх Стефан се съобразява с линията на Москва, срещу което очаква още по време на съвещанието да бъде интронизиран за патриарх, за което обаче българския Синод не е дал своето съгласие.

След завръщането на Екзарх Стефан от Москва положението както в политически, така и в църковен план е напълно променено. Провалът на проекта за „Православен Ватикан“ отлага във времето необходимостта от бързото издигане на Българската църква в Патриаршия, докато в същото време патриаршеските амбиции на Стефан драматично влошават отношенията в Синода. Така се стига до бурното заседание на 6 септември 1948 г., в края на което Екзархът си подава оставката. Той разчита на изненадата и се надява оставката му да не бъде приета, което допълнително да укрепи неговите позиции. Изненадващо обаче тя е приета единодушно от Синода още на 8 септември, а веднага след това е утвърдена и от правителството. Бившият екзарх е изпратен в изгнание в отдалечено от столицата село, където живее до смъртта си през 1957 г. През следващите пет години Църквата е оглавявана от наместник-председател на Синода – отначало това е Врачанският митрополит Паисий, който води най-тежките преговори с правителството по новия църковен устав. На заседание на Св. Синод на 4 януари 1951 г. е утвърден новият Устав на църквата. На същото заседание Паисий е принуден да се оттегли и за наместник-председател е избран новият фаворит на държавата – Пловдивският митрополит Кирил.

Утвърждаването на новия Устав открива пътя към стартирането на процедура за свикване на Църковно-народен събор,

който да обяви българската църква за Патриаршия и на който да бъде избран Патриарх. Уставът предвижда провеждането на тристепенни избори, при които енорийските настоятелства излъчват т.нар. епархийски избиратели, които от своя страна трябва да излъчат членовете на Църковния-народен събор, който да избере патриарха. Трите етапа на тези избори са проведени през 1951 и 1952 г., като те са внимателно контролирани от правителството, за да може всички етажи на колективното църковно ръководство да попаднат под контрола на лоялни на новата държава духовници и миряни. Това открива пътя към безпроблемното утвърждаване на посочения от държавата фаворит на патриаршеския престол. Тези действия обаче водят до разделението на Синода на два основни лагера – единият се състои от митрополитите, които са лоялни на вече обявения за фаворит Пловдивски митрополит Кирил и опозиция, която защитава идеята за продължаване на синодалното управление и отлагане на изборите за патриарх. Опозицията има мнозинство до края на 1952 г., но в началото на 1953 г. става ясно, че тяхната съпротива е безнадеждна и това открива пътя за свикване на Църковно-народен събор, на който да бъде прокламирано създаването на Българската патриаршия и да бъде избран първия в модерната история Български патриарх.

Съборът е открит на 8 май 1953 г., като същия ден е прокламиран новият статут на Българската църква, а на 10 май 1953 г. за нов патриарх е избран Пловдивският митрополит Кирил – авторитетен духовник, добре образован и с широки международни контакти, което допълнително засилва впечатлението пред света, че изборът е бил напълно логичен и не дава основание за подозрението, че е бил манипулиран от властите. Единственият проблем е, че свикването на събора и прокламирането на Патриаршията не е консултирано с Вселенската патриаршия, поради което отношенията с Константинопол се влошават отново, за да бъдат нормализирани едва на 27 юли 1961 г., когато Вселенската патриаршия официално признава Българската патриаршия и патриарх Кирил.

С издигането на статута на Българската православна църква и избора на нов Патриарх се налага нов модел в отношенията между Църква и държава, персонализиран от патриарх Кирил и от председателя на Комитета по църковни въпроси Михаил Кючуков. Същността на този модел се състои в готовността на дър-

жавата да подкрепя и издига престижа на патриарха за сметка на другите членове на Св. Синод, включително като взима под внимание мнението на патриарха за най-важните кандидатури в църковната йерархия. В името на тази цел държавата е склонна да прави и малки отстъпки на опозицията в Синода, като същевременно продължава активната си атеистична пропаганда и административните ограничения върху местното духовенство. В годините след избора на Кирил за патриарх опозицията срещу него остава достатъчно силна, тъй като в нея влизат влиятелни членове на Синода, но тя няма възможност да обърне цялостния ход в отношенията между Църква и държава. Още повече, че времето работи срещу опозицията, тъй като тя се състои от възрастни митрополити, които през следващите няколко десетилетия постепенно са заменени от следващо поколение духовници, които нямат авторитета да се противопоставят на политиката на комунистическата държава.

ПРОВИНЦИАЛИЗИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА ПО ВРЕМЕТО НА ПАТРИАРХ КИРИЛ (1953 – 1971)

На пръв поглед парадоксално, основните характеристики на възстановената Българска патриаршия са провинциализмът и изолацията. Причината за това е не толкова поредното влошаване на отношения с Вселенската патриаршия, колкото изпадането на Българската патриаршия под пълната зависимост от комунистическата държава и от Москва. Докато в предходния период почти всички български висши духовници получават образованието си в западни университети и заемат активна обществена позиция, по времето на патриарх Кирил начело на Църквата се утвърждава ново поколение духовници, което получава образованието си почти изцяло в България или в Москва. Тази провинциализация е важен фактор, тъй като тя се налага в най-критичния период от отношенията между Църква и държава, когато опозицията в Синода продължава да е силна, но и лишена от външна подкрепа. Докато в периода до 1944 г. Българската църква е активен член на икуменическото движение, през 1948 г. тя подкрепя решението на Москва и отказва участие в учредителната асамблея на Световния съвет на църквите. За връщането на Българската патриаршия като член на ССЦ през 1961 г. не може да промени тенденцията на изолация, тъй като участието в икуменическите структури е изцяло контролирано и насочвано от държавата.

След избора през 1953 г. на Патриарх Кирил, държавата се ангажира да „укрепва и утвърждава положението и престижа му“, което го превръща в неоспорим фактор в отношенията между Св. Синод и държавата. Като един от авторитетните духовници от периода преди 1944 г., патриарх Кирил символизира приемствеността в църковната традиция. Същевременно, както и в предходния период, държавата продължава активно да се намесва в селекцията на висшето духовенство, но прокарва тази политика внимателно и като взима под внимание мнението и на патриарха. Това дава възможност през 50-те и 60-те години „реакционните“ членове на Синода по естествен път да бъдат заменени от ново поколение висши духовници, считани в една или друга степен за лоялни към режима.

През тези две десетилетия в Българската църква са проведени няколко важни реформи, имащи отражение върху църковния живот през следващите няколко десетилетия. В края на 1968 г. Св. Синод въвежда календарна реформа, като се отказва от традиционния до този момент Юлиански календар и приема т.нар. „ново-юлиански календар“ (фактически Грегорианския), който вече е въведен в гражданската практика от някои православни църкви. Въпреки че новият календар безспорно е по-точен и по-удобен, архивите показват, че целта на реформата е била да бъдат подкрепени усилията на Руската църква да приеме новия календар, както и да бъдат улеснени международните контакти и икуменическата активност на Българската църква. Календарната реформа е проведена в пълна секретност от българското общество, като гражданските празници, възникнали въз основа на църковната традиция, продължават да бъдат празнувани по стар стил (например 24 май продължава да бъде честван като Ден на славянската писменост и култура, докато Денят на св. св. Кирил и Методий в църковния календар е изместен на 11 май). Всичко това води до допълнително объркване на обществото и до разделянето на църковната от гражданската символика в отбелязването на тези празници – проблем, който остава нерешен и до днес.

Значителен удар през тези години понасят религиозното образование, църковната преса и монашеството. В началото на 50-те години държавата налага стриктен контрол върху учебния план на Семинарията и Духовната академия, антикомунистическите учители и преподаватели в тях са уволнени, а двете образова-

телните институции са инфилтрирани от агенти на Държавна сигурност. Публикацията на църковна литература е ограничена до 1600 страница на година и тя, както и периодичният църковен печат, са подложени на цензура. През 1956 г. по нареждане на Комитета по църковни въпроси, всички църковни библиотеки са „прочистени“ от „реакционни книги“.

Показателна за цялостното състояние на Църквата е съдбата на най-големия и важен манастир – Рилския. През 1961 г. манастирът е национализиран и превърнат в музей. През 1968 г. част от монашеското братство получава възможност да се завърне в манастира, но монасите получават изричната заповед да отслужват църковни служби само, когато манастирът е затворен за туристи. През целия период в страната съществува неписаната забрана за строителство на нови храмове, а редките опити на някои от митрополитите да инициира строителството на нов храм се сблъскват с мълчаливия отказ на местните власти, които формално трябва да издадат разрешение за това. Един от косвените резултати от форсираната урбанизация, преживяна в тези десетилетия от българското общество, е западането на енорийската структура на Църквата в резултат на запустяването на старите селски църкви. В края на 50-те години държавата започва да контролира и посещенията на църквите, като служители на Комитета по църковни въпроси са задължени да посещават църковните богослужения и писмено да информират за посетителите на църквите и за изказаните от свещениците мнения по време на църковните служби.

Наред с контрола върху посещенията на църквите се налагат и други видими ограничения на църковния живот. В най-голяма степен това се отнася за Великденските празници, като към средата на 60-те години се налага практиката големите църкви да бъдат ограждани от полицейски кордон, който да контролира посетителите на Великденската литургия. Формалната причина за това е, че през предходните години групи от младежи нахлували в църквите и започвали да пречат на отслужването на литургията. Решението е намерено чрез въвеждането на пропуски, предварително раздавани на вярващите за достъп до църквата. Това дава възможност на държавата да записва имената на посетителите и да предприема след това срещу тях административни мерки. Паралелно с това в училищата се разгръща активна кампания, провеждана от Комсомола, която „препоръчва“ на децата

да не посещават църквите на Великден. По същество тази административна мярка представлява невидима репресия срещу християните. Обграждането на църквите с полицейски кордон на Великден се превръща в символ на репресиите над Православната църква както заради неговата видимост във всички големи градове, така и защото тази мярка продължава да се прилага до края на комунизма.

ИЗБОРЪТ НА ПАТРИАРХ МАКСИМ И ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ НЕГО

Патриарх Кирил умира на 7 март 1971 г. На следващия ден Политбюро на ЦК на БКП по предложение на Комитета по църковни въпроси взима решение на предстоящия Църковен събор да бъде подкрепена кандидатурата на Ловчанския митрополит Максим. Четири месеца по-късно на Църковен събор, проведен на 4 юли 1971 г., Максим е избран за нов патриарх. Подкрепата на комунистическата партия обаче е причина неговият избор да бъде поставен под съмнение, както по това време, така и в началото на 90-те години. През 1971 г. трима от влиятелните митрополити – Паисий Врачански, Йосиф Варненски и Пимен Неврокопски, подписват петиция, в която настояват изборите за патриарх да бъдат отложени, докато бъдат проведени нови избори за цялата църковна пирамида – такива избори не са провеждани от 1951 г., въпреки че уставът предвижда тяхното провеждане на всеки четири години. Искането на тримата митрополити е отхвърлено от държавата, тъй като това би означавало връщане на Църквата към нейния демократичен характер и би създавало прецедент, който може да постави под съмнение легитимността и на внимателно режисираните граждански избори.

Избори за цялата църковна пирамида не са проведени до края на комунистическия период. Това става в пълно противоречие с духа на Устава на Българската църква и подронва легитимността не само на патриаршеския избор, но и на всички митрополити, избрани след 1956 г., когато изтича мандатът на последните легитимни епархийски съвети. Проблемите около избора на Максим за патриарх дават отражение върху цялостното му по-нататъшно служение, както и върху авторитета му в Синода. До края на комунистическия период той е принуден да балансира между две крила на висшето духовенство. Първото е това на старите митрополити, които имат за цел съхраняването на църковната

традиция – макар и малобройни и маргинализирани, тези духовници, избрани за митрополити още преди 1944 г., са авторитетни членове на Синода, с които патриархът се съобразява. Другото е крилото на най-приближените до режима митрополити, избрани в края на 60-те и началото на 70-те години, които постепенно се превръщат в алтернативен властови център. Въпреки че в тази епоха трудно може да се говори за ярко изразени антикомунистически членове на Синода (с изключение на Варненския митрополит Йосиф, починал през 1988 г.), част от висшето духовенство се стреми да съхрани жива църковната традиция.

Друга значима промяна от началото на 70-те години е изместването на Комитета по църковни въпроси от Държавна сигурност като най-важната държавна институция, отговорна за провеждането на политиката към Църквата. Това допълнително отслабва позицията на новия патриарх в сравнение с тази на неговия предшественик, тъй като патриарх Максим рядко е консултиран дори при номинациите на бъдещите митрополити. Така се стига до най-сериозния сблъсък между Църква и Държава по времето на комунизма, който се разиграва през 1974 г. около избора на нов Врачански митрополит. На изборите държавата решава да подкрепи като „официален кандидат“ епископ Калиник, окачествен като „лоялен и прогресивен духовник, далеч по-подходящ от другите епископи за онези специфични задачи, които православните духовници трябва да изпълняват във вътрешната и международната дейност на църквата“. Въпреки очакванията на изборите, проведени на 21 юни 1974 г., епархийските избиратели предлагат на Св. Синод да утвърди за нов митрополит епископ Арсений. Това решение предизвиква истински скандал и представлява най-сериозният конфликт между Църква и Държава през комунизма, като сериозно разклаща доверието на Комитета по църковни въпроси към патриарха, който отказва да се ангажира с каузата на „официалния кандидат“. В крайна сметка Синодът е принуден да се съобрази с натиска на държавата. Изборът на еп. Арсений е касиран по измислени причини, а епархийските избиратели – подменени. Проведените след това на 10 ноември 1974 г. нови избори преминават съгласно сценария и еп. Калиник е „избран“ и утвърден за нов Врачански митрополит. В следващите няколко години еп. Арсений е практически заточен в Бачковския манастир, за да бъде реабилитиран през 1977 г. и избран за нов Пловдивски митрополит през 1987 г.

Най-важното събитие в периода на служение на патриарх Максим е кампанията за налагане на т.нар. граждански ритуали, която ознаменува завръщането към административните репресии срещу енорийското духовенство. Корените на тази кампания могат да бъдат намерени още в предходното десетилетие. През 1962 г. държавата поръчва голямо социологическо изследване за отношението на населението към религията. Резултатите са публикувани едва през 1968 г. под заглавие „Процесът на преодоляване на религията в България“. Според тях официално едва 35% от населението се декларират като религиозни – основно сред слабо образованите и неактивни обществени групи. Тези резултати обаче влизат в противоречие с данните за отслужените основни религиозни ритуали – кръщавани в църква са повече от 52% от новородените деца, религиозните бракове възлизат на 36%, а най-изненадващи са резултатите за извършените религиозни погребения, които надхвърлят 80%.

В отговор в началото на 70-те години държавата издава поредица от наредби, с които цели да ограничи църковните ритуали. Кампанията има две цели – първата е административното налагане на гражданските ритуали в тесния смисъл на думата – граждански бракове, гражданско „кръщение“ и граждански погребения, създадени като заместители на съответните църковни ритуали. Постепенно, в началото на 80-те години кампанията се разраства и си поставя за цел изработването на „нова социалистическа празнична система“, чиято цел е премахването на празниците, основани на религиозните традиции и заместването им с така наречените „преосмислени празници“.

Кампанията дава видими резултати през 80-те години, а последиците от нея са дългосрочни и в посткомунистическия период. Според статистиката, през 1980 г. са били кръстени 40,7% от новородените деца, докато едва 4,52% от браковете са сключени и по църковния ритуал. Религиозните погребения остават най-популярния ритуал, но през тази година броят им е спаднал до 47,9% от всички погребения. Същевременно редица държавни и научни институции са заети със създаването и налагането на „преосмислените празници“, чиято основна цел е да заменят или изпълнят с ново съдържание църковните празници. От този период датира и практиката единствената държавна телевизия в навечерието на Великден да показва западни филми или шоу-програми, както и идеята децата в детските градини да бо-

ядисват яйца на първия пролетен ден, а не на Великден. Правят се опити в същото време, по което се честват църковните празници, да бъдат наложени нови празници, лишени от религиозно съдържание.

Налагането на новите граждански ритуали е възложено на местните власти, в резултат на което енорийските свещеници са подложени на трудно контролиран административен произвол. През 1984 г. един от служителите на Комитета по църковни въпроси обобщава на специално съвещание, че „най-добрата дейност на свещеника е да бездейства“. През 70-те и 80-те години остават валидни и политиките от предходния период, следвани по отношение на манастирите и храмовете. С личната си намеса през 1978 г. патриархът успява да спаси определената за събаряне църква в близкия до София град Перник, но през същата година една от големите църкви в дунавския град Русе е разрушена. През 70-те и 80-те години продължава политиката големите манастири да бъдат превръщани в музеи, каквато е съдбата на Роженския манастир.

Всичко това става причина след 1990 г. патриарх Максим да бъде остро критикуван за невъзможността да защити църковната автономия в годините на късния комунизъм. Въпреки че голяма част от тези критики са напълно основателни, не трябва да се изпуска от внимание и фактът, че в условията на тоталитаризъм защитата на църковната автономия е била почти невъзможна задача. Като избягва директната конфронтация с държавата, патриарх Максим персонализира бюрократичните умения, развити от висшето духовенство през 70-те и 80-те години в отношенията с комунистическата държава, в името на частичното съхраняване на църковната традиция.

ИКУМЕНИЧЕСКА И „МИРОТВОРНА“ ДЕЙНОСТ

Участието на българската православна църква в икуменическите организации (Световния съвет на църквите, Християнската мирна конференция и Конференцията на европейските църкви) през комунистическия период е иницирано, насърчавано и контролирано от държавата, основно от Държавна сигурност. Ако популярно Държавна сигурност е описвана като държава в държавата, то икуменическата активност на Църквата може да бъде описана като Църква в църквата. В това отношение Българ-

ската църква е само част от по-голямата идея икуменическите църковни организации да бъдат използвани за пропагандата на комунизма, основно сред страните от т.нар. Трети свят.

Църквите от Източна Европа (с изключение на Католическите) се присъединяват към Световния съвет на църквите през 1961 г. Доказателството, че това става по решение и внушение на държавата е, че на 22 февруари 1961 г. българското разузнаване изпраща телеграма до своите резидентури в чужбина, в които обявява Световния съвет на църквите за „обект на проникване“ и им нарежда да започнат да събират информация за него. В началото на 60-те години Държавна сигурност също така избира и изпраща на икуменически специализации първите български участници, които впоследствие се налагат и като водещите икуменически дейци на Българската църква.

След началото на 60-те години държавите от Източния блок установяват добре организирана система за координация и единодействие на своите църкви в икуменическите организации. На държавно равнище политиката е координирана от Комитетите по църковни въпроси, които провеждат редовни консултации помежду си. На църковно равнище координацията е поета от Отделите за икуменическа и миротворна дейност в администрациите на съответните участващи църкви. На върха на тази пирамида през 70-те години стои Ленинградският митрополит Никодим (известен в КГБ с псевдонима „Адамант“). От българска страна негов партньор от началото на 70-те години е Старозагорският митрополит Панкратий, ръководител на Отдела за икуменическа дейност в Българската патриаршия, привлечен за сътрудник на българската Държавна сигурност през 1971 г. с псевдонима БОЙКО. Благодарение на близостта си с Московската патриаршия, Българската църква се налага като един от влиятелните членове на икуменическите организации, а най-големият успех е изборът през 1979 г. на заместник-началника на Отдела за икуменическа дейност в българската Патриаршия Тодор Събев за заместник-генерален секретар на ССЦ. Като богослов и преподавател в Духовната академия, Тодор Събев се налага като един от най-приближените до комунистическата държава светски лица със сериозно влияние сред духовенството, поради което държавата последователно насърчава неговата кариера в икуменическите организации още от средата на 60-те години. В архивите е записано, че за неговият избор през 1979 г. „голяма

заслуга имат представителите на Руската православна църква, които продължително време го подготвяха”.

Икуменическата активност на Българската православна църква е причина за появата на привилегирована група от висши духовници и богослови, които постепенно се превръщат в независим център на властта в църковната администрация. Тази фаворизирана група има възможност за чести пътувания в чужбина (голяма привилегия в епохата на комунизма), за получаване на държавни отличия и редица други дребни привилегии. В допълнение тази група има възможността за много по-директен контакт с държавата, който не винаги е съгласуван с върховното ръководство на Църквата. Това поставя началото на дълбоко вътрешно разделение в църковните среди, което се явява първообраза на разкола от 90-те години на XX век, а раните от това разделение не могат да бъдат излекувани и до днес. Пример за това е съдбата на най-авторитетния митрополит през 70-те и 80-те години – Варненския Йосиф, избран още през 1937 г. и починал през 1988 г. – чието активно противопоставяне на провежданата по този начин икуменическа политика става причина за изолирането му от процеса на взимане на важните решения в живота на Църквата.

ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА И НАЦИОНАЛИЗМЪТ

Веднага след края на Втората световна война „световният комунистически лагер” има самочувствието, че идеологически превъзхожда Запада и че победата му в тази идеологическа битка е въпрос на време. Първите десетилетия след войната са не само епоха на репресии, но и на икономическа модернизация и урбанизация на по-изостаналите страни от Източния блок, което дава основание на Запад да се говори за икономическото чудо на Изтока, а социализмът да се възприеме като успешен икономически модел, реална алтернатива на западния капитализъм. Активни пропагандатори на тези идеи стават левите партии на Запад, някои от които имат и значими изборни успехи.

Претенциите за идеологическо превъзходство на Източния блок са сериозно разклатени след антикомунистическите въстания в Берлин (1953 г.), Унгария (1956 г.) и особено след Пражката пролет от 1968 г. Въстанията са израз на недоволството на тези общества от комунистическата диктатура, а потушаването им от

съветските войски доказва, че „социализмът с човешко лице“ е невъзможен поради тоталитарния характер на режима. Публикуването на Запад през 1973 г. на книгата на Александър Солженицин „Архипелаг Гулаг“, описваща живота в съветските концлагери, допълнително разобличава левите диктатури. Така в края на 60-те и началото на 70-те години комунистическия модел губи голяма част от своята привлекателност, макар и той да продължава да има своите привърженици и на Запад до самия край на Студената война.

Всичко това дава отражение върху политиката и легитимността на комунистическите режими. В българския случай загубата на идеологическата битка става причина комунистическата държава да започне да обосновава собствената си легитимност не толкова с идеологически, колкото с национални аргументи. Ключов момент в тази нова ориентация е честването на 1300-годишнината от създаването на Първата българска държава (основана през 681 г.). Подготовката за тези чествания започват още в средата на 70-те години, а целта им е да покажат комунистическия режим като законен наследник на вековна българската национална традиция.

Търсенето на нова легитимност дава отражение и върху политиката на държавата към Църквата, още повече че Православната църква от самото си създаване в епохата на националното Възраждане е един от символите на националната държава. Проявите на новата политика по отношение на Църквата могат да бъдат обобщени в три основни направления – едната е налагането на представата за Православната църква като за „паметник на културата“, другата насока е свързана с изискването Църквата да подкрепя държавата в политиката към българската емигрантска общност (главно в Северна Америка), а третото направление е насочено към установяването на пълен контрол върху българския манастир „Св. Георги Зограф“ в Атон с цел обвързването му с националната пропаганда.

Следвайки тази политика, държавата започва да отпуска средства за реставриране на някои църковни сгради и манастири, но след ремонта те се превръщат практически в музеи, а не в действащи духовни средища. Такава е съдбата на някои от големите манастири в страната, както и на редица църкви и на образци на църковното изкуство. Обявени за паметник на културата, много от най-ценните църковни икони са иззети от църквите, за да

бъдат организирани изложби, а след това някои от тези икони или предмети на църковното изкуство са оставени в музеите и не са върнати на църквите, от които са взети. Пример за тази политика е предложението от 1977 г. на Комитета за изкуство и култура, ръководен в този момент от дъщерята на Тодор Живков, Людмила Живкова, в който се прави анализ на състоянието на църковните имоти (в този момент около 4000 сгради). Докладът предлага те да бъдат разделени на три групи в зависимост от състоянието си като на няколко етапа сградите, оценени като паметници на културата, да бъдат „одържавени“, а ценностите, намиращи се в тях, да бъдат предадени на музеите. Предложението не е одобрено поради опасения от реакция на Църквата и международни критики, но е показателно за начина на мислене на държавата по отношение на църковните имоти.

Тази политика води до десакрализиране на църковните сгради или на образците на църковното изкуство, които започват да се възприемат като музейни експонати, лишени от тяхната християнска стойност. Всички това укрепва разбирането за Православната църква като чисто национална институция, „остатък от миналото“, чието съществуване се състои в това да бъде обект на културен туризъм. На практика десакрализацията на разбирането за Църквата се вписва изключително успешно в цялостната атеистична политика на комунистическия режим.

Подобен е подходът и към структурите на Българската православна църква, разположени извън границите на страната – българската епархия в Северна Америка и българския манастир „Св. Георги Зограф“ в Атон. В отношението си и към двете институции комунистическа държава показва пълно пренебрежение към принципа на самоуправление, присъщ на двете структури. Така държавата започва открито да се намесва в тяхната дейност чрез назначаването на лоялни свещеници и митрополити в американската епархия или чрез изпращането на лоялни монаси в Зографския манастир. Резултатът от тази политика и в двата случая е появата на вътрешни борби и спорове, които в продължение на десетилетия генерират напрежение и в двете общности.

Създадена в края на 30-те години главно от български емигранти от пределите на Македония, от самото начало българската епархия в Северна Америка и Австралия се самофинансира, което я прави независима от българската държава. След 1944 г. в енорийските настоятелства на тези църкви са избрани антико-

мунистически настроени емигранти, които само номинално приемат юрисдикцията на Българската православна църква. Поради тази причина в следващите десетилетия всички митрополити на тази епархия, които са назначавани от София, са принудени постоянно да балансират между антикомунистическите чувства на емиграцията и желанието на комунистическата власт в България тези църкви да ѝ бъдат подчинени. Невъзможността този баланс да бъде поддържан води до няколко последователни разделения в епархията, насърчавани и понякога създавани от държавата.

През 1947 г. изпратеният през 1938 г. да организира епархията в Америка епископ Андрей единодушно е избран за митрополит на обединената Българска епархия. Симпатията му към антикомунистите обаче е причина изборът му да остане непризнат от София до 1963 г. След като изборът му е признат, той решава да приеме отново юрисдикцията на Българската православна църква, но тогава половината от българските енории, водени от архимандрит Кирил Йончев, се отделят в независима епархия. През 1977 г. създадената от Кирил Йончев епархия преминава към юрисдикцията на Православната църква в Америка (ПЦА), която през 1970 г. е получила автокефален статут от Московската патриаршия. По този начин българската църковна общност в Америка се оказва разделена на две равни части, като едната половина приема юрисдикцията на БПЦ, а другата – на Православната църква в Америка (ПЦА).

През 1970 г. епархията, останала под юрисдикцията на Българската православна църква, е разделена от своя страна на две части – едната със седалище в Ню Йорк, а другата – в гр. Акрон, щата Охайо. Разделението е иницирано от комунистическата държава, която по този начин се стреми да ограничи влиянието на антикомунистически настроените емигранти и духовници. В следващите десетилетия епархията в Ню Йорк, която включва само една енория, е оглавявана от митрополит, който се ползва с уважението на емигрантите, но към когото държавата изпитва недоверие. Ролята на този митрополит пред емиграцията е изцяло фасадна и фактически той е лишен от реална власт. В тези десетилетия центърът на българския църковен живот е преместен в малкия град Акрон, щата Охайо, където епархията е администрирана от епископ, който се ползва с доверието на държавата. Тази епархия включва всички останали български енории в САЩ, Канада и Австралия. Това странно положение става при-

чина за постоянни разногласия между епископа в Акрон, подкрепян от държавата, и митрополита в Ню Йорк, подкрепян от емиграцията. Българската епархия е обединена едва през 1990 г., а диоцезът, воден от Кирил Йончев, остава част от ПЦА дори и след неговата смърт през 2007 г.

Отношението на комунистическата държава към българския манастир в Атон също е пример за утилитарното отношение към Църквата, тъй като държавата гледа на манастира като изнесен извън границите на страната национален музей, съхраняващ важни документи и ръкописи. Концепцията за монашеското самоуправление остава напълно неразбираема, което става повод за постоянни конфликти и спорове с монашеското братство. Считан за традиционно български и обитаван от български монаси, манастирът „Св. Георги Зограф“, както и всички други Атонски манастири, е подчинен в духовно отношение на Вселенската патриаршия, а в административно – на Гръцката държава, тъй като Атонският полуостров се намира на гръцка територия. Това е причина политиката към Зограф да е обект на трудно съгласуване между Българската държава и църква – от една страна, и Вселенската патриаршия и гръцката държава – от друга. Това е изключително тежка задача, тъй като целите и интересите на всеки един от тези четири участници много рядко съвпадат. Общата цел пред българската държава и Църква през този период е да бъде съхранен българския характер на манастира, поставен под съмнение заради драстично намалелия брой на българските монаси.

Източник на напрежение е и недоверието на самите български монаси към реалните намерения на комунистическата държава. В стремежа си да постави манастира под контрол, държавата започва да фаворизира отделни монаси, което води до ескалация на личните конфликти сред монашеското братство. В отговор част от монасите се опитват да установят контакти с емигрантските български антикомунистически общности и така да се противопоставят на натиска върху тях. Опитът им обаче е неуспешен и в началото на 80-те години държавата успява да наложи своята воля на манастира, който получава държавно финансиране.

Цената за това обаче е изнасянето на част от ценностите, съхранявани в манастира. През 1988 г. българската Държавна сигурност организира кражбата и пренася в България най-важния

ръкопис, съхраняван в манастира – История Славянобългарска (първата систематизирана история на българите, написана в края на XVIII век). В следващите години ръкописът остава заключен в касата на началника на разузнавателните служби. Разкриването на тази афера през 1996 г. предизвиква дипломатически и обществен скандал, който заплашва да влоши отношенията с Гърция, поради което е взето решение ръкописът да бъде върнат на манастира. Скандалът се превръща в символ на провала на държавната политика към Зографския манастир и незаслужено компрометира изследователските усилия на мнозина добросъвестни изследователи на книжовните богатства на Зограф.

Налагането на разбирането за Църквата като чисто национална институция има още един отрицателен косвен ефект – тази концепция подпомага инструментализирането на висшата църковна йерархия от комунистическата държава. Към началото на 70-те години Държавна сигурност започва активно да набира сътрудници сред българското духовенство, които обикновено са привлечани на т.нар. „патриотична основа“. Това означава, че предвиденият за привличане бъдещ агент е убеждаван да сътрудничи по „патриотични съображения“. Веднъж привлечен за изпълнение на тези „национални задачи“, впоследствие на агента му се налага да изпълнява и други задачи на Държавна сигурност, включително като дава сведения за живота на съответната църковна общност (манастир, църковно учебно заведение или цяла епархия). Сдобили се с възможността да оказват влияние върху държавната политика към Църквата, агентите на Държавна сигурност придобиват голяма неформална власт, включително и като насочват подозрението на държавата към личните си противници. Наред с това те ползват Държавна сигурност за „социален асансьор“ в стремежа си за изкачване на църковната йерархия, като по този начин каноничните правила за изграждане на църковна кариера са заменени от личните контакти с представителите на една институция, чиято неприкрита цел е унищожаването на Църквата. Всичко това оказва дълготрайно въздействие върху църковния живот и след края на комунизма, тъй като от една страна взаимната подозрителност в църковните структури причинява разпад на чувството за общност, а от друга – дълги години след началото на прехода опитите за заобикаляне на каноничните правила за израстване в църковната йерархия продължават.

Обобщено може да се каже, че налагането на образа на Православната църква като чисто национална институция от една страна води до десакрализация на цялостната идея за християнската Църква, а от друга – дава възможност за инструментализирането на висшия клир и за размиването на границите между Църква и държава, които са били напълно ясни в началото на комунистическия период.

ПОСЛЕДИЦИ ОТ ПОЛИТИКАТА НА ДЪРЖАВЕН АТЕИЗЪМ

Какви са последиците от социалното инженерство и политиката на държавен атеизъм? Като цяло резултатът е едно объркано в религиозните си убеждения общество с разнопосочни (и често противоречиви) очаквания от Църквата, която е ръководена и представлявана от висш клир със съмнителен обществен авторитет, разкъсван от противоречия и вътрешни спорове.

Публичната среда в посткомунистическа България може да бъде описана като крайно секуларна, макар малцина да са тези, които открито да заявяват своя секуларен светоглед. За разлика от редица страни в Западна Европа, преживели процес на естествена секуларизация, в България от началото на XXI в. не се счита за нормално човек да се определи като атеист или като „секуларен човек“. Огромното мнозинство от българите се самоопределят като „православни християни“ (близо 80% от населението, според последното преброяване от 2011 г.), но същевременно мнозинството от тях нямат и най-бегло познание за централната християнска догматика, още по-малко за спецификите на православията. Според социологическо изследване от 2009 г., едва 35% от всички българи заявяват вярата си в „един Бог“, а други 49% – „в някаква висша сила или дух“. В задгробният живот вярват 25% (50% не вярват), в съществуването на ада – 22% (52% не вярват), в съществуването на рая 25% (49% не вярват). От друга страна 63% от всички българи считат за необходимо да бъде отслужен религиозен ритуал при раждане; 68% – при сватба и 73% – при смърт. На битово равнище голямото мнозинство приема Православната църква като „ритуален дом“, към който хората пристъпват във важни лични и семейни моменти – раждане, венчавка и смърт.

Същевременно Църквата е натоварена с разнопосочни очаквания, които не могат да бъдат обединени под някакъв общ знаменател. Част от обществото очаква от нея да бъде предимно на-

ционална (или дори националистическа институция), друга част настоява тя да акцентира върху социалната дейност, да бъде част от универсалната християнска Църква и в този смисъл носител на универсални ценности или да бъде изключително консервативна институция, стожер на чистотата на Православието и бариера срещу западните влияния.

Другата драматична последица от комунистическата епоха, за преодоляването на последиците от която ще са необходими десетилетия, е разрушената енорийска структура и съответно – разрушената църковна пирамида, която осигурява представителност на висшето духовенство. От статистическа гледна точка най-видима последица от комунистическия период е рязкото намаляване на броя на енорийските духовници – общият брой на редовните свещеници намалява от около 2500 в средата на 40-те години до по-малко от 1000 през 1985 г. Налице е и значителен, макар и не драстичен спад на броя на монасите. Фактор за западането на енорийската структура е и бързата урбанизация, съчетана със забраната за строеж на нови църковни храмове в големите градове през комунистическата ера. Липсата на стабилност в тази църковна пирамида е причина за цялостната тенденция към клерикализация на църковния живот, който остава концентриран около митрополитите, чиято дейност практически не може да бъде контролирана от никого.

Публичният образ на Църквата е допълнително накърнен от неспособността или нежеланието на висшия клир да осмисли по някакъв начин комунистическото минало. Мълчанието, последвало разкритията за връзките на голяма част от митрополитите с Държавна сигурност, укрепва убеждението на голяма част от обществеността, че Православната църква е била „превзета“ от комунистическата държава. Мълчанието на църковното ръководство по този въпрос обрича на забравя мнозина от мъчениците на Църквата, репресирани или дори убити по време на комунизма от властите.

От друга страна, през последните години могат да се наблюдават и позитивни процеси, като появата на активно и добре образовано православно обществено мнение. В голямата си част това са активни миряни, които се самоорганизируют за реализацията на конкретни инициативи или за създаването на информационни сайтове, които наблюдават и понякога дори критикуват решенията на висшия църковен клир. На практика това

православно обществено мнение се явява единственият реален коректив на действията на митрополитите. Също толкова важно развитие е и израстването на ново поколение православни свещеници, които успяват да възродят интереса към православие-то и религията, особено в големите градове. Макар тази промяна засега да е трудно уловима социологически може да се очаква, че активизирането на миряните и свещениците ще доведе не само до повишаване на отговорността на представителите на висшето духовенство, но и до възстановяването на църковната пирамида и активизирането на публичното присъствие на Православната църква.

ЛИТЕРАТУРА

Волокитина, Т, Мурашко, Г., Носкова, А., Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов XX века. М. 2008. с. 101-102

Елдъров, Св. България и Ватикана 1944 – 1989 г. Дипломатически, църковни и други взаимоотношения. Логис, София, 2002 г.

Иванова, Зл. За черните дупки в живота на църквата... и за надеждата. В: Християнство и култура, бр. 38 (3), 2009 г.

Калканджиева, Д. Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944 – 1953 г.). Фондация „Демос“, Силистра, 2002 г.

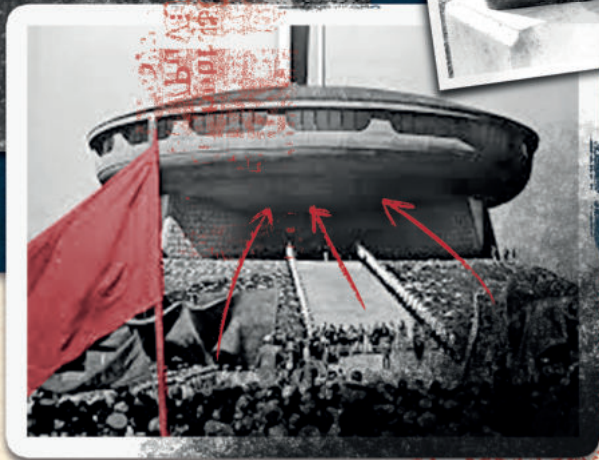
Карамелска, Т. Нагласите към религията в България според Европейското изследване на ценностите (2008), В: Християнство и култура, 4/39, 2009 г. с. 28-35.

Куличев, Хр. Процесите – партията срещу Църквата. София, 2012 г.

Методиев, М. Между вярата и компромиса. Православната църква и комунистическият режим в България. Институт за изследване на близкото минало & Ciela, София, 2010 г.

Цацов, Б. Архиереите на Българската православна църква. Принцепс, Русе, 2003 г.

Д.ф.н. Момчил Методиев е главен редактор на сп. „Християнство и култура“, автор на книгите „Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава“ (2008 г.) и „Между вярата и компромиса. Православната църква и комунистическият режим в България“ (2010 г.). Участва в български и международни проекти, свързани с изследване на комунистическото минало, работил е по Проекта за история на Студената война на Института „Удроу Уилсън“ във Вашингтон, САЩ.

КУЛТУРНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВРЕМЕТО НА КОМУНИЗМА

Културната политика на една държава е само част от цялостния спектър на духовната сфера, състояща се от образование, литература, изкуства, медии и др. Тя е само институционализираният дял на духовното битие на нацията, която може да покаже идеологически приоритети, политически съображения, националистически цели. Но културната политика в никакъв случай не изчерпва огромната сфера на културата.

За да се оцени културната политика, трябва да се познава нейния политически и исторически контекст.

Контекстът, в който се провежда културната политика на българската държава след 1944 г., е преходът от предишния строй към т.нар. народна демокрация и открита комунистическа тоталитарна диктатура. Следва частично и лицемерно „размразяване“ след смъртта на Сталин, което довежда Тодор Живков на власт. Постепенно в България се налага нов култ този на Тодор Живков. Културните процеси в България до 1989 г. са в пряка зависимост от неговата лична воля, а от 70-те години и на утопичните и гигантомански реформаторски усилия на неговата дъщеря Людмила Живкова, които завършват повече или по-малко с нейната ранна смърт през 1981 г.

В настоящето изложение ще се разгледат различните периоди от политическото развитие на България. Голямо внимание ще бъде отделено на личността на Тодор Живков и на Людмила Живкова и на техните преки и лични отношения с дейците на културата, защото в диктатурата партийният и държавен глава и неговият антураж определят политическия процес.

Между 1944 и 1989 г. въпреки комунистическата власт съществуват множество различни тенденции, субкултури, опозиционни и дисидентски кръгове които, макар и малобройни и слаби, под-

молно отправят критика към „социалистическата култура“. Въпреки тежестта на репресиите и унищожаването на духовно-политическия елит на нацията комунистите не успяват да изгасят всички искри на недоволство, на критика, на самостоятелно мислене и на дисидентско творчество*. Малка, но много силна творчески е и групата на непримиримите творци, които предпочетоха да емигрират от България, макар че това беше забранено и понякога имаше фатален край. Всеки от тях има все още сериозно място в културата на страната, от която не се върна**.

Други форми на несъгласие с режима бяха политическата сатира, под формата на „градски фолклор“ – това бяха ползващите се с изключителна популярност злободневни, политически вицове, за които техните разпространители бяха наказвани със затвор. Забранени бяха и други прояви като „идеологически неправилни“, антипартийни или „хулигански“ вкусове и прояви. Към тях принадлежат практики като слушането на джаз, по-късно на поп и рок музика, говоренето на чужди езици, самиздат и носенето на дънки и къси поли „минижуп“. Днес това изглежда невероятно, но възприемането на западната битова култура е провокация за властите; и наистина тези явления подготвят незабележимо големия прелом през 1989 г. Същото може да се каже и за малката, но изключително важна част от българската интелигенция, която през всичките тези години не стана част от политическата върхушка, не се поддаде на всеобхватната корупция на режима, запази достойнството си и творческата си независимост, макар че тя не беше открито афиширана.

Културната политика на България в годините между 1944 и 1989 г. изцяло се определя от управляващата комунистическа партия. Годишите в началото и разцвета на диктатурата са особено кървави. Доминират терор, физическото унищожаване на интелектуалците, съпроводени от натиск, репресии и тотален контрол.

* Тук са имената на философа Жельо Желев, на сатириците Радой Ралин и Мирон Иванов, на поетите Блага Димитрова, Константин Павлов, Валери Петров, на режисьорите Юлия Огнянова, Вили Цанков, Крикор Азарян и Николай Поляков, на забранените композитори „формалисти“ Лазар Николов, Константин Илиев, Георги Тутев и Иван Спасов, на неортодоксалните художници като Йордан Кацамунски, Димитър Казаков – Нерон, Петър Дочев, Иван Кирков, Галин Малакчиев, Кирил Дачев, на сценаристи като Бинка Желязкова, Христо Ганев, Боян Папазов.

** На първо място „оперният бас номер едно на света“ Борис Христов, после убитият писател дисидент Георги Марков, авангардният художник Христо Явашев, учениите хуманитари Цветан Тодоров, Юлия Кръстева, Асен Игнатов, поетите и писателите Николай Марангозов, Димитър Бочев, Атанас Славов, Любомир Канов, световноизвестният режисьор Димитър Гочев.

Основната доктрина, която се налага в науката, изкуствата и културата, е така нареченият „социалистически реализъм“, за който се разпространяваше находчивата сентенция: „Социалистически реализъм означава възхвала на властта в достъпна за нея форма“.

Тук културната политика по времето на комунистическа власт в България е разделена на пет основни периода, според изследванията на Иван Еленков:

1. Начален етап на установяване на режима (1944 – 1948), през който начело е Георги Димитров;
2. Етап на институционализиране и налагане на основни правила и принципи на идеологията (1949 – 1956), през който управлява Вълко Червенков;
3. Етап на опит за частична либерализация на комунистическите подходи (1957 – 1969), през който Тодор Живков налага едноличната си власт;
4. Етап на частично отваряне на системата, особено периодът на ръководството на Комитета за култура от Людмила Живкова (1970 – 1981/86);
5. Етап на упадък на режима, съвпадащ със съветската перестройка (1987 – 1989).

НАЧАЛЕН ЕТАП НА УСТАНОВЯВАНЕ НА РЕЖИМА (1944 – 1948), ПРЕЗ КОЙТО НАЧЕЛО Е ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

Тази първа от пет фази се характеризира първо с общ терор и с първите законодателни инициативи, които целят „почистването“ на културата и образованието от „вражески елементи, фашисти, хора на бившия режим“. Едновременно започва активна пропагандна дейност, реформиране на културните институции и изграждането на нови във връзка с нуждите на режима.

България преживява една от най-страшните терористични вълни от страните в Източна Европа. Практически в първите месеци след 9 септември 1944 г. целенасочено е унищожен политическия и културен елит на нацията. Хиляди интелектуалци, учители, юристи, лекари, аптекари, журналисти, архитекти, инженери, духовници, писатели, поети, театрали, университетски преподаватели, музиканти и художници са безследно изчезна-

ли, осъдени, затворени, интернирани, завлечени в концлагери. Сто и пет журналисти и писатели получават 16 смъртни, 12 доживотни присъди и 260 години затвор в изпълнение на Наредбата-закон за Народен съд през 1945 г.

Месеци след първата вълна на терор се разиграва абсурден сценарий на така нареченият „втори народен съд“, създаден специално за съдене на журналисти и интелектуалци. Тези, които вече са избити незаконно, са обявени „в неизвестност“, „отсъстващи“ или „починали“. Това се прави, за да се осъдят те постфактум и да се легитимира конфискацията на цялото им имущество.

Писатели, журналисти, учени и интелектуалци са хвърлени в Софийския централен затвор с присъди от различни срокове на строг тъмничен затвор, конфискации и глоби.

През 1946 – 1947 г. терорът продължава. Ето няколко примера от многобройните случаи: Цвети Иванов, главен редактор на вестник „Свободен народ“, е оставен да умре от тетанус в страшни мъки от рана, получена в концентрационния лагер Белене на река Дунав. Трифон Кунев, главен редактор на вестник „Народно земеделско знаме“ – хуморист, поет, фейлетонист, председател на Съюза на българските писатели и директор на Народния театър, активен общественик и член на постоянното присъствие на БЗНС. Той е осъден заради книгата си с фейлетони „Ситни, дребни като камилчета“ (1946), в която се осмива комунистическите лидери и самия Сталин. Хвърлен е в затвора за шест години. Временно освободен, той получава инфаркт на 5 юни 1947 г. след позорните сцени на побой и обругаване на земеделския лидер Никола Петков. По-късно съдебното дело срещу него е възобновено и 68 годишният творец е осъден на пет години строг тъмничен затвор. Поради сърдечен порок и диабет му е опростена една година от присъдата, но той отказва да се възползва от тази амнистия. След излизането си от затвора живее още три години, без да напише нито ред.

Една от легендите на българската литература, писателят Димитър Талев, едва оживял след една година в концлагера „Куциян“ до мини Перник, той е интерниран за шест години в Луковит, където живее в мизерия без никакво право да публикува. Завършеният през 1946 г. роман „Железният светилник“, който се смята за българска литературна класика, е заключен за шест години в чекмеджето на комунистическия писател и функционер Георги Караславов, преди най-после да бъде публикуван. Това става

през 1951 г., след като Талев е принуден да се покае публично и да се самобичува заради това, че е бил редактор на вестник „Македония“ и съратник на Ванче Михайлов, лидера на ВМРО (най-радикалната националистическа организация в България между двете световни войни, която се бори за присъединяването на Македония към България). Срещу него се провежда специална разработка от ДС с код „Самуилов“, защото македонските дейци се смятат за врагове на „народната власт“. Напълно изтощен, Димитър Талев заболява от рак и умира през 1966 г.

Светозар Акендиев Димитров, с псевдоним Змей Горянин, е един от най-популярните автори в България през 30-те и 40-те години, човек с енциклопедични знания. Арестуван и осъден от народния съд за „антисръбски шовинизъм“. Но и в затвора продължава да пише политически епиграми. Отново на свобода, той не престава да твори, но книгите му попадат в забранителните списъци като „фашистка литература“. Лекарят, който лекува разбитата му нервна система и силните болки в стомаха, е всъщност агент на ДС, който го следи и докладва за него. Той предизвиква и обиски в дома му, изземване на ръкописи и следене на всичките му контакти. Змей Горянин завършва в психиатричната болница в Курило край София 1958 г.

Чавдар Мутафов, архитект и публицист, художник и общественик, създател и директор на Българското радио също е жертва на първите репресии. Смазан и неизлечимо болен от времето на лагерите, той умира през 1958 г.

Терорът срещу интелигенцията не засяга само учени, журналисти и писатели*. Моралният и интелектуален тормоз е не

* Друг драстичен пример за отпращания от народната власт терор срещу интелектуалците е статистиката на репресираните лекари. Според нея през 1944 г. около 3400 лекари са упражнявали своята професия. Мнозинството от тях са завършили Софийския медицински факултет, но мнозина са се дипломирали и в Германия, Австрия, Франция, Русия и др. От събраните данни за 618 лекари и студенти: в затвори са лежали 71 от тях, а в лагери – 86 души. 45 души са били убити или са безследно изчезнали.

Повече от 300 студенти са били изключени от медицинския факултет. От тях 121 несправедливо и само по политически причини не завършват следването си по медицина. На няколко пъти са провеждани масови „чистки“ (публични порицания и изключвания) сред студентите медици – през 1945, 1947, 1949, 1950, 1951 и 1956 г. В интелектуален тормоз е не по-малко силен. Например големия учен професор Никола Шипковенски е обвинен, че недостатъчно внедрява учението на Павлов, диалектическия материализъм и че прокарва идеи на „западната наука“. Неговата монография върху оригиналната „Освобождаваща психотерапия“ е отпечатана два пъти на немски, на английски и на японски, но не и на български.

по-малко силен. Например големия учен-психиатър професор Никола Шипковенски е обвинен, че недостатъчно внедрява учението на Павлов, диалектическия материализъм и че прокарва идеи на „западната наука“. Неговата монография върху оригиналната „Освобождаваща психотерапия“ е отпечатана два пъти на немски, на английски и на японски, но не и на български.

Световно известният български психоневролог и морфолог, директор на нервнопсихиатричната клиника на Софийския медицински факултет доц. Александър Пенчев трябва да преживее отнемане на научното му звание и понижение. Под международен натиск му позволяват да се изсели в чужбина и той умира в Южна Америка.

Наред с кървавия терор цензурата е най-острият инструмент за политически контрол. Комунистическият режим веднага я въвежда. С „Наредба на Министерството на пропагандата“ още на 1 ноември 1944 г. се създават списъци на литература и автори, които са поставени извън закона. Авторите и произведенията са на брой 701, където наред с едни от най-големите български писатели историци, икономисти и юристи се нареждат и Троцки, Чърчил, Мережковски.

Образованието също е под силен натиск на цензурата, предимно в хуманитарните области. Значителен брой преподаватели от Софийския университет са обвинени във „вредителство“ и разпространяването на „нежелателни идеи“, нерядко след доноси от колеги. Те трябва да напуснат Софийския университет.

Същата участ постига къде по-многобройни учители, включително детски възпитателки. Всички те губят правото на пенсия или на държавна работа въз основа на печално прочутия член втори от нарочен закон.

По този закон от университета са уволнени едни от най-известните български учени. Някои от тях са свързани с (бившия) политически елит и са съдени, а някои и екзекутирани от Народния съд. Но сред уволнените са и хора, които нямат никаква политическа обвързаност – общо те са 25.

Като „вражески елементи“ са уволнени професорите в Художествената академия Никола Кожухаров и Васил Захариев и професорите в Музикалната академия Стефан Брашованов и Васил Спасов.

Не е пощадена и Академията на науките. Уволнените се заменят от нов елит, съставен от гимназиални учители или питомци на съветски партийни институти.

Чистката във висшето образование, наречена „подобряване на класовата картина“, засяга, както бе споменато, и студентите. т.е. бъдещия елит. За мнозина нещата не свършват с изключването от университета. Някои остават трайно безработни, други са изселени или пратени в трудови лагери. Тъй като жертвите на тези мерки не могат да се борят по съдебен път за правата си и нямат други средства за защита, новите управници бързо имат успех. Още в края на 40-те години деканът на Историко-филологическия факултет отчита радостното постижение, че преподавателското тяло в огромната си част е партийно, а студентството е „прочистено“. И въпреки това партийният елит смята състоянието на университета за неудовлетворително и се изисква „да се продължи с ускорени темпове идеологическото настъпление“.

ЕТАП НА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗИРАНЕ И НАЛАГАНЕ НА ОСНОВНИ ПРАВИЛА И ПРИНЦИПИ НА ИДЕОЛОГИЯТА (1949 – 1956), ПРЕЗ КОЙТО УПРАВЛЯВА ВЪЛКО ЧЕРВЕНКОВ.

КУЛТУРНАТА ПОЛИТИКА В СЛУЖБА НА ПРОПАГАНДАТА

Културата не само започва да се свързва тясно с пропагандата, но впоследствие се превръща в нейно подчинено средство за разпространение и легитимация на комунистическата идеология сред масите. Затова не е чудно, че още на първия ден след 9 септември 1944 г. е основано Министерството на пропагандата, чиято задача е да следи, насочва и контролира своевременното и ефективно изпълнение на пропагандната функция. Основна цел на Министерството е да изпълнява ролята на административна организация, чрез която да се осъществява централизираното управление на всички пропагандни институции, включително и мобилизираните за осъществяването на същата функция културни, научни и образователни институции. Позициите с най-високо влияние се заемат задължително от членове на комунистическата партия, а останалите – от членове на другите коалиционни партии в Отечествения фронт. Навсякъде в Бъл-

гария утвърдени специалисти са отстранени от своите постове заради обвинения във „фашистки убеждения“.

Във всички съюзи на изкуства и занаяти се създават така наречените Отечественофронтовски комитети, които поддържат тясна връзка с управляващата партия и се грижат за спазването на приетите от нея правила и принципи на местно ниво. Интелектуалци, които са заемали ръководни постове в творчески съюзи преди 1944 г., биват отстранени, някои от тях дори преследвани и репресирани по различни начини – конфискуване на имуществото, забрана за професионална реализация, дори в нередки случаи съдебни процеси и изпращане в концентрационни лагери.

До средата на ноември 1944 г. повечето от дружествата и съюзите, създадени по професионален принцип прекратяват дейността си – на писателите, артистите, журналистите, лекарите, агрономите, архитектите и инженерите и на техниците със средно образование.

На 15 септември 1944 г. е основан нов Съюз на българските художници, обединяващ редица предишни дружества: „Родно изкуство“, „Съвременно изкуство“, дружествата на южнобългарските художници, на независимите и на новите художници. По същото време са формирани и Съюзът на работниците по просятата и този на научните работници. Прави впечатление колко бързо новата власт преустройва творческите съюзи. Немалко от тях играят изключителна роля при последвалите репресии срещу т.н. буржоазна интелигенция. Още от есента на 1944 г. новите обединения на интелигенцията се присъединяват към „Общ работнически професионален съюз“, който изцяло е доминиран от комунистите.

По същия начин създадените през 1945 г. Клубове за култура и изкуство имат като най-важна функция пропагандното обработване на участниците в политически акции под прикритие на „култура“.

През есента на 1947 г. по повод новата Конституция се говори за „Насърчение на творческите усилия на интелигенцията“. Александър Обретенков (архитект завършил във Виена, но приел да бъде председател на Камарата на народната култура) предлага нова организационна форма, която да обедини работата на Министерството на пропагандата и всички други културни инс-

титути. Така на 23 декември 1947 г. се създава Комитет за наука, изкуство и култура. Комитетът продължава линията на краен административен контрол, централизирано управление и масово производство на културни събития без алтернатива. Комунистическата риторика определя това като „народна култура“. Тази структурна реформа улеснява централизираното управление на културната политика – на „културния фронт“ на комунистически език.

Едни от първите задачи на КНИК е изграждане на новите места на публичност, където се разгръща официалната българска социалистическа културна политика*. В основата на тези прояви е идеята, че всяка форма на културна дейност допринася за убеждаването на населението в правилността на комунистическата идеология. Културните събития за манипулираният израз на одобрението на народа към държавата и свидетелство за „радостта“ от постигнатото в културната работа.

През февруари 1954 г. КНИК е закрит и негов наследник става Министерство на културата. Това институционално „повдигане“ на статуса на управлението на културата показва колко важна е за партията централизираната партийна културна политика. Марксистко-ленинската идеология произвежда единна официална култура, национална по форма, но социалистическа по съдържание, недопускаща до себе си алтернативи.

СТАЛИНИЗМЪТ В КУЛТУРАТА

Монополът в културната политика се налага с репресии срещу инакомислещи. И най-малките отклонения от „линията на Партията“ означават въдворяване в лагери и затвори, дори при дреболии като носенето на западно облекло, учене на чужди езици, слушане на „упадъчна музика“, четене на забранена литература и т.н. Един драстичен пример: в лагера Ножарево е изпратена и джаз певицата Леа Иванова, любимка на българската публика.

* България е залята от лавина от събития – манифестации, чествания, конгреси, пленуми, гостуване на чужди делегации и отделни културни дейци; музейни експозиции, панаири, изложби, квалификационни курсове, образователни инициативи, самодейност – съревнования, фестивали, прегледи, конкурси, спартакиади, спортни празници, безкрайни обсъждания на нови книги, театрални постановки, сесии, симпозиуми, асамблеи. Всичко това е проекция на показната пропагандна култура.

Така монументалната пропаганда на комунистическия режим в България установява комунизма като единствен белег на културната политика и същевременно създава символиката на новия комунистически герой. Гигантски паметници в чест на съветската армия в София, огромният монумент на „Альоша“ в Пловдив (алгорична фигура на съветски войник) и паметници на партизани из всички краища на България до днес са свидетелства за тази превъплътена в камък и метал идеологизация. Те имат доста съмнителна естетическа стойност, тъй като са подчинени на сталинските канони на монументална скулптура. Обградени с митичния ореол на герои, тези „жертви“ са поставени в центъра на политическите ритуали. Получил своя „управленски мандат“ посредством жертвите и тяхната „борба с фашизма“, режимът не престава да черпи от символния ресурс на тяхната смърт и да изгражда паметници в тяхна чест до края на 80-те години.

Унифицирането на професионалните и творчески съюзи се описва вече, други области се одържавяват, за да може да бъдат контролирани по-добре. Сред тях са издателската и театралната дейност, както и продукцията на филми. В допълнение нараства значително броят на музикални, литературни други произведения на изкуството, създадени по политическа поръчка. Социалистическият реализъм е вече установена норма във всички културни жанрове и форми на изкуство, което е възможно само чрез следене, цензура и насилствени мерки.

Осъзнавайки важноста на духовната сфера и степента на въздействие на нейните произведения върху хората, самият партийен лидер Вълко Червенков се занимава с оценката на художествените творби и още по-лично приема ролята си на критик, когато успее да долови революционни или опозиционни нотки в нечие произведение. Ето разказа на един 75 годишен музикант от Русе, интервюиран през 2007 г. (Даниела Колева, „Върху храстите не падат мълнии“):

„...Слугувахме на един неверен лозунг. Лозунгът беше за изкуството близко до народа... Да, има масови популярни жанрове, има забавна музика, дай Бог тя да е добра. Ние имаме много добри естрадни композитори, има по-забавна литература – това е за масовия потребител, а голямото изкуство с високите художествени достойнства по мое дълбоко убеждение е елитарна проява на човешкия дух. Не може „Фауст“ на Гьоте да стане достояние масово на всички хора или симфониите на моя

любимец Йоханес Брамс – и не е нужно! Но аз не казвах това, което мислех, а повтарях една формула на основоположника на съветската естетика Андрей Жданов, който казваше: „Всяко голямо изкуство е близко до широките народни маси“. Това не е вярно! И това ни караше да правим твърде много компромиси, например аз като музикант развивах теорията, че религиозният характер на музиката на Бах не отразява неговата религиозност, а това била задължителната дреха, в която трябвало да обличат своите произведения – той и Хендел. Това не е вярно! Бах е бил дълбоко религиозен! Но аз не казвах това и знаех, че лъжа хората. Аз съм бил член на комунистическата партия, длъжен съм да кажа от 1967 г. и все си спомням как изгониха Добрин Петков (един от най-големите български диригенти – бел. на автора), че става разпространител на западната упадъчна музика. Защо? Защото свиреше произведения на Стравински, Прокофиев и на гениални съвременни композитори. А знаете, че той е учил в Лондон? И беше типичен английски джентълмен. Изправят го пред партийното ръководство и почват да го кастрят: „Вие защо разпространявате западна (идеология)?...“. Той се опитал да обясни, че туй са велики композитори – „Не, ти на нас ли ша обясняваш!“ И накрая Добрин не се стърпял и казал: „Вижте, другари, музиката е една област, в която, за да изразяваш становище, трябва все пак малко да си навлязъл в нея, да разбираш“. И (комунистическият функционер) Пенчо Кубадински му казал: „Вие какво искате да кажете, че ние само от тухли ли разбираме?“ и Добрин казал: „Нещо такова“*.

ОПИТ ЗА ЛИБЕРАЛИЗАЦИЯ НА НАЙ-ДРАСТИЧНИТЕ КОМУНИСТИЧЕСКИ ПОДХОДИ (1957 – 1969) ПРИ ТОДОР ЖИВКОВ

Ръководството на БКП, вече в лицето на Тодор Живков, осъзнава нуждата от промяна след смъртта на Сталин 1953 г. поради твърде бързото и радикално, а на моменти дори силово институционализиране и налагане на идеологията и нейните принципи, още повече че и Съветският съюз се „десталинизира“. Отказът от най-строгите мерки става възможен чрез консолидирането на режима. Живков се решава на умерени промени, за да заздра-

* Интервю с Даниела Колева в „Върху храстите не падат мълнии“, ИИБМ - Институт за изследване на близкото минало, София, 2007 г.

ви диктатурата с нови средства, което се проявява на Априлския пленум на БКП през 1956 г., но официалната реторика и култът към личността остават същите. Документите на Министерството показват предпазливата и рядка употреба на новите идеологии, които се постулират на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. Въпреки всичко у мнозина се създава надеждата за „край на догматичната зима“.

Пропагандата се променя само на теория. БКП твърди, че социалистическият реализъм като основен културен канон всъщност не носи догматичен характер, а напротив – той насърчава разнообразието на мисълта и стилистичното и жанрово богатство. На практика това кредо не се прилага. Така пропагандата е несъвместима с реалността и на артистите остават само надеждите за промяна, които обаче в крайна сметка остават далеч от очакванията. Много се говори за „размразяването на българската култура“, което получава теоретичната си обосновка като „Априлска линия на Партията“. Но новосъздаденото Министерство на културата не променя идеологическите основания и правилниците си за работа.

Все пак новата политика позволява малко повече свобода, която може внимателно да бъде използвана. Дебати за стойностите на социалистическата култура, за границите на социалистическия реализъм, за формите на изкуството и т.н. са белязани от един по-открит, макар и внимателен език. Партията търпи по-контролирано и нюансирано разбиране за социалистическата култура, ако се избягва критика. Така например негласно се вдига забраната да се излага абстрактна живопис, която до този момент се е преследвала като „идеологическо замърсяване от Запада“!

По думите на големия историк на изкуството Димитър Аврамов цялата Априлска линия на БКП е един дълбоко циничен флирт с интелигенцията – „кошмарно надлъгване между интелигенцията и комунистическата партия“.

Това се вижда от текстовете на Георги Марков за механизма, по който се създава новата художествена камарила около Тодор Живков и абсолютния контрол, който той упражнява върху културния живот в България:

„Тъкмо в сложните и доста многобройни отношения на Тодор Живков с българската художествена интелигенция най-добре ли-

чат качествата му, чрез които той се задържа начело на страната за толкова много години. Но ако единият резултат беше укрепването на неговото собствено положение, то другият резултат беше безспорно ликвидирането на всякакви опасни, духовни искри и превръщането на неспокойния творчески дух в дебел държавен храненик.

Според мен, никой друг в България не е оказвал по-съсипващо, по-рушително влияние върху живота на художествената интелигенция... Главното зло в живота и в творчеството на българските писатели, художници, композитори, артисти и т.н. беше вмешателството на партията, която налагаше най-посредствени критерии и която правеше всичко възможно да укрепи властта на бездариято.

Когато казах, че на нас ни се плащаше не за да пишем, точно обратното, за да не пишем, имах предвид именно това партийно вмешателство, което разстройваше едва ли не всякакво сериозно отношение към работата.

А зад това вмешателство, като негов главен организатор и проводник, стоеше Тодор Живков. Никакво що-годе значимо действие, засягащо живота на художествената интелигенция, никакво сериозно назначение или уволнение, никакво наказание или награждаване не можеше да става през главата на първия секретар. Нещо повече, зад повечето действия стоеше като инициатор самият той... Онова, което на пръв поглед изглеждаше като твърде положително общуване с интелигенцията, по същество се оказа източник на големи беди за нея...

Под неговото пряко ръководство бяха извършени истински творчески покушения срещу важни културни организации и институти. Разстройството на Съюза на писателите и превръщането му в безлична бюрократична машина беше извършено от Джагаров под прякото наблюдение и ръководство на Живков. Съсипването на Народния театър чрез назначаването на творчески невъзможния директор Филип Филипов беше изключително дело на Живков. Подходът за разгромяването на мощната група кинодейци, които дръзнаха да се противопоставят на посредствеността, беше извършено от Венелин Коцев под прекия надзор на Живков. Кадрилът на главни редактори на вестници и списания, директори на радио и телевизия, всичко това ставаше с прякото участие на първия секретар. Той беше този, който

махна Радевски от списание „Септември“, той беше този, който изгони Мандаджиев от Сатиричния театър, той беше този, който назначи и след това уволни Павел Матев като министър на културата, той беше този, който правеше най-нелогични на пръв поглед назначения и уволнения, след което ставаше ясно, че цялата логика беше ликвидирането на дадена тенденция за творческа независимост или парирането на идейни отклонения.

След повсеместното, безразборно и често пъти напълно неоправдано вмешателство на Тодор Живков в българския културен живот се създаде атмосфера на творческа несигурност, на хаос и захвърляне на елементарни художествени критерии, като всичко това беше циментирано чрез установяването на бюрократични отношения. Погледнато отвън, флиртът на първия секретар с художествената интелигенция доведе до великолепни почивни станции, пребогати творчески фондове, купища медали и звания, увеличаване на хонорарите, пълно битово задоволяване, удовлетворяване на суетни амбиции за постове и привилегии и т.н. Но фактически всичко беше част от средствата, с които първият секретар на партията щедро си служеше, за да възпре и омаломощи непокорството, без което никой творчески дух не може да съществува, за да откъсне художествената интелигенция от какъвто и да е сериозен контакт с народа, за да я държи в позицията на вече свикнал с глезотии партиен храненик.

Но успоредно с този флирт в страната постепенно се разви и наложи във внушителни размери новият култ – този към личността на Тодор Живков...

...Наблюдавайки отношението на присъстващите хора към Тодор Живков, бях свидетел на твърде неприятно потвърждение на комерческото внимание, с което той беше обграждан. Още с появяването му писатели и писателки, актьори и актриси, художници и художнички, генерали и генералши и т.н. се струпваха около Живков с най-щастливите усмивки, които техните лица можеха да възпроизведат, с най-активното желание да му направят приятно впечатление, и ако могат, да го обсебят за миг или два. Как бих искал да имам магнетофонен запис на мармаладените думи, които те му казваха, как бих искал да имам филм на мазните изрази, на фалшивия блясък в очите, на раболепните жестове, на завистливите погледи към този,

с когото Живков говореше. Имах чувството, че не се намирам в България във втората половина на XX век., а някъде близо до атмосферата на Гоголевите градоначалници. При това нека кажа, че заразата на раболепието сякаш обхващаше и най-сериозни и безспорно талантливии дейци на изкуството. И тъкмо това правеше картината по-грозна. Ако човек можеше да приеме сервилността на някакъв функционер в културата, то трудно можеше да се преглътне коленопреклонното поведение на добър художник, актьор или писател.”*

Този нов етап в политиката изисква и поредното преобразуване в институционалната система на управление на българската култура. През май 1963 г. просъществувалото шест години Министерство на просветата и културата отново е разделено на Министерство на просветата и на Комитет за култура и изкуство. В програмните документи се въвежда нов термин: „обществено държавно начало”.

Искриците свобода, позволени от едно ново „идеологическо въображение” отместват границите на официалния вкус, но си остават искрици, без да могат да променят цялостната рамка на политически и идеологически диктат върху културата.

Независимо от основно декларативната природа на промяната, едно от основните постижения на периода в духа на либерализация на културата е премахването на най-тежките наказания за инакомислещите. С други думи, започва да става доста трудно изращането в концентрационни лагери или осъждането на творци и интелектуалци, които излизат от границите на допустимите принципи. И все пак нека да не забравяме, че цигуларят Сашо Сладура, любимец на софийската публика, познат и с политическите си вицове, е убит в лагера край Ловеч през 1962 година!

ЕТАП НА ЧАСТИЧНО ОТВАРЯНЕ НА СИСТЕМАТА, ОСОБЕНО ПЕРИОДЪТ НА РЪКОВОДСТВОТО НА КОМИТЕТА ЗА КУЛТУРА ОТ ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА (1970 – 1981/86)

Четвъртият етап на комунистическия режим в България се характеризира със сравнителна либерализация в културно и

* Георги Марков, *Задочни репортажи от България, София, Гутенберг, 2010 г.*

научно отношение и разширяване на основните идеологически принципи, отнасящи се до художествената сфера. С все по-редките репресивни и наказателни мерки, които се предприемат срещу творците, зачестява и появата на различни, неконформистки и независими, дори опозиционни произведения, които доста се отклоняват от приетите от режима норми и се отдалечават все повече от индоктринирания социалистически реализъм. Комунистическото ръководство обаче все още не е готово за толкова съществена промяна и пълен отказ от пропагандираната доктрина, което води до една доста противоречива политика. С цел да се запази соцреализма като основен канон и да бъде представен като модерна и развиваща се насока, той е адаптиран и променен, като му се приписват множество съвременни ценности и методи. Новата всеобхватност на доктрината позволява на редица произведения, които в по-ранните години биха били отричани и дори забранявани, да бъдат причислени към така наречената соцреалистическа култура и съответно приети без никакви критики или санкции. Изключение правят само най-радикалните творби, които остро и открито се противопоставят на режима. Всичко това води до вече реално увеличаване и разнообразяване на културните жанрове, стилове, тематики и други подобни. Това разводняване на доктрината и разрастване на културната сфера от своя страна води и до по-голям интерес към художествените произведения и, логично, към по-широка аудитория за тях. Управляващият елит, вече неспособен да ограничи участието на цели групи хора в духовния и културен живот на страната поради техни минали дела или принадлежност към опозиционна идеология, възприема нова стратегия, чрез която прави опит за оползотворяване на съществуващата в този момент ситуация. Специално внимание се обръща на младите хора и новите интелектуални градски прослойки, които биха могли да представляват евентуална опасност за стабилността на режима поради по-високата си информираност, инициативност и отвореност към външния свят. Държавна сигурност продължава да следи потенциално опасни хора, не позволява функционирането на дисидентски кръгове, преследва и дори хвърля в затвора хора за четене на произведенията на Солженицин, за критични изказвания срещу режима, за връзки с чужденци, набеждавани като прояви на „идеологическа диверсия“.

През 1975 г., когато Людмила Живкова поема Комитета за кул-

тура, се слага началото на една малко по-различна тенденция, единствено в управлението на културната политика. В писанията си Живкова набляга изключително много на важността на естетиката, красотата и удоволствието от изкуствата в живота на човека и поставя художествения свят на пиедестал, което води до редица промени от различно естество. На първо място, увеличава се многократно броят на провежданите културни мероприятия и инициативи, заедно с тяхната пищност и зрелищност. Откриват се множество нови културни и просветни институции, сред които библиотеки, галерии, музеи и др. Между тях могат да бъдат отличени Галерията за чуждестранно изкуство и Националният дворец на културата, които съществуват и до днес.

Революционен е опитът за преодоляване на изолацията от Западния свят. За това допринасят и редица посещения на известни писатели, художници, музиканти и други културни дейци от цял свят в България по покана на Людмила Живкова. В много ограничен интелегентски кръг, свързан с номенклатурата, започва да се усеща и леко навлизане на източни култури, мистични и езотерични учения, към които Живкова проявява специфичен интерес. Друга типична черта по време на управлението на дъщерята на Тодор Живков е създаването на култ към темата за историческото минало: героичните моменти в българската история имат за цел да създадат връзка между миналото, настоящето и бъдещето.

Най-важни са юбилейните чествания на 1300-годишнината от създаването на България от 1976 до 1982 г. Водеща идея е подчертаването на комунистическият режим като логичното продължение и заслужен резултат на българската история и нейна връхна точка.

Поради това започва монументално строителство на мемориални комплекси, изобразяващи основни фигури от българската средновековна и възрожденска история (Шумен, Толбухин (днес отново Добрич), Петрич, Котел), увенчани от най-големите строежи – Партийния дом на Бузлуджа и Народния дворец на културата в София. Музейните експозиции през 1981 г. стигат до цифрата 3000 с показани над 800 000 експоната. Стотици са изложбите на старобългарска книжнина и изкуство, мощна издателската програма; за първи път се появяват исторически суперпродукции; гигантската международна програма шества по

света с „Тракийското изкуство“; Средновековната българска цивилизация; „Хиляда години българска икона“; „Етнографските богатства на българските земи“ и т.н. И до ден днешен не знаем какво са стрували на българския данъкоплатец монументалната пропаганда и водопадът от международни научни събития, организирани в България: Първият световен конгрес по българистика; конференцията „България и Балканите 681 – 1981“; международният симпозиум „Университетски изследвания и преподаване на българска история у нас и в чужбина“; сесиите „Връзките между Киевска Русия и Велики Преслав“ и т.н. Все още нямаме изследвания за това какви материални и човешки ресурси са изразходвани за националните и международните културни дейности, и в частност цялата програма „1300 години България“.

Точно както Тодор Живков се превръща в едноличен управител на България и налага един нов култ към личността си, така и неговата дъщеря Людмила Живкова е законодател на културната политика в България. Около нейната личност, дейност и наследство все още се развихрят острастени спорове.

Още от самото начало на своето управление на културата тя се обгражда с кръг от интелектуалци, коренно различни по своите възгледи и стил на управление. Що се отнася до конкретния завои в културната политика, ознаменуван от грандиозната програма „1300 години България“, то там безспрно водеща фигура е първият ѝ заместник Александър Фол, неин любим преподавател от Историческия факултет на Софийския университет. Важно е да се знае, че освен с огромния бюджет на Комитета, Людмила Живкова и нейното най-близко обкръжение от заместник председатели (Александър Фол, Богомил Райнов, Светлин Русев, Павел Писарев, Любомир Левчев, Емил Александров) разполагат и с безотчетни фондове от Министерството на Външните работи, достигащи до 10 милиона щатски долари, огромна за времето си сума.

След 1975 г. се създават за първи път дългосрочни програми, бележещи нов етап в българската културна политика като „Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество“ с няколко подпрограми.

Всички програми и прояви по 1300-годишнината форматират културния живот. Замисълът е тази годишнина да се отпразнува в над 50 страни по света, което е било посрещнато с нескрито неодобрение в Москва. Амбицията и риториката са за нещо извън рамките на идеологическите клишета, но въпреки че не може да се отрече претенцията за плурализъм и многообразие, дългосрочните програми на Людмила Живкова са „възпроизвеждане на официалната идеологически унифицирана култура“.

Показността, пищността, разточителството на културните мероприятия на Людмила Живкова още тогава дават повод за критика. Но чак сега са разсекретени документи, които показват истински тъмната страна на тази политика.

На 14 октомври 2012 г. журналистът Христо Христов публикува оперативната разработка на отдел 14 „Културно-историческо разузнаване“ на Първо Главно Управление на Държавна сигурност под кодовото име „Маратон“. Това е изпълнението в продължение на 13 години на плана (разработен през 1972 г.) за открадването на светинята за българите – „История Славянобългарская“ на Паисий Хилендарски от манастира Зограф на Атон от двама агенти на ДС. Историята е донесена в България през 1985 г. и изложена в Националния Исторически музей. Двата оперативни работници, извършили кражбата, за награда са повишени в длъжност. Според разкритите планове на Държавна сигурност, следващата стъпка е трябвало да бъде открадването на безценните средновековни ръкописи Драганов Миней от XIII-ти век, Служебник на Патриарх Евтимий от XIV-ти век и накрая – златното съкровище на Зограф от над 100 килограма златни монети! Всичко това, както и цялата програма „1300 години България“, е утвърдено от Министерство на Външните работи, от Министерство на Вътрешните работи, от Комитета за култура и естествено, от Държавна сигурност. Този пример е достатъчно красноречив сам по себе си, за да покаже същината на една културна политика, която не се спира пред нищо, за да постигне пропагандните си и идеологически цели.

И досега битуват особени спекулации, които представят Живкова като изключителен интелектуалец, бунтар и едновременно герой и жертва, особено според слуховете за нейната неестествена смърт, в която се привижда и дългата ръка на КГБ. Според мен, управлението на Людмила Живкова на кул-

турната политика в България в края на краищата представлява един феодален модел, при който малка група „хранени хора“ разполагат с цялата власт и финансови средства. Резултатите от „нововъведенията“ нямат продуктивно значение за повдигането нито на образователното, нито на културното ниво на българското население. Обществената реакция срещу Людмила Живкова започва да се надига – тя е назована „принцесата“; нейното увлечение по източната езотерика е сюжет за немалко присмех. Нейното дело не оставя тези следи, за които тя е мечтала, поради неадекватността на идеите и поради авторитарността на политическия ѝ стил. Тоест цялата „ера на Людмила Живкова“ не донася мечтаното разкрепостяване, а камо ли да води до разбиване на водещата идеология и културен модел и е по-скоро разклонение на системата, благодарение на която Живкова се издига до политическия елит и диктува културната политика на държавата.

ЕТАП НА УПАДЪК НА РЕЖИМА, СЪВПАДАЩ СЪС СЪВЕТСКАТА ПЕРЕСТРОЙКА (1987 – 1989)

Следвайки периодизацията, достигахме до петия етап на режима, който съвпада с последните три години от съществуването му. По същото време в Съветския съюз започва поредица от сериозни демократични реформи, известна с названието „Перестройка“, т.е. преустройство. Инициирани от тогавашния съветски лидер Михаил Горбачов, тези процеси оказват голямо влияние върху разпада на комунизма в България, тъй като съветският комунизъм е първоизточникът на комунистическата идеология, от който БКП взема постоянно примери и съвети. Следователно упадъкът на режима в Съветския съюз и започващата демократизация предизвикват сериозно разклащане и дестабилизиране на управляващата власт в България. Това съвпада с тенденциите на либерализация, приемственост на ценности от западния свят и засилване на организираността и осъзнатостта на опозицията и се оказва значителен фактор при детронирането на българското комунистическо лидерство. Появява се и така нареченият самиздат – организиране на частен печат и разпространение на опозиционна литература. Първите лястовици са списанията „Глас“ и „Мост“, издавани – не без безкрайни перипетии – от поетите Едвин Сугарев и Владимир Левчев и художниците Стефан

Десподов и Владо Руменов. Започват да възникват и първите независими творчески сдружения и организации, които отправят остри критики към властта.

Ръководството на БКП се опитва с последни сили да спаси режима, като отново използва културата като средство за изпращане на пропагандни послания. Този път културната лексика бива пренаситена с икономически термини с цел да се покаже желанието за модернизация в духовната сфера, вървяща успоредно с интензивно икономическо развитие. Според прокламираната идея в сферата на културата, науката и образованието трябва да се приложат принципите на бизнес организацията. Тази инициатива обаче се превръща във втори неуспешен опит за завръщане към политико-партийната пропагандна функция на културата, след който следва и окончателният разпад на комунизма в България.

Промените в културната политика по време на т.н. „перестроечни процеси“ се изразяват предимно в търсене на „нов икономически подход“ и „нови структури на обществено самоуправление“ и в духовния живот. Това е процес, наречен „икономизиране на идеологията, респективно и икономизиране на управлението на културата“. Властта е принудена почти открито да признае фалита си. Прословутият Юлски пленум от 28-29 юни 1987 г. постулира, че е възможно „да се постигне специфичен български модел на социализма, който трябва да компенсира по-рано пренебрегнатите обстоятелства на нашата социално-икономическа неразвитост, защото... никой не е успял да надхитри историята“. За духовния живот и за промени в организацията и управлението на културата на този пленум не става и дума.

На 1 януари 1988 г. се създава отново обединено Министерство на културата, науката и просветата. Комитетът за култура и Комитетът за висше образование продължават да съществуват като „колективни органи на самоуправляващите се организации в духовната сфера“. Трудно е да се обясни какво точно означава това. Тези институции продължават да работят, запазвайки старата си инерция.

Едва в края на март 1988 г. Живков лансира нова културна политика с „Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера“. Документът с гриф „Строго пове-

рително" се занимава с новата опасност – първият български „дисидентски интелегентски кръг“ – Обществен комитет за екологична защита на град Русе. Този комитет (чиято дейност така и не се разви) предизвиква параноя сред управляващите, които отчитат, че трябва да се санкционират незабавно „най-слабите“ звена в управлението на културата – творческите съюзи и партийното им ръководство. На членовете на Комитета са забранени всякакви публикации и медийни изяви, наложени са и партийни наказания, някои са уволнени, всички са следени от Държавна сигурност. На 31 октомври 1989 г. Политбюро обсъжда нови нормативни актове: Закон за народната просвета, Закон за научната дейност и висшето образование и новия много важен Указ за стопанската дейност в художествената култура и издателското дело, който посочва фирмената организация като определяща в „самоуправляващите се организации в духовната сфера“. Този указ предвижда нормативни условия за стопанската дейност в културата. Икономизирането на културата е насочено и към промяна на социалния статут на културните елити, нещо, което е повлияно от раздвижващите се дисидентски кръгове. На всичко това се слага край с падането на режима.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По време на комунистическия режим в България, българската културна политика – и донякъде културата като цяло – преминава през различни нива на развитие, които са оказали своето влияние и върху състоянието ѝ днес. Първоначално, тя е изцяло доминирана от управляващата партия и служи за осъществяване на политическите и пропагандни цели на властта. Постепенно обаче, започва едно частично освобождаване от най-тежките рестрикции, гарантиране на все по-голяма свобода на изказа и мисълта, защото е повече от ясно, че идеологията е фалирала и нейните принципи са тотално безсмислени. Те стават все по-неприложими в съвременното общество, в което хората са все по-осъзнати и информирани, и в последните години на режима, задачата му да се самоподдържа става изключително трудна. И все пак нека не се забравя, че комунистическата власт в България продължаваше физически да унищожава интелектуалци дисиденти и след сталинския период – по времето на т.н. Априлско размразяване!

В днешни дни българската култура все още е в период на възстановяване от масовото унищожаване на интелектуален потенциал и зазиждането на творческата свобода през комунизма. На българското общество предстои завършване на прехода, като това силно важи за културната сфера, която въпреки всичко започва видимо да се е съживява.

ЛИТЕРАТУРА

Еленков, Иван, Културна политика и културни практики, В: История на Народна Република България. Режимът и обществото. Под общата редакция на Ивайло Знеполски, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2009 г.

Еленков, Иван, Културният фронт, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2008 г.

Вуков, Николай, Монументалните репрезентации в пропагандата на комунистическия режим в България – 1944 – 1989 г., В: История на Народна Република България. Режимът и обществото. Под общата редакция на Ивайло Знеполски, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2009 г.

Георгиев, Емил. Историята изяжда културата в България. Вестник „Труд“, 2009 г.

<http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=285549>

Марков, Георги, Задочни репортажи за България, София, ИК Гутенберг, 2005 г.

Миленков, Кирил, Николай Предов, Цветан Гайдаров, Димитър Козаров, Методи Маджаров, Милко Русев, Български лекари и студенти по медицина жертви на комунистическия терор, В: Памет за утре. Международно осъждане на комунизма – българската гледна точка, София, Работилница за книжнина Васил Станислов, 2004 г.

С.С., Слугувахме на един неверен лозунг, В: Върху храстите не падат мълнии. Комунизмът – житейски съдби, съставител Даниела Колева, ИИБМ, София, 2007 г.

Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944 – 1950, Том 1, съставители: Вера Мутафчиева, Весела Чичовска, Дочка Илиева, Елена Нончева, Златина Николова, Цветана Величкова, София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995 г.

Трифенова, Цвета, Погромът над писателите след 9 септември 1944 г. Морални и културологични аспекти. В: Памет за утре. Международно осъждане на комунизма – българската гледна точка, София, Работилница за книжнина Васил Станислов, 2004 г.

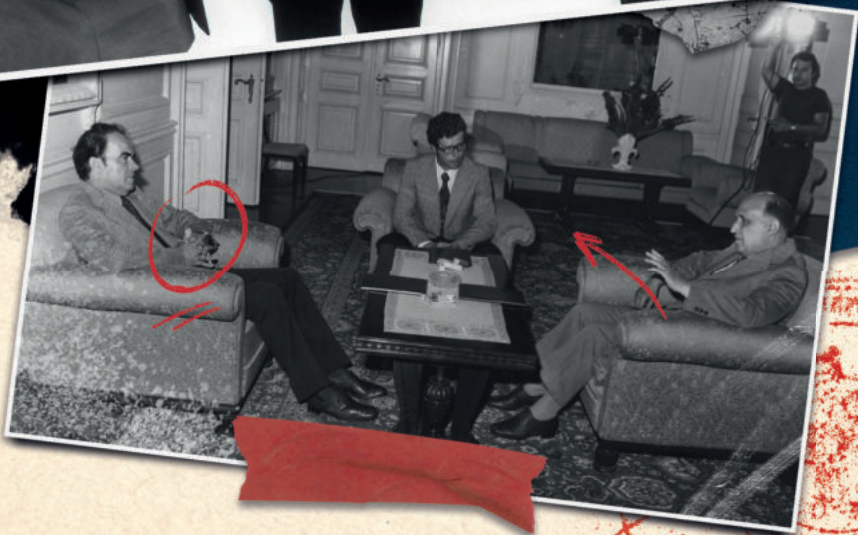
Христов, Христов, Убийте „Скитник“. Българската и британската държавна политика по случая Георги Марков, София, Сиела, 2005 г.

Христов, Христо, Операция „Маратон“, Десети том, 14.10.2012 г.

Проф. Евелина Келбечева има научни интереси и публикации по темите българската интелигенция между войните, българска културна идентичност, етническата идентичност и политическите действия в периода след Студената война, Европа, българската емиграция през XX век, организациите на българските анархисти, градската култура между модернизация и социалистическия реализъм (тенденции в България), българската култура по време Първата световна война, политически имиграцията от България – различни етапи и програми, институционализиране и европеизация на културната политика.

СЕКРЕТНО

СЪТРУДНИЧЕСТВОТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ С МИНИСТЕРСТВОТО ЗА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ НА ГДР*

ИЗХОДНА СИТУАЦИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Началото на отношенията между службите за държавна сигурност на Народна Република България (НРБ) и ГДР непосредствено след Втората световна война се свързва с началото на официалните дипломатически отношения между двете страни. При това и двете страни са подчинени на политическата принуда на съветското влияние. Особено ясно това проличава в признаването на двете държави и поставянето на началото на дипломатически отношения между НРБ и ГДР. За разлика от това, началото на официални дипломатически отношения с Федерална Република Германия се поставя много по-късно, през 1974 г., след периода на разведряване, свързан с „новата източна политика“. Хегемонистичното влияние на СССР в тези две страни от Източния блок насочва фокуса на вниманието на службите за държавна сигурност върху огромното вътрешно преустройство по сталински модел. За тази ранна фаза не са доказани контакти между германското Министерство за държавна сигурност (МДС) и българската Държавна сигурност (ДС).

СБЛИЖАВАНЕ ПРЕЗ 50-ТЕ ГОДИНИ

Началото на разширяване на контактите между службите за сигурност от Източния блок се слага с организираната от КГБ

* Настоящият текст се базира основно на резултатите от проучванията на автора в рамките на дисертацията му на тема сътрудничеството на Министерството на държавна сигурност с българската ДС и влиянието на КГБ, излязла през 2014 г.

първа многостранна конференция на службите за държавна сигурност от Източния блок през 1955 г. в Букурещ.* Вероятно по време на тази конференция е сключено първото споразумение между МДС и ДС за обмен на разузнавателни данни. В резултат всеки месец се обменят тайни доклади на чуждото разузнаване, като българската страна изпраща най-често информация за Гърция и Турция, а МДС за Западна Германия. Този обмен на информация в различните сектори на дейност се поддържа до падането на комунизма и закриването на МДС през 1989 г. По-големи съвместни операции на двете разузнавания не са доказани за този период, тъй като страните, за които се събират разузнавателни данни (Западна Германия, от една страна, и Гърция и Турция, от друга) са твърде отдалечени едни от други.

Конкретни операции на тайните служби са провеждани обаче от оперативната група на ДС в Източен Берлин съвместно с МДС. Тези операции са били насочени към т.нар. български емигранти, основно в Западен Берлин. Произходът на тази оперативна група е забулен в мъгла. Може обаче да се предполага, че тя е образувана скоро след създаването на ДС и е работила в помещението на посолството. Към нейните задачи спадат сигурността на посолството и неговия персонал, което включва и следене на дипломатите и техните политически нагласи. Най-важната цел през 50-те години е била обаче следенето на установилите се основно през 30-те и 40-те години в Берлин българи. Тъй като повечето от тях след 1949 г. са живеели в Западен Берлин, българската Държавна сигурност е била заинтересувана да установи дали те представляват опасност за младата комунистическа власт в България. Броят на съмнителните лица е бил под 100. За обобщаване на събраната за тях информация с цел „да се помогне на органите на братската страна“ през юли 1955 г. МДС прехвърля подсектора „България“ към сектор „Балкански полуостров“, където се събират данни за емигрантските групи от различни балкански държави**. За „по-добра и по-успешна обработка на горепосочените обекти“ е трябвало да бъдат регистрирани следните

* Вж.: Baev/Jordan/Grozev, Konstantin: *Bulgarien, in: Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944–1991*, hrsg.: Kaminski, Lukas/Persak, Krzysztof/Gieseke, Jens, Göttingen, 2009, сmp. 155.

** Вж.: BStU, MfS AOP 4288/65, 19 Bde.; Вж.: Herbstritt, Georg: *Die "Balkan"-Akte des Ministeriums für Staatssicherheit: Geheimdienstliche Maßnahmen gegen die ungarische Emigration in der Bundesrepublik, в: Kommunismus in der Krise. Die Entstalinisierung 1956 und die Folgen*, hg.: Roger Engelmann, Thomas Großbölting und Hermann Wentker, Göttingen, 2008, сmp. 327-346.

български емигрантски организации и наличните за тях данни: Българско национално движение, Български национален фронт, Български национален комитет и българската военна рота към армията на САЩ. По-голямата част от данните за членовете на тези организации са предадени от ДС на МДС. По собствени данни дейността на МДС е била относително слаба и се е ограничавала върху местопребиваването и личните контакти на обработваните лица. Единственият отбелязан в преписките конкретен случай е този с Иван Добрилов, председател на Българското национално движение, който живее от 1938 г. на територията на Западен Берлин. При множеството консултации на МДС с ръководителя на българската оперативна група са обсъждани мерки за наблюдение на контактите и действията на Добрилов, като особено се отличава единственият споменат таен сътрудник на МДС „агент Петров“. Няма други данни за съвместни мерки между ДС и МДС, насочени към българските емигранти. Обработваните лица „от 1962 г. не представляват вече оперативен интерес“ и също от 1962 г. вече не постъпват данни от братската българска служба. Следователно в случая не може да се говори за активно партньорство, за разлика от румънската Секуритате, с която Щази провежда през 50-те и 60-те години отвлечения на румънски емигранти*.

Присъствието на МДС в България през 50-те години се ограничава до официални приятелски посещения на министъра, ваканционни пътувания и скрито наблюдение на конкретни делегации и групи.

Тази картина обаче скоро се променя. Причината следва да се търси в зараждащия се и в ГДР масов туризъм, за който България със своите привлекателни планини и черноморски плажове се превръща в една от основните дестинации**.

* Вж.: Herbstritt, Georg: *Menschenraub in Berlin. Die gemeinsamen Aktionen von Securitate und Stasi gegen die rumänische Emigration in den fünfziger Jahren, eine siebenbürgisch-sächsische Agentin als Schlüsselfigur und die unscharfen Erinnerungen des Securitate-Überläufers Ion Mihai Pacepa*. Пак там. 22 (2009), стр. 7-32. 4 Косовски, Радослав. *Хора и събития. Спомени на политическия емигрант*, София 2004 г., стр. 130-154.

** Относно феномена на масовия туризъм във Федералната република и ГДР виж. *einführend: Spode, Hasso: Goldstrand und Teutonengrill. Kultur- und Sozialgeschichte des Tourismus in Deutschland. 1945 bis 1989, Berlin, 1996; същият.: Wie die Deutschen „Reiseweltmeister“ wurden. Eine Einführung in die Tourismusgeschichte, Berlin, 2003.*

„УДЪЛЖЕНАТА СЕНА“ НАСЪРЧАВА СЪТРУДНИЧЕСТВОТО. СЪТРУДНИЧЕСТВОТО ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ*

Изграждането на Берлинската стена на 13 август 1961 г. е събитие от решаващо значение и по отношение на сътрудничеството между МДС и ДС. Още през лятото на 1962 г. се отбелязва огромно нарастване на успешни и неуспешни опити за бягство на граждани на ГДР през българската граница към Гърция и Турция. От този момент нататък „удължената стена“** вече минава и през България. Следва да се отбележи, че бягството на туристи от ГДР, които силно са подценявали сигурността на българските граници, е имало по-малко значение за ДС и българските гранични войски, отколкото за МДС. „Стената“ на българската граница съществува още от 1953 г., когато със заповед на министъра на вътрешните работи се разрешава стрелба при опит за бягство. Тази заповед действа до 90-те години и струва живота на най-малко 339 души, сред които поне 20 граждани на ГДР***. Освен това стотици българи и граждани на ГДР са били ранени, заловени и изтезавани при опита да прекосят западната граница и са били държани години наред в затвора за „бягство от Републиката“ или „държавна измяна“. За тази цел е разработена перфидна система от доносици в туристическите и граничните райони и са били създадени гранични полоси със сигнални ограждения и плътна охрана от граничари. Приносът на Щази се изразява в изпращането на оперативна група, която първоначално е работила само сезонно в черноморските градове Варна, по-късно в Бургас и през цялата година в София****. Тази група създава плътна мрежа от нещатни сътрудници, които под прикритието на туристи („нещатни сътрудници-туристи“) е трябвало да донасят за граждани, които имат намерения за бягство. Групи за наблюдение са действали по къмпингите. За подобряване на сътрудничеството са провеждани ежегодни мерки за съгласува-

* Тъй като в рамките на книгата „България и комунизмът“ на фондация „Конрад Аденауер“ е посветен отделен текст на темата „Бегълци от ГДР“, тук тази тема се третира само в резюме.

** Вж.: Tantzscher, Monika: Die verlängerte Mauer. Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von "Republikflucht", Berlin, 1998.

*** Вж. Стенограмата на Народното събрание от 21.2.1992 г., стр. 1142-1144. Цифрите се отнасят само за периода 1946-85 г., без 1969, 1973 и 1979 г.

**** Вж. в рамките на проучването студията от: Домниц, Кристиан, относно оперативните групи на М-во на държ. сигурност в соц. чужбина (<http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/Forschung/Mitarbeiter/domnitz.html?nn=1752186>).

не на дейността на компетентните отдели. Както в други страни, МДС изнася кабините за паспортна проверка на ГДР в България, за да бъдат оборудвани братските страни с еднаква техника. Мерките са имали успех, защото през 70-те и 80-те години случаите на бягство през границата силно намаляват. Този успех обаче е бил относителен, защото да се спре „гласуването с крака“ не е било във възможностите нито на МДС, нито на ДС. В България е регистриран най-голям брой опити за бягство извън територията на ГДР. За това спомага възможността за установяване на контакти между източногерманци и западногерманци по курортите, което води до възникване на различни форми за подпомагане на бягство. Тези срещи са трън в очите и на МДС, и на ДС. Всяка година Щази информира българските си колеги за западногермански помагачи за бягство (на жаргона на МДС „каналджийски банди“). Общите действия срещу тях стигат до наблюдение на определени лица далеч извън територията на България.

В отношението към заловени помагачи за бягство има разлики между ГДР и България, най-вече поради обстоятелството, че софийските следствени органи до 70-те години не следват една и съща линия. Понякога западногермански помагачи са били задържани и са им налагани наказания лишаване от свобода в България, в други случаи те са били разпитвани и след това освобождавани. Желанието на Източен Берлин обаче е било насочено най-малкото към право на предварителен разпит и дори предаване на съответните лица на ГДР. Едва в средата на 70-те години София успява най-накрая да внесе официален дипломатически протест срещу „помощта“ на посолството на Западна Германия за лица, осъществяващи бягство, и техните помагачи. Като ответна реакция Министерството на външните работи на ФРГ издава официално предупреждение, според което подпомагането при бягство и в България се наказва с лишаване от свобода. Подобно на политическите затворници в ГДР, и в България заловените помагачи за бягство се използват като средство за натиск при дипломатическите преговори между Бон и София.

Двигател на интензивното сътрудничество на МДС с българските му колеги е съвместната дейност във връзка с избягалите от ГДР лица. Цитира се експлицитно добрият опит при сътрудничеството в тази област, когато става дума за сътрудничество в други области.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЯТ ВРАГ ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ

През 70-те години се появи една от химерите, която в крайна сметка доведе до гибелта на комунистическите служби за сигурност. Според тяхната концепция като „деца на студената война“ от сталински тип, КГБ, МДС и ДС тълкуват политиката на разведряване и „политическото размразяване“ като нов опит за „политическа и идеологическа диверсия“ на Запада. Зад реториката за мир и сближаване те винаги виждат нови действия за идеологическо разлагане на социалистическата общност. Така именно през „дългия период на 70-те години“ след Пражката пролет службите за държавна сигурност са се занимавали с дисиденти, най-известните от които са Алескандър Солженицин, Ролф Бирман или Георги Марков. Въпреки че репресивният апарат е реагирал по най-различни начини и не се е спирал пред нищо, не е била следвана обща линия. Това се отнася и за сътрудничеството на МДС с ДС. Най-късно от 1968 г. т.нар. „политическа и идеологическа диверсия“ става постоянна тема при обмяна на опит между другарите. Не може обаче да се говори за единен оперативен подход или забележителен успех. Ако сътрудничеството между МДС и румънската Секуритате при отвличането на емигранти от опозицията в Германия е имало възпиращо действие спрямо румънските емигранти*, не може да се твърди същото за (малкото) политически активни български емигранти през 70-те години. Такъв е случаят с отвличането на Венцислав Косовски, брат на политическия емигрант Радослав Косовски, който е бил подмамен през 1975 г. да отиде в Източен Берлин, където Щази го задържа по молба на ДС и го връща незабавно в София**. Въпреки трагичните обстоятелства този инцидент не оказва значимо въздействие върху (и без това слабата) българска опозиция.

Борбата срещу „идеологическата диверсия се превръща в „Raison d'être“ за службите за държавна сигурност. Силно увеличаване на персонала и все по-перфидни методи и техники на слеждане са резултатът от това и той се проявява в отношенията между МДС и ДС. От друга страна тайните служби разширяват

* Вж.: Herbstritt, Georg: *Menschenraub in Berlin. Die gemeinsamen Aktionen von Securitate und Stasi gegen die rumänische Emigration in den fünfziger Jahren, eine siebenbürgisch-sächsische Agentin als Schlüsselfigur und die unscharfen Erinnerungen des Securitate-Überläufers Ion Mihai Pacepa*. In: *Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik* 22 (2009), S. 7-32.

** Косовски, Радослав: *Хора и събития. Спомени на политическия емигрант*, София 2004

сътрудничеството помежду си и на 28.11.1974 г. между МДС и ДС се сключва Договор за, който е бил в сила до края на съществуването на ГДР. Целта на този договор е „повишаване на ефективността на съвместните операции за разкриване и осуетяване на вражески планове на противника и създаване на условия за по-целенасочено използване на всички сили и средства в борбата срещу подривната дейност на тайните служби и централите за идеологическа диверсия“^{*}.

„Разобличаването“ на „идеологическата диверсия“ на Запада в хода на подписването на Заключителния акт от Хелзинки през 1975 г. се превръща в задача с нарастващо значение за разузнавателните служби от Източния блок. Работните планове на МДС и ДС доказват, че най-късно от 1966/67 г. се планират и провеждат съвместни „активни мероприятия“. Те често представляват акции за дезинформация, подаване на грешна информация и пропаганда, в които се влагат много ресурси и които служат за оказване на „меко влияние“ върху общественото мнение“^{**}.

Особено неприятен пример за сътрудничеството между МДС и ДС е случаят Петър Семерджиев^{***}. Семерджиев, станал жертва на сталинистките чистки кандидат за членство в ЦК на БКП, след емиграцията си се превръща в един от най-известните и най-активни български дисиденти. По радио „Свободна Европа“ той разпространява новини, които са непоносими нападки за българските комунисти, още повече, че често са насочени срещу Тодор Живков. Заедно с другия изявен дисидент Георги Марков той е искал дори да издаде биография на генералния секретар на БКП и държавен глава, която се отличава от официалните версии. По тази причина Семерджиев е сполетян от същата съдба като убития през 1978 г. от ДС в Лондон Георги Марков. Само доброто му прикритие като емигрант в Ерусалим и личната му предпазливост осуетяват плановете на ДС да бъде ликвидиран. Прибягва се към друго средство – дискредитиране сред дисидентите. За целта ДС отправя питане към МДС дали е възможно да подправи документ, с който да се удостовери, че Семерджиев е бил агент

^{*} АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 63, л. 14-23.

^{**} Вж. относно работата на този отдел описанието на двама бивши офицери на този отдел, което би трябвало да се чете скептично: Bohnsack, Günter/Brehmer, Herbert: Auftrag Irreführung. Wie die Stasi Politik im Westen machte, Hamburg, 1992.

^{***} Тази разработка се придържа основно към проучванията на Христо Христов, който въз основа на пълномощно на засегнатия единствен е имал достъп до ориг. досие. Вж.: <http://www.desebg.com/2011-01-06-11-51-03/637-2012-03-06-18-07-26>.

на Гестапо, СС или друга нацистка организация по време на престоя му в лагер през 40-те години. Както се доказва от случая с федералния президент Любке, подправените документи за удостоверяване на нацистко минало са били специалитет на МДС*. Специалистите от МДС успяват да изготвят фалшиво писмо на Главната служба за сигурност на Райха, в което се съобщава за агент на ползващата се с лоша слава българска тайна полиция на име Петър Семерджиев, който е готов не само да сътрудничи на Гестапо, но и чрез подаваната от него информация сам е участвал в издирването и ликвидирането на евреи. Особено злонамерено е твърдението, че Семерджиев по указание на тайната полиция се е сблизил с (бъдещата) си съпруга, за да спечели доверието на еврейските среди. Съдържанието на документа е изготвено от българските другари, а за формата се е погрижило МДС. Документът е публикуван заедно с вражеска статия във френския ежедневник Монд през лятото на 1976 г., като досега не е ясно коя служба е имала там свои агенти. Очакваната реакция обаче не настъпва – нито официалните израелски органи, нито сподвижниците на Семерджиев се дистанцират от него. Все пак тази мярка показва значението на „политическата и идеологическата диверсия“ и дисидентите за службите за държавна сигурност и какви размери може да достигне тяхното сътрудничество при борбата срещу тях.

В случая Семерджиев смайваща и объркваща е също очевидната безскрупулност на службите за държавна сигурност в стремежа им да представят един човек, който е станал жертва и е бил в лагер, като престъпник и съучастник на нацистите. Други примери от 70-те години показват, че Щази е проявявала склонност към насърчаване на десния радикализъм и ксенофобията в полза на своите интереси. Тя не се е спирала и пред идеята за разпространение на листовки с ксенофобско съдържание, както показва операция „AM Rigas“ от 1974 г.** За да създават от една страна работа на тайните служби на ФРГ и от друга страна да сеят дипломатически раздори между ФРГ и южните страни членки на НАТО Гърция и Турция, МДС и ДС замислят следната акция: МДС съставя ксенофобски призив от страна на германската дясноекстремистка пар-

* М-во на държ. сигурност е поддържало за тази цел специален отдел (НА IX/11), който се е занимавал с проучванията на нацистките архиви. За тяхното пропагандно проучване или фалшификация е отговарял обаче отдел X на НВА.

** Вж.: АКРДОПБГДСРБНА – Р, ф. 10, оп. 2 а.е. 540, л. 112 и следващ, 120-122 и 175-181.

тия „Германски народен съюз“ (DVU) срещу гастарбайтери в Германия, идващи от горепосочените страни. МДС копира агресивния стил на Германския народен съюз учудващо добре*. Според очакванията призивът води до съдебен процес срещу Германския народен съюз и неговия председател Фрай, които от своя страна също започват производство срещу неизвестен извършител. Тъй като през 1974 г. освен дейността на германските съдилища не идва никаква официална реакция от Мароко, Гърция, Турция, Италия и Югославия – родните страни на гастарбайтерите – ДС продължава да разпространява листовките там.

През 70-те години се стига до един по-голям конфликт между МДС и ДС. Конфликтът е по повод задържането на германския лев терорист Тил Майер и неговите сподвижници от „Движение 2 юли“ през лятото на 1978 г. на брега на Черно море от Федералната криминална служба (ВКА)**. Шефът на МДС Ерих Милке е изключително раздразнен от самостоятелната акция на българските си колеги, които са разрешили изпълнението на неотложно искане от страна на ФРГ и не само са пуснали Федералната криминална служба в страната, но и са помогнали при задържането на лицата. МДС, което поддържа прекрасни отношения с левите екстремисти в Западна Германия, е било уведомено от братската българска служба едва впоследствие, и то по негово запитване. Съдействието на Федералната криминална служба е оказано с цел получаване на подкрепа от Министерството на вътрешните работи на ФРГ, най-вече за техническото оборудване на българските служители, издирващи наркотици, но е било също и знак за официалното дипломатическо сближаване между България и ФРГ. Милке, подобно на чешкия си колега, се чувства отритнат от българите, но това не води до трайно влошаване на отношенията между МДС и ДС.

* Вж. запазено копие на позива в: АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 10, оп. 2 а.е. 540, л. 120-122.

** Вж. и срвн. напр.: Wunschik, Tobias: *Die "Bewegung 2. Juni" und ihre Protektion durch den Staatssicherheitsdienst der DDR*. In: *Deutschland-Archiv* (2007)6, сmp. 1014–1025; същият.: *Magdeburg statt Mosambique, Köthen statt Kap Verden. Die RAF-Aussteiger in der DDR*. In: Biesenbach, Klaus (Hg.): *Zur Vorstellung des Terrors: Die RAF-Ausstellung*. Bd. 2, Göttingen 2005, сmp. 236–240; същият.: *"Abwehr" und Unterstützung des internationalen Terrorismus – Die Hauptabteilung XXII*, in: Knabe, Hubertus (Hg.): *West-Arbeit des MfS. – Das Zusammenspiel zwischen "Abwehr" und "Aufklärung"*. Berlin 1999, сmp. 263–273; същият.: *Till Meyer. Biographisches Porträt*. In: Backes, Uwe; Jesse, Eckhard (Hg.): *Jahrbuch Extremismus und Demokratie*, 10. Jahrgang. Baden-Baden 1998, сmp. 231–251; същият.: *Das Ministerium für Staatssicherheit und der Terrorismus in Deutschland*. In: Timmermann, Heiner (Hg.): *Diktaturen in Europa im 20. Jahrhundert – der Fall DDR*. Berlin 1996, сmp. 289–302.

КРАЯТ НАБЛИЖАВА. ИКОНОМИКАТА И ОПОЗИЦИЯТА – ОСНОВНИ ТЕМИ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ

Комунистическата държава разширява дейността на своите служби за сигурност толкова повече, колкото по-ясно проличават проблемите в икономиката и обществото и. Съгласно господстващата теория, проблемите на народното стопанство не се дължат на слабостите на плановата икономика, а на саботаж и шпионаж на западни агенти и опозиционери. Тъй като „укрепването на националната икономика“ е било национален приоритет, сътрудничеството между МДС и ДС в тази област започва едва в края на 70-те години. Причината е, че „класовият враг в Западна Германия“ се превръща в един от най-значимите търговски партньори за Източния блок и в частност за България. Присъствието на изложителите от Западна Германия на Пловдивския панаир надминава дори това на Съветския съюз. Тези контакти са били изрично насърчавани от правителствените среди, за да се спре постоянната заплаха от икономически срив на комунистическата държава. За службите за държавна сигурност обаче всеки контакт с чужбина означава потенциален риск за сигурността, всеки западногермански търговски представител може да се окаже агент на контраразузнаването и всяка командировка в капиталистическа страна предлага възможност за бягство. Често ръководни служители, учени и директори на държавни предприятия или изследователски звена години наред са били наблюдавани и възпрепятствани от службите. Това е видно от проведената от МДС и ДС съвместна операция „Алигатор“ срещу директора на Института за фотографски науки към Българската академия на науките*. Тази операция е водена за период от най-малко шест години в над четири страни (България, ГДР, ФРГ и САЩ), без да се намерят доказателства за шпионска дейност. Подозрението на службите е събудено от контактите на директора със западногермански и американски концерни от фотографския бранш. Доказателства за предаване на секретна научна, респ. икономическа информация не са намерени. Става ясно обаче едно – колкото по-зле функционира икономиката, толкова по-голяма става параноята на Държавна сигурност. Това става повод за нея да се намесва още по-дълбоко в икономиката, да задушават импулсите за иновации и търговските контакти с чужбина, което още повече влошава и без това жалката икономическа ситуация.

* Вж напр.: BStU, MfS, HA XVIII 19469 und: BStU, MfS, HA XVIII 15239 Bd. 2.

По подобен начин се поставя дилемата и при разузнавателната дейност в чужбина. Принципно всички експерти в областта на тайните служби са единни, че при икономическия и промишления шпионаж* източните тайни служби начело с КГБ, МДС и ДС са били изключително успешни. Причина за това са отворените общества на Запад, които улесняват проникването на източни агенти в тях. При оценката на икономическия шпионаж обаче мненията силно се различават. Известно е, че „плячката“ на службите е огромна, но дори и тя не достига за неутрализиране на икономическото ембарго на Запада в сферата на високите технологии. Същевременно чрез този „безплатен внос“ по-скоро се вреди, отколкото се помага на новаторския потенциал и производствените възможности на собствената икономика. Някои изследователи дори твърдят, че изостаналите държавни предприятия и изследователски звена изобщо не са могли да използват откраднатите технологии на Запада. Така например ръководителят на българското разузнаване Владо Тодоров отправя през 1988 г. запитване до ръководителя на отдел „Разузнаване“ към МДС Вернер Гросман дали може да достави пълна технологична документация за автоматични телефонни централи, базирани на системата на американската фирма AT & T.** В рамките на програмата за развитие на държавите от Източния блок до 2000 г. България е поела в сферата на телекомуникациите задачата да разработи такава система. Тази задача обаче не е изпълнена от напълно сриналата се икономика. Затова на разузнавачите в чужбина се възлага задачата да набавят необходимата документация, но изглежда, че и тук не е постигнат напредък. Отново България не може да спази задълженията си, най-вече към СССР, поради което МДС трябва да помогне. Най-късно от 70-те години е било прието между компетентните отдели на разузнавателните служби да се разменят списъци в областта на техниката, електромеханиката или химията, така че между министерствата е процъфтявала оживена търговия в сянка. Разбира се, за предпочитане са пълни указания за производство и техническа документация, които да дадат възможност за копиране на западните постижения. Но по твърдения на службите е обменяна най-често

* Вж. най-общо: Engberding, Rainer: *Spionageziel Wirtschaft. Technologie zum Nulltarif*, Düsseldorf, 1993; *mit Vorsicht zu genießen sind die Ausführungen des ehemaligen Leiters der Abteilung Wissenschaft und Technik der HV A: Horst Müller u. a. (Hrsg.): Die Industriespionage in der DDR: Die wissenschaftlich-technische Aufklärung der DDR*, Berlin, 2008.

** AKRDOPBGDSRSBNA-R, и следваща 9 оп. 4 а.е. 597, Bl. 107f.

непълна документация. Особено важната техническа информация, която засяга например цялата сфера на военните технологии, и без това отива първо в Москва и след това се предоставя на „малките служби от братските страни“. Затова не е изненадващо, че с всяка икономическа криза в Източния блок нарастват щатните бройки в отделите за промишлен и икономически шпионаж.

По подобен начин стоят нещата при все повече засилващата се през 80-те години опозиция. Без значение дали става дума за „Солидарност“, църквата, екологичните движения или алтернативната младежка култура – всички тези проблеми, свързани с „дисидентите“, се обсъждат на най-високо министерско равнище между Ерих Милке и Димитър Стоянов. В борбата срещу опозицията между София и Берлин се обменят все повече информация, резултати от проучвания на лица или от практиката. МДС започва „акция Балкани“ като реакция на серията атентати в България през 1984/85 г.* Както от Щази, така и от ДС обвиненията за атентатите се хвърлят върху действащото от Париж „Българско освободително движение“. Започват нови съвместни действия срещу опозицията в чужбина. Изготвят се списъци на всички българи в ГДР и във ФРГ, всеки от тях се проверява за принадлежност към опозицията. Мобилизират се всички нещатни сътрудници. Технически експерти на МДС отиват в София, за да изследват местопрестъпленията. Заподозрените извършители на атентатите, които принадлежат към турското малцинство в България и желаят по този начин да протестират срещу засиленото българизиране на техния етнос от българските власти („Възродителен процес“), са установени от ДС в България. Обменът на опит за „защита срещу тероризма“ получава мощен тласък благодарение на сътрудничеството и се институционализира като част от постоянния обмен на практически опит между МДС и ДС.

Един до днес обсъждан екстреман случай представлява атентатът срещу папа Йоан Павел Втори, извършен от Мехмет Али Агджа и свързаната с него т.нар. „българска следа“. През 90-те години и около 2000 г. почти не минава година, в която да не се публикуват материали в печата за нови досиета на МДС, които разкриват подробности за атентата в един или друг аспект.

* Документацията в М-во на държавната сигурност в 30 тома с различни документи. Siehe einleitend: BStU, MfS, HA II 32403, Bl. 150-164 und BStU, MfS, ZAIG Nr. 26231, Bl. 94-105.

Действителните проучвания към момента обаче показват, че не може засега да се докаже със сигурност подбудителство спрямо Агджа от страна на МДС или ДС. Отделът за дезинформация на българското разузнаване след атентата се обръща за помощ към колегите от МДС, за да действат заедно срещу „антибългарската кампания“ в медиите. В множество съвместно планирани и проведени операции се прави опит чрез публикации да се разпространяват подозрения за наличие на „българска следа“ и да се разпространява вместо това тезата, че ЦРУ е поръчало убийството на папата, за да бъде хвърлена вината върху КГБ*. След съдебното дело разследващи комисии често посещават Берлин и София, без на обществеността да бъдат представени нови доказателства в подкрепа на тази или онази теза.

АГЕНТИ И ЩАТНИ СЪТРУДНИЦИ

Дейността на комунистическите служби за държавна сигурност е силно персонализирана. Тя се концентрира основно върху контрола на инакомислещите, което налага необходимостта от поддържане на огромен апарат от щатни и нещатни сътрудници. В края на 1989/90 г. МДС е имало 91 015 щатни и около 180 000 нещатни сътрудници – най-голям брой в целия Източен блок**. За България не са публикувани надеждни статистически данни; при проучванията на автора за 1978/79 г. бяха намерени данни за около 43 000 служители на МВР***, от които повече от половината са работили в Народна милиция и пожарната охрана, а не в службите за сигурност. Броят на агентите и нещатните сътрудници е бил и продължава до днес да бъде тайна, забулена в множество слухове, преувеличения и подценявания. Проверката на документацията показва цифра от около 36 000 агенти и около 25 000 т.нар. „доверени лица“ през юли 1986 г. (без агентите на външното разузнаване)****.

В сътрудничеството между МДС и ДС агентите и тяхното вербуване, разкриване и/или използване играят голяма роля. Бъл-

* Вж.: АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 9 оп. 4 а.е. 664, и АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 9 оп. 4 а. е. 659.

** Спвн. Gieseke, Jens: *Deutsche Demokratische Republik, in: Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944-1991*, hg.: Kaminski, Lukas/Persak, Krzysztof/Gieseke, Jens, Göttingen, 2009, стр. 199-264, hier: стр. 213 и следващи 241-243.

*** АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1 оп. 12 а. е. 36, стр. 116-146.

**** АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1 оп. 2 а. е. 1102, стр. 1 и 27.

гарското външно разузнаване непрекъснато отправя запитвания дали МДС може да му осигури контакти с лица от турските и гръцките емигрантски среди в Западна Германия. С нарастващата трудова миграция от периода на „икономическото чудо“ тези лица стават все по-интересни за българското разузнаване, което фокусира дейността си върху съседните държави Гърция и Турция. Тъй като според собствените му твърдения МДС не работи в тази насока почти до края на 70-те години, сътрудничеството в тази област е изключително слабо. След установяването на дипломатическите отношения между България и Федерална Република Германия МДС споделя своя опит при инфилтрирането на западногермански организации и фирми и със своите български другари. В началото на 70-те години българското разузнаване успява да постигне голям успех. Съществувал е контакт, вероятно в Социалистическия интернационал, чрез който документи могат да бъдат предавани лично на федералния канцлер Вили Бранд. В специално споразумение МДС и ДС се договарят в бъдеще да споделят този канал*.

В замяна на МДС се предоставя почти пълна свобода при вербуването на граждани на ФРГ по летните курорти в България. Всяко лято сътрудници на различните служби, най-вече на външното разузнаване и контраразузнаването, претърсват българските курорти за подходящи кандидати. След откриването на посолството на ФРГ в София през 1974/75 г. съгласувано с българското контраразузнаване се разработват специални мерки за инфилтриране на западногермански и източногермански агенти като служители на посолството, най-вече като секретарки и кореспонденти за чужди езици. Тези мерки са отчасти успешни**. Българското разузнаване успява дори да вербува съпругата на висш западногермански дипломат в София, което е съобщено на другарите в Източен Берлин***.

Освен това България се използва като сигурна база за обучение на агенти както на КГБ, така и на МДС. Поради относителната отдалеченост на България и малкия брой чужденци в нея, като се изключат посетителите на летните курорти, страната е много подходяща за тази цел. В края на 60-те и през 70-те години шефът на Главно управление „Разузнаване“ Маркус Волф

* АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 9 оп. 2 а. е. 540, л. 180 и следващ.

** ААКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 9 оп. 2 а. е. 248, л. 40-79.

*** АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 9 оп. 2 а. е. 248, л. 22-46.

е посетил най-малко два пъти България, за да се срещне с високоставени агенти от „оперативния сектор“. При операции от този вид българските домакини не щадят средства и усилия за осигуряване на физически и душевен комфорт на агентите и техните водачи. Хиляди марки са похарчени за престой, екскурзии, алкохол и храна.

Най-късно през 80-те години МДС започва да изпраща кандидати за агенти, които е трябвало да бъдат подготвени за „работа във вражеската чужбина“ в България, обикновено за три седмици*. Там те са следени на всяка крачка от ДС. Целта е да се установи дали агентите пред познати хора или под влиянието на алкохол се разкриват сами или имат отклонения в поведението. Най-важната задача в обучението се състои в задържане и разпит от българските органи за сигурност. Следи се дали и как агентите се придържат към „легендата“ си или при оказан натиск признават самоличността си. Подобни мерки изглежда са били съвсем нормални при сътрудничеството между тайните служби по време на Студената война, като правят впечатление огромните инвестиции на ресурси в обучението.

При щатните сътрудници в МДС се наблюдават две типични особености. Първо, висока степен на приемственост при сътрудниците, в чийто ресор е включена България. Тази приемственост е била значително по-голяма, отколкото при техните български колеги, в чийто ресор попада Германия**. Тук спада между другото целият ръководен елит на министерството около Милке, Волф и техните заместници. Под ръководното ниво се спазва до голяма степен персонална приемственост, например при определяне на състава на оперативната група „България“ в МДС, който години наред остава непроменен***. Други отдели, които сътрудничат особено тясно с българската ДС, изпращат от началото на сътрудничеството в края на 60-те години почти винаги едни и същи лица. Някои от тях са били наградени с ордени от Политбюро на БКП за заслуги в сътрудничеството между МДС и ДС. Тази практика е еднаква и за двете страни, защото и МДС отличава

* АКРДОПБГДСРБНА – Р, ф. 9 оп. 24а. е. 359, стр. 1-137.

** Вж. за сътрудници на М-во на ДС: Gieseke, Jens: *Wer war wer im Ministerium für Staatssicherheit. Kurzbiographien des MfSLeitungspersonals 1950 bis 1989*, Berlin, 2012; und zu den Mitarbeitern der HVA im Speziellen: Müller-Enbergs, Helmut: *Hauptverwaltung A. Aufgaben - Strukturen - Quellen*, Berlin, 2011 (zur Abteilung X siehe: стр. 170-179).

*** Вж. публикуваната през 2013/14 работа на Домниц за оперативните групи на М-во на ДС.

сътрудници на ДС, най-вече за заслуги при предотвратяване на „бягство от Републиката“. С това се свързва и втората особеност, а именно привлекателността на България като място за работа и като партньор за сътрудничество. Отличията и свързаните с тях парични и предметни награди са били част от ритуала в отношенията между службите за сигурност. Освен това България „винаги си е струвала посещението“ за другарите от МДС, тъй като страната е едно от най-привлекателните места за почивка в Източния блок. Както се вижда от програмите на работните посещения, не повече от пет часа са били отделяни за работа, а останалата част от програмата е била запълнена с много свободно време. Освен това МДС сътрудничи с ДС при ежегодния обмен на летовници. Тези отпуски не са били за ръководните другари време само за почивка, но и за неформални срещи с цел поддържане на контакти, при които българското гостоприемство служи като „мека дипломация“.

КГБ И „БРАТСКИТЕ СЛУЖБИ“

Както в ГДР, така и в България след края на Втората световна война започва изграждането на полицейските служби със специални функции по модела на НКВД-КГБ. Това обяснява голямото сходство на структурите и задачите на службите в отделните страни от Източния блок. Определящо влияние, особено в първите години, са имали командированите от КГБ „експерти“, които следят за изграждането на службите по съветски модел и играят водеща роля при „чистките“ в края на 40-те и началото на 50-те години*. Макар и в края на 50-те години службите да са получили самостоятелност, съветските експерти, които по всяко време са могли да поемат изпълнението на определени операции, остават до падането на комунизма.

Наред с експертите от КГБ в централата и различните отдели КГБ изгражда в Берлин-Карлсхорст своята най-западна централа, достъпът до която е ограничен дори за високопоставени офи-

* Вж. за повече информация: *Sacharov, Vladimir/Fillippovič, Dimitrij/Kubina, Michael: Tschekisten in Deutschland. Organisation, Aufgaben und Aspekte der Tätigkeiten des sowjetischen Sicherheitsapparates in der Sowjetisch Besetzten Zone (1945-1949)*, in: Wilke, Manfred (Hg.): *Anatomie der Parteizentrale. Die KPD/SED auf dem Weg zur Macht*, Berlin, 1998, S. 293-335; *Foitzik, Jan/Petrov, Nikita: Die sowjetischen Geheimdienste in der SBZ/DDR 1945-1953*, Berlin-New York, 2009; *Petrov, Nikita: Die sowjetischen Geheimdienstmitarbeiter in Deutschland. Der leitende Personalbestand der Staatssicherheitsorgane der UdSSR in der Sowjetischen Besatzungszone und der DDR 1945-1954. Biographisches Nachschlagewerk*, Berlin, 2010.

цери от МДС. В съветското посолство в София също е изградена организационно обособена от експертите „централа“ на КГБ, но с по-нисък статут от този на централата в столицата на ГДР. По силата на своето разположение Берлин става „столицата на шпионажа по време на Студената война“*.

КГБ влияе по различни начини върху сътрудничеството на МДС с ДС. Дори началото на отношенията между МДС и ДС през 50-те години е резултат от процесите, с които Москва предоставя суверенитет на своите сателити, поне формално. Инициативата за многостранни конференции на тайните служби също е на Москва. Предимно през 70-те и 80-те години е трябвало по този начин да се постигне „интернационализиране“ на проблемите и по-ефективна борба с тях. Ръководна роля по време на конференциите играе КГБ.

Както показват документи от София, цялата военна област например, без значение дали военен шпионаж, отбрана или военни технологии, е изведена извън сътрудничеството между МДС и ДС. Причината е констатацията и у двете страни, че „и без това всяка информация от военен характер се изпраща както досега директно в Москва“**. Същото се отнася и за множеството проиниквания на ДС в посолството на ФРГ и откраднатата от там информация, която още на следващия ден се изпраща на председателя на КГБ***.

За външното разузнаване може да се каже, че всяка служба от Източния блок получава основно регионални правомощия и задачи. Външното разузнаване на МДС се концентрира върху Федерална Република Германия и помага в това отношение на своите „тайни братя“, при което е ясно, че МДС в случая играе водеща роля. Това се търпи и от КГБ, тъй като нито една друга източноевропейска служба не би могла да действа толкова успешно в Западна Германия. ДС се концентрира предимно върху южния фронт на НАТО Гърция и Турция и донякъде върху Югославия, която не е (формална) част от Източния блок.

* Спвн.: *Kostka, Bernd von/Kellerhoff, Sven Felix: Hauptstadt der Spione: Geheimdienste in Berlin im Kalten Krieg, Berlin, 2009 und: Flemming, Thomas: Berlin im Kalten Krieg. Der Kampf um die geteilte Stadt, Berlin, 2008.*

** АКРДОПБГДСРСБНА – Р, ф. 9 оп. 2 а. е. 914, л. 22-46, л. 26 и: АКРДОПБГДСРСБНА – Ф, ф. 9 оп. 3 а. е. 151. Л. 255-260.

*** Вж. напр.: АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. литературно дело „замък“ VI L 974, т. 1, л. 195.

По-слабо, отколкото при разузнаването и контраразузнаването, е влиянието на КГБ при следенето и тормоза върху населението. Тук експертите се въздържат и не се стремят особено да упражняват влиянието на Москва на място. Зад реториката за „интернационализъм“ и „всестранна братска помощ за братските чекистки органи“ често стоят национални, най-вече съветски интереси. По-малките служби за сигурност е трябвало да им се подчиняват, като в отделни случаи са правили опити да наложат „привилегиите“ и собствените си интереси.

Съпоставката между работните планове на ДС и КГБ от една страна и ДС и МДС от друга страна показва, че КГБ очертава рамката за сътрудничеството между по-малките служби за сигурност. Целта е да бъде укрепена съветската позиция в световната политика.

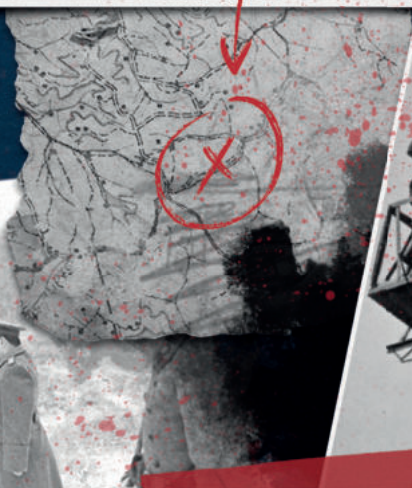
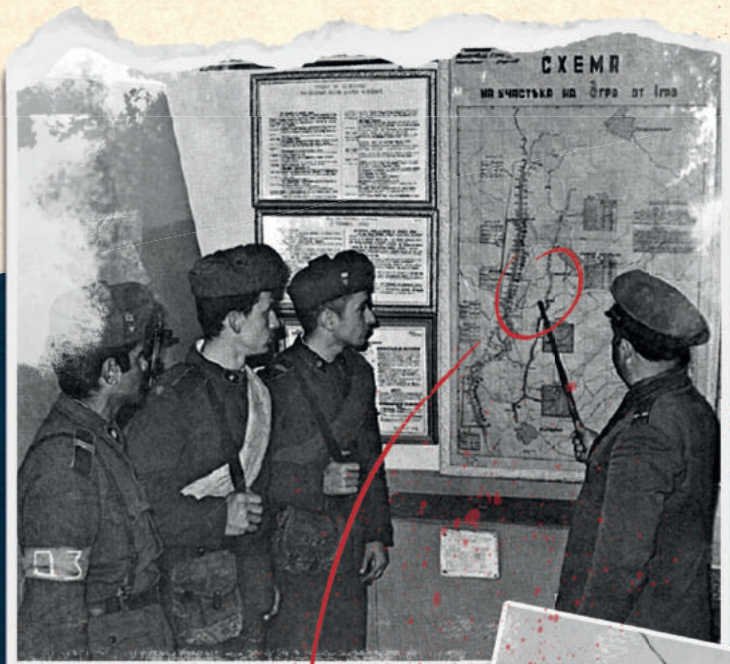
ОБОБЩЕНИЕ

Отношенията между българските и източногерманските служби за сигурност са белязани от високо ниво на обмен и сътрудничество. Изграждането на Берлинската стена през 1961 г. може да се смята за тяхно начало. Оттогава интересът на МДС за тясно и плодотворно сътрудничество с българските „братски служби“ непрекъснато нараства. Следенето на летовници от ГДР и предотвратяването на опити за бягство са най-важният аспект от отношенията между службите до 1989 г. Като се съди по броя на съвместно планираните и проведени операции, през 60-те и 70-те години, сътрудничеството между двете служби е било най-силно. През следващите години други отдели могат да се позовават изрично на доброто сътрудничество при предотвратяване опитите за бягство и външното разузнаване.

През 70-те и 80-те години важно място заема сътрудничеството в областта на икономиката, т.нар. „оперативно-технически сектор“ и промишления и научен шпионаж. Проблемът с международния тероризъм занимава и комунистическите тайни служби. Под прикритието на борбата срещу тероризма са били следени и шпионирани политическите емигранти и техните организации. При това МДС помага основно на ДС чрез предоставяне на информация за български емигранти в Западна Германия. Макар и външно не особено забележим, обменът на информация е надежден критерий, който показва изключително доброто

сътрудничество между двете служби. Потокът на информация между София и Източен Берлин е изключително интензивен. От почти всеки ден постъпващите запитвания за конкретни лица, които са повод за интензивно проучване след това, проличава готовността на двете служби за сътрудничество. По отправено искане биват следени лица от едната страна в полза на другата страна, често с много голям разход на материални ресурси и персонал. По искане са били извършвани и задържания на лица. В съвместната агуентурна работа почти не възникват конфликти, каналите и агентите се ползват от двете страни. Доколкото се спазват „привилегиите“ на другия, конфликти няма. Обменът на информация между разузнавателните служби се извършва няколко пъти в месеца, като качеството на външнополитическата информация често не надминава това на западните ежедневници. Докладите на българското външно разузнаване години наред са единственият източник на МДС за Гърция и Турция. Силно изразеното разпределение на работата при съвместните „активни мероприятия“ на двете разузнавания свидетелства за висока степен на сътрудничество. Това сътрудничество между МДС и ДС може да се постави на второ място след сътрудничеството на всяка една от двете служби с КГБ. Само веднъж е отбелязана липса на съгласуване, когато през лятото на 1978 г. българската Държавна сигурност заедно с Федералната криминална служба е задържала терористите около Тил Майер. Това обаче не променя нищо в добрите отношения между МДС и ДС до закриването на МДС през 1990 г.

Д-р Кристофер Неринг е старши научен сътрудник в Института за глобални анализи. Той е специалист по източноевропейска история и разузнаване, като е получил докторска степен от Хайделбергския университет, Германия. Д-р Неринг е бил лектор и стипендиант в Софийския университет и Потсдамския университет. Понастоящем е гост-преподавател и стипендиант в медийната програма на фондация „Конрад Аденауер“ за Югоизточна Европа и редовно сътрудничи на Дойче веле.

СМЪРТ ВЪВ ВАКАНЦИОННИЯ РАЙ. БЪЛГАРИЯ, ГДР И ОПИТИТЕ ЗА БЯГСТВО ПРЕЗ БЪЛГАРСКАТА ГРАНИЦА

БЪЛГАРИЯ КАТО ПЪТ ЗА БЯГСТВО

България – за германците от Изтока и Запада тази страна е ваканционен рай от възникването на модерния масов туризъм в началото на 60-те години. Отпуската на Черно море и пословичното българско гостоприемство са ценени в двете части на Германия, на изток и на запад от Желязната завеса. Но именно този приятелски имидж на тогавашната Народна Република България подмамва по времето на Желязната завеса хиляди граждани на ГДР да извършат бягство от страната си през България на Запад. Тези бегълци са предполагали, че границите на България са били не толкова модерни като екипираната с най-съвременна техника граница между ГДР и ГФР с нейните минни полета и автоматични устройства за стрелба. В най-лошия случай, по схващане на повечето бегълци, след приключване на ваканционния престой ще последва задържане. И в действителност преобладаващата част от тези хора са попадали в затвора. В началото те са били задържани в затворите на Народна Република България, а от средата на 60-те години са били екстрадирани и задържани в ГДР. Най-малко две години затвор са заплашвали „нарушителите на границата“, както са били наричани те по тогавашния жаргон на Източния блок. В „тежки“ случаи са били налагани и наказания лишаване от свобода за по-дълъг срок.

В тази статия първо ще документирам как е функционирала системата за гранична охрана в Народна Република България* и как се е осъществявало сътрудничеството между българското Министерство на вътрешните работи и Министерството за

* Stefan Appelius, *Bulgarien - Europas Ferner Osten*, Bonn 2006, сmp. 230

държавна сигурност в Източен Берлин по отношение на предотвратяването на опитите за бягство*. След това ще представя най-съществените мотиви за бягство и основните маршрути за осъществяването му**. В последната част на статията ще бъде разгледан въпроса как и защо се е стигнало до смъртоносните опити за бягство и как тези случаи са били „обработвани“ от българските и източногерманските органи***.

СИСТЕМАТА ЗА ГРАНИЧНА ОХРАНА В НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Това, което липсва на българската система за гранична охрана като техническо съвършенство в сравнение с границата между ГДР и ГФР, се компенсира до голяма степен от географските особености, най-вече по южната граница с Турция и Гърция. Въпреки това след свалянето на монархията (1944 г.) българите затварят границата си с Турция, а най-късно през 1948 г. границата с Гърция вече също става непреодолима****. В средата на август 1946 г. след множество опити за бягство НРБ създава специални гранични войски, които – с изключение само на периода 1962 – 1972 г. – са подчинени на българското Министерство на вътрешните работи и държавната сигурност (МВР). От началото на юли 1950 г. е затворена и границата с Югославия. В продължение на километри бегълците трябва да си пробиват път през забранени зони (гранични зони), докато стигнат до границата. Пътят дотам, най-вече по южната граница, минава често през непроходими храсталаци, в повечето случаи при непоносима жега, защото опитите за бягство, за които става дума тук, почти изключително са осъществявани през лятото, както е видно от досиетата, обработвани в службата със съкратено име „ГАУК“ (Федералният орган в Германия днес, отговарящ за документите на Службата за държавна сигурност на бившата ГДР).

Според актуалните до момента сведения по българските граници не е имало нито мини, нито автоматични устройства за стрелба. Вместо това след прекосяване на граничната зона бегълците стигат до граничната бразда, оградена с висока три ме-

* Appelius (2006), стр. 234 и следващата

** Appelius (2006), стр. 230

*** Appelius (2006), стр. 231

**** Appelius (2006), стр. 228

тра ограда. Преодоляването на това препятствие е относително лесно. Някои бегълци го преодоляват с катерене, а други с ножица за бодлива тел. От документите на Държавна сигурност на ГДР знаем, че след преодоляване на граничните препятствия бегълците са мислели, че територията от другата страна на оградата вече е територията на съседната страна. Те са продължавали бягството си, оставяйки зад себе си граничните заграждения, обзети от мисълта, че вече са извън опасност. Преминаването на граничните заграждения обаче задейства аларменото (електросигнализационно) устройство на най-близкия граничен пост, известно с името „Кльон“. По оградата е протичал ток с ниско напрежение и е съществувала директна връзка с ръководството на съответния граничен район. Когато е била задействана алармата при гранични войски, ръководещият офицер на този граничен участък вдига под тревога граничния патрул от двама човека, които в мястото на подаване на алармения сигнал търсят следи и отцепват района. Едновременно с това се изпраща група от четири човека с цел залавяне на т.нар. „нарушители на границата“. Тази група е била въоръжена с Калашников АК 47 и е разполагала с високопроходим джип чешко производство. Обикновено един от войниците е бил водач на куче. Задачата на тежко въоръжената група, придружена от следово куче, е била да осуети опита за бягство при всички обстоятелства. Тук следва да изтъкнем една особеност на българската система за гранична охрана, която е била в нейна полза – територията след граничната ограда също е българска. От оградата до същинската държавна граница бегълците е трябвало да преодолеят още два километра. Отчасти това са непроходими местности, но също така и широки, открити равнини, които предлагат удобни условия за стрелба. По сведения на множество бегълци в тази зона се е стреляло веднага, „на месо“ и без предупреждение.

Наред с граничарите в системата за гранична охрана е било включено и населението от граничните райони. Това население, в преобладаващата си част селско, е било обект на интензивна пропаганда от страна на властите по времето на режима на Живков с цел предотвратяване на опити за бягство. Тези хора са били част от т.нар. гранична охрана и с годините се превръщат в нещо като цивилни помагачи. Онези от тях, които не са искали да приемат изпълнението на такива задачи, са били изселвани от граничния район като „неблагонадеждни елементи“.

Бегълците са „опасни престъпници“, на които не бива да се оказва никаква помощ. Това е вътълпявала държавната пропаганда на жителите на граничните зони. Който открие „нарушител на границата“, е бил задължен веднага да уведоми съответното командване на българските гранични войски. Наред с държавните почести тези хора са получавали и материални награди в зависимост от значението, което са придавали компетентните органи на осушения опит за бягство.

Повечето жертви на тези мерки са били българи. Определянето на точния им брой зависи от предаването за научна оценка на съхраняваните до преди няколко години във Военна болница София зад заключени врати педантично съставени доклади за аутопсия на лица, починали от неестествена смърт в граничните зони. До днес дори съществуването на тези документи, на които се натъкна авторът по време на проучванията си в България, не е потвърдено. По официални данни само през периода 1947 – 1951 година най-малко 172 българи са били застреляни при опит за бягство*, въпреки че заповедта за стрелба е издадена за българските гранични войски едва през 1952 г. Други 339 български граждани са били застреляни по българските граници през периода 1961 – 1989 г. по данни на българския министър на отбраната след 10.11.1989 г. Димитър Луджев**. Това са били вероятно в по-голямата си част съвсем млади хора, най-често мъже, но също жени и деца. По данни на българския армейски генерал Добри Джуров (1916 – 2002)***, който като министър на отбраната на НРБ в продължение на много години е бил отговорен за смъртоносните изстрели по тези хора, около 95% от регистрираните 1588 опити за бягство само през периода 1961 – 1962 г., са били извършени от членове на ДКМС („Димитровски комунистически младежки съюз“).

За големия брой жертви по българските граници допринася изглежда и обстоятелството, че войниците от гранични войски са били подлагани от режима в София на масивна идеологическа обработка. Те са били систематично фанатизирани, и то както спрямо съседните страни, така и срещу Запада. Освен това системата за възнаграждаване при убийство на „нарушители на границата“ също е дала ефект и, поне в определени случаи, как-

* Appelius (2006), *сmp.* 231

** Appelius (2006), *сmp.* 228

*** Appelius (2006), *Kurzbiographie сmp.* 283

то е изложено в четвъртата част на тази статия чрез конкретен пример от 1975 г., очевидно е представлявала допълнителен стимул за убиване на беззащитни бегълци. Дали, както са предполагали български правозащитници в началото на 90-те години, режимът в Източен Берлин чрез посолството на ГДР в София е участвал директно във възнаграждаването на български граничари при убийство на бегълци от Източна Германия*, не може нито да се потвърди, нито да се изключи изцяло въз основа на известните досега документи.

В обобщение може да се каже, че границите на Народна Република България не са били толкова модерно оборудвани като границата между ГДР и ГФР, но чрез използването на граничари, гранична защита, състояща се от жители на граничните райони, и двойното осигуряване на граничната ограда (гранична зона 1 и гранична зона 2) са били охранявани много ефективно. За разлика от Федерална република Германия, отговорните за убийствата при опит за бягство членове на правителството не са изправени пред съда след промените в България. Нито дългогодишният държавен и партиен глава Тодор Живков (1911 – 1998), нито армейските генерали Джуров и Семерджиев** са понесли правна отговорност за убийството на бегълци през границата. Дори генерал-полковник Димитър Стоянов (1928 – 1999)***, който над 15 години е бил министър на вътрешните работи и шеф на Държавна сигурност не е бил подложен на наказателно преследване за действията му в граничните райони, докато източногерманският му колега Ерих Милке, шеф на Щази, е осъден на лишаване от свобода, но не за убийствата при опит за бягство през Берлинската стена, а заради убийството на двама полицейски служители през 1931 г.

СЪТРУДНИЧЕСТВОТО МЕЖДУ ИЗТОЧНОГЕРМАНСКОТО МИНИСТЕРСТВО НА ДЪРЖАВНАТА СИГУРНОСТ (МДС) И БЪЛГАРСКОТО МИНИСТЕРСТВО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ (МВР)

Колкото по-дълга е била преминаващата през Европа стена, толкова по-тясно и приятелско е било сътрудничеството между

* *Stefan Appelius, Ein Tausender pro Todesschuss, Spiegel-Online om 07.11.2007*

** *Appelius (2006), Kurzbiographie cmp. 310 f*

*** *Appelius (2006), Kurzbiographie cmp. 320*

източногерманската Служба за държавна сигурност и сродната ѝ българска служба. Там, където през ранните години около 1960-та още е имало пролуки в Желязната завеса, Щази заедно с българското Министерство на вътрешните работи се е погрижила за едно ставащо все по-строго с течение на годините наблюдение на курортите с цел ранно предотвратяване на опити за бягство през границата. Необходимите за тази цел дейности са били извършвани от 1970 г. насам основно от сформираното Главно управление VI (граничен контрол, пътнически и туристически потоци) с активното съдействие на Главно управление II (контраразузнаване) и Главно управление X (международни отношения). Освен това с бягствата през българските граници са се занимавали още Главно управление IX (следствен орган) и Централната координационна група (ЦКГ)*. Връщането на заловени граждани на ГДР в Източен Берлин е било задължение на сътрудниците на Главно управление XIV (места за предварително задържане), които са използвали за тази цел собствени самолети на Министерството на държавната сигурност**. Тези самолети са кацали седмица след седмица по време на летните месеци в София, Бургас и Варна, за да връщат задържаните бегълци под строга охрана в ГДР, където те са били изправяни пред съда.

Няма сигурни данни за общия брой опити за бягство през зелените граници или с помощта на професионални организации за подпомагане на бягство през границата. По оценка на автора за целия период от август 1961 до ноември 1989 г. е имало най-малко между 3000 и 4000 такива опити. Емпиричната оценка на станалите поименно известни на автора от проучвания на досиетата във Федералния орган, отговарящ за документите на ЩАЗИ и Политическия архив на Федералното министерство на външните работи повече от 1000 случая показва, че около три четвърти от бегълците са млади мъже, преобладаващо на възраст между 20 и 25 години. Тези млади хора изключително често са от Източен Берлин, Лайпциг и Дрезден и много рядко (в по-малко от 10% от случаите) са носили със себе си фалшиви паспорти. Повечето опити за бягство на източногерманци през България са ставали на гръцката граница (около 40%), докато на границата с Турция и Югославия тези случаи са около 30%. При

* *Monika Tantzsch, Hauptabteilung VI: Grenzkontrollen, Reise- und Touristenverkehr, MfSH Handbuch III/14, Berlin 2005*

** *Cpв: Mit Handschellen in der „Stasi Airline“, in: „Berliner Morgenpost“, 21.12.1980 (Springer-Unternehmensarchiv, Berlin)*

проучването на известните досега по име германски жертви в тази част на удължената Берлинска стена показва, че 58,8% от тях са загинали на гръцката граница (на границата с Югославия 23,5%; на турската граница 17,7%).

Макар че първите опити за бягство на граждани на ГДР през България са били извършени непосредствено след изграждането на Берлинската стена, Министерството на държавната сигурност започва да провежда засилени мерки за систематична борба и ранно предотвратяване на опитите за бягство едва от средата на 60-те години. За целта МДС изпраща все повече щатни и нещатни служители в България. Малко след сформирането на работната група „Охрана на пътническите потоци“ през 1964 г. се създава оперативна група към МДС със задача да контролира основните места, където граждани на ГДР прекарват отпуската си в България. Членовете на тази оперативна група са офицери от МДС, представящи се за цивилни граждани, които първоначално заедно с жените и децата си прекарват лятото най-вече на Черно море. Още от самото начало тези кадри са действали под прикритие като служители на Туристическо бюро на ГДР и служители на посолството на ГДР в София.

Колкото повече летовници в условията на развиващия се масов туризъм посещават българското Черноморие, толкова повече източногермански служители на сигурността и шпиони биват внедрявани в България. Нарастващият брой туристи естествено води до увеличаване на опитите за бягство, на което МДС реагира с основна модернизация на дейността си по наблюдение и проследяване („модел Несебър“, 1970 г.). В центъра на тази нова организация на дейността е Туристическото бюро на ГДР, чиито служители в България от този момент до падането на Берлинската стена са били вербувани в ГДР от сътрудници на VI ГУ и през зимата са били обучавани в тайните служби. Който е работил в България като представител на Туристическото бюро на ГДР през 70-те години без изключение е работил и като неофициален сътрудник на МДС. В някои случаи са били използвани и опитни офицери от МДС, които са били сътрудници на оперативната група към ГУ VI.

Освен това в България са действали и неофициални сътрудници на МДС, които първо са влизали в страната с туристически групи, а по-късно като индивидуални туристи и съгласувано с отговарящите за тях на място сътрудници на оперативната група

обикновено са извършвали наблюдение на конкретни лица. В допълнение към тези неофициални сътрудници е имало и такива, които за по-дълъг период от време са действали в различни курортни центрове в България и за добра работа като „разузнавачи на МДС“ са били предлагани след това за представители на Туристическо бюро на ГДР.

Значително по-трудна е оценката на ролята на Главно управление II (контраразузнаване) в Народна Република България. ГУ II е действало в България най-вече в сътрудничество с ГУ А с цел външно контраразузнаване*. Пресечните точки между различните тайни служби във връзка с предотвратяването на бягство през границата трябва да се търсят в сферата на организираната помощ за бягство – на жаргона на ГДР „борба с престъпни банди за търговия с хора“ – доколкото се предполага, че те са били във връзка със западните разузнавателни служби, които също са действали по българското Черноморие. Макар че още няма осигурен свободен достъп до западни досиета, например за тогавашните действия на Федералната разузнавателна служба в България, от досиетата, за които отговаря Федералният орган за съхранение на досиетата на ЩАЗИ, е видно, че и западногермански сътрудници на тайните служби са „работили“ през 60-те и 70-те години в България като служители в туристически агенции**. Към техните задачи спада ежедневно безплатно разпространение на западни печатни издания, които те са поставяли на видно място в кошчета за хартия и на други лесно достъпни места като градински пейки или парапети. По този начин туристите от ГДР на път за плажа сутрин са се снабдявали безплатно и незабелязано със забранените за тях вестници и списания. Ако турист от ГДР вземе незабелязано тези забранени издания и ги отнесе в хотелската си стая, най-късно на другата сутрин е можел да очаква че те ще бъдат събрани и унищожени от представителите на Туристическото бюро на ГДР по поръчение на МДС при тайна проверка на стаята.

* Hanna Labrenz-Weiß, *Die Hauptabteilung II: Spionageabwehr, MfS-Handbuch III/7*, Berlin 2001

** Волфганг Ян (род. 05.12.1910), който в началото на 60-те години е работил за туристическата агенция „Фрьолих Райзен“ (Хановер) във Варна и Несебър, вероятно е бил сътрудник на американската тайна служба за чужбина. В късното лято на 1961 г. Ян е задържан във Варна и в началото на 1962 г. е осъден в София на дългогодишен затвор за шпионаж. Регистрираният в Западен Берлин Ян е бил предаден през 1963 г. от България на ГДР и през март 1964 г. умира в арест на МДС в Източен Берлин. Този факт остава неизвестен както на ФРГ, така и на Западен Берлин.

Значително по-малко сведения отколкото за дейността на МДС в България има за неговия партньор – българската Държавна сигурност. Това се дължи основно на обстоятелството, че в България до днес почти няма никакви документи за дейността на ДС при предотвратяване на опити за бягство през границата (гранични войски) и сътрудничеството и с МДС при наблюдението на туристи в курортите. По тази причина авторът е използвал български материали, които се намират в Германия. Проучването на досиетата във Федералния орган за съхранение на досиетата на ЩАЗИ, свързани с опити за бягство на граждани на ГДР през България показва, че за много от случаите съществуват оригинални документи и преводи на документи, изготвени от българската Държавна сигурност, а в отделни случаи от българските гранични войски.

От началото на 60-те години западните медии многократно представят случаи на правещо впечатление наблюдение на туристи по Черноморието. В „Хамбургер Абендблат“ е публикуван репортаж още преди изграждането на Берлинската стена, в който се посочва следното: „Чувствахме се непрекъснато следени. Дори и на плажа не ни изпускат от очи. (...) Вечер става още по-неприятно. (...) Непрекъснато ярки прожектори осветяват тъмната морска повърхност. Кораби с угасени светлини кръстосват морето, а в сенките на хотелите стоят милиционери с автомати.“* Това очевидно следене с годините непрекъснато отслабва, също и поради необходимостта от привличане на евтини западни туристи, които от средата на 60-те години заливат „Червената Ривиера“ в България. Валутните приходи от туризъм са били важен, а с годините и неотменен източник на приходи за режима на Живков в София.

По-малко очевидното следене в никакъв случай не означава, че българското Министерство на вътрешните работи (МВР) се е оттеглило от наблюдението на туризма. То продължава. В много хотелски стаи по Черноморието са монтирани подслушвателни устройства. Българските преводачи, използвани от Балкантурист за нуждите на туристите през летния сезон, без изключение са били проучвани много подробно от българската Държавна сигурност. Техните лични данни са били предавани на компетентните служители на ЩАЗИ от Туристическо бюро на ГДР, така че българските преводачи най-късно от началото на 70-те години

* Цитат според Appelius (2006), стр. 211

са попадали директно в описаните вече шпионски мрежи на МДС.

Инциденти с граждани на ГДР, станали без съдействието на сътрудници на ЩАЗИ, вероятно от началото на 70-те години са били докладвани директно и незабавно чрез централно координационно звено в българското МВР в централата на МДС на Норманенщрасе в Източен Берлин при посочване на всички лични данни. В началото данните са предавани на ГУ Х (Международни отношения), а по-късно директно на новосъздадената Централна координационна група (ЦКГ) към МДС.

Могат да се посочат конкретно само няколко ръководни сътрудници от българската Държавна сигурност, които са се занимавали пряко с източногермански бегълци и задържани западногермански помагачи. Един от тях е Иван Димитров, следовател в следствения отдел към Комитета за държавна сигурност на НРБ. В документите на Федералната служба за съхранение на досиетата на ЩАЗИ се откриват множество заповеди за образуване на наказателни производства и наказателно преследване и задържане под стража на граждани на ГДР, заловени при опит за бягство през границата. Те са били подписвани от Димитров, който поне до края на 60-те години, както е видно от документите, ги е разпитвал лично. По-късно тези задачи се поемат от специалисти по провеждане на разпити от ГУ IX (следствен орган) на МДС, както представя по-късно полковникът от ЩАЗИ Петер Пфюце* своята версия за тези разпити в спомените си, публикувани през 2007 г. в „Edition Ost“**. Отговорността за предаването на източногерманските „нарушители на границата“ на службите за сигурност на ГДР се носи от Главна прокуратура на Народна Република България. В средата на 60-те години за заповедите за предаване на тези лица е отговарял прокурор Димитър Ременов***.

Хигиенните условия и храната в българските затвори са описани от очевидци, задържани при опити за бягство в България. Те единодушно ги определят като много лоши. Непрекъснато са извършвани брутални действия от страна на войници от гранични войски, както авторът успя да реконструира от проучвания

* Vgl. z.B.: BStU MfS HA XX Nr. 4872, Bl. 152 – 154, BStU, BV Gera, X, 482/72, Bl. 30 – 32.

** Спв.: Peter Pfütze, *Besuchszeit – Westdiplomaten in besonderer Mission, Berlin 2007*

*** BStU MfS AU 8365/66, Beiakte Brigitte S., Bd. 3, Bl. 4 и следващи., тук: Bl. 57

на отделни случаи. За разлика от това говорещият безупречен немски софийски следовател Димитров се е държал учтиво и цивилизовано*, напълно противоположно на действащите в България негови колеги от Източна Германия.

ПЪТИЩА И МОТИВИ ЗА БЯГСТВО

Когато говорим тук за „зелената граница“ с Гърция, Югославия и Турция, нямаме предвид само сухопътната граница. През годините е имало редица случаи с граждани на ГДР, които са се опитвали да стигнат през нощта до Турция с надуваема лодка по Черно море**. Имало е опити за бягство със самоделни летателни апарати, опит за отвлечение на самолет, успешни и неуспешни бягства, извършвани от професионални алпинисти, добре тренирани плувци или опити с фалшиви документи да се стигне до Истанбул с пътнически кораб или тайно да се попадне на борда на товарен кораб, пътуващ в посока Гърция или Турция. Наред с подробните проверки МДС и МВР използват в пристанищните градове освен щатни служители по сигурността все повече доносници, които тайно наблюдават не само корабите, но и съмнителните пристанищни заведения. При установен опит за бягство собствениците и екипажите на корабите е трябвало да очакват рестрикции от българските сили за сигурност.

Освен това през ваканционния сезон по различните ГКПП редовно са извършвани опити за бягство. Най-често съответните лица са носили фалшиви документи за самоличност и са се опитвали да преминат границата като пътници в автомобили на западни граждани, с влак или като пешеходци. Тези опити са предприемани най-често по време на натоварен трафик. В редки случаи са правени опити да се премине през граничната бариера с насилие. Подобни опити през 60-те години са завършвали понякога в град от куршуми, изстреляни от българските граничари, а поради укрепването на границите и по-доброто обучение на гранични войски през 70-те и 80-те години тези опити стават вече почти безнадеждни. При подобен опит една вечер късно през лятото на 1974 г. е застрелян от български граничари 21-годишния Еберхард Мелихар в близост до ГКПП Калотина. Той е бил свален с куршуми от своя мотоциклет. Въ-

* BStU MfS AU 8365/66, Bd. 1, Bl. 176 - 181

** За подобен случай разказва д-р Криста Визенберг, лекарка от Лайпциг, в мемоарите си, публикувани през 1990 г. (Boat People aus Leipzig).

преки интензивните проучвания авторът не успя да установи къде се намира гробът на Еберхард Мелихар в България. Вероятно тленните му останки са заровени някъде близо до ГКПП Калотина.

Описаните досега случаи на бягство и опити за бягство през зелената граница се свързват основно с представената вече тук група от млади граждани на ГДР, предимно мъже. В много случаи те не са имали помагачи или са били подкрепяни в изпълнението на плана си за бягство от членове на семейството, приятели или нерядко дори от случайни познати. През първите години след изграждането на Берлинската стена тези помагачи са били изправяни пред съда в България и са били изпращани в трудов лагер близо до Враца. След като в началото на 1967 г. медиите на тогавашната ГФР разпространяват подробна информация по тази тема, в България започват да освобождават западногермански помагачи малко след задържането им срещу заплащане на гаранция във висок размер и във валута, като преди това им конфискуват автомобила и притежаваните от тях други ценни вещи. Разбира се, ако не става дума за лица, които сътрудничат на професионални организации за подпомагане на бягство от ГДР (на жаргона на ГДР „банди за търговия с хора“). Тези хора през 60-те години са били екстрадирани в ГДР в нарушение на международното право*. По-късно заловените западногермански помагачи са били съдени и задържани в България, но при необходимост са били транспортирани в ГДР за участие в разпити в МДС и като свидетели в зрелищни процеси пред Върховния съд на ГДР.

От края на 60-те години, но най-вече през 70-те и 80-те години все повече професионални организации за подпомагане на бягство през границата действат на територията на България. Това води до избор на нови маршрути за бягство. Наред с умело измислени тайници в леки и товарни автомобили през определен период бегълците са използвали истински западноберлински документи за самоличност, отчасти при самолетни полети

* Такъв е случаят с помагача на бегълци Вернер Бекер (*1937) от Западен Берлин, който е заловен през 1966 г. в България и предаден незабавно на ГДР, където бива осъден на много години затвор. Бекер публикува мемоарите си през 2008 г. („Nur der Tod kann dich befreien... Mein Leben als Fremdenlegionär und Fluchthelfer“). На 5 февруари 1979 г. помагачът на бегълци Ханс-Улрих Ленцингер (*1929) е застрелян в Цюрих. Неговата организация е прехвърлила множество граждани на ГДР на Запад срещу заплащане. Не е изключено Ленцингер да е бил жертва на поръчково убийство на МДС.

или пътуване с влак. Съществуващите тогава поради специалния статут на съюзническите сили специални западноберлински документи за самоличност на определени източноевропейски граници, например при транзитно преминаване през Социалистическа Република Румъния, не са били проверявани толкова строго.

Предвид огромните разходи за подобни бягства, често подготвяни в продължение на месеци, основните клиенти на тези организации са били най-вече хора с висше образование. Предимно лекари и архитекти, които често се установяват на Запад с жените и децата си, са могли да си позволят да ползват услугите на такива организации, като ги заплащат благодарение на значително по-високите си доходи след установяване във ФРГ. Мотивите на тези хора наред с непоносимата политическа ситуация в ГДР често са били свързани с лошите възможности за заплащане и развитие на висококвалифицираните специалисти в „държавата на работниците и селяните“ ГДР. Наред със свободата на словото и на пътуванията тези хора са очаквали не на последно място значително по-добри доходи.

Далеч не всички бегълци от ГДР, които са се опитвали да избягат на Запад през България, са имали на първо място политически мотиви, различни от общото недоволство от условията на живот в ГДР. Точно обратното – бегълците с политически интереси и опозиционни нагласи са използвали изключително рядко България като маршрут за бягство. Свободното пътуване и (поне в представите им) по-добрите доходи и възможности за развитие са играли много по-важна роля като мотиви за бягство. Тук при младите хора трябва да се прибавят честите случаи на конфликти с родителите или любовни връзки между хора от Изток и Запад, започнали от безобиден флирт през отпуската. Има случаи и на двойки, желаещи да избягат на Запад, които поради специфични обстоятелства в ГДР (напр. предишни връзки, конфликти с родителите и властите) не виждат повече бъдеще за себе си в страната. И накрая е имало и случаи на раздяла на влюбени поради изграждането на Берлинската стена (1961 г.). Тези хора непрекъснато са търсели пътища да си осигурят съвместно бъдеще на Запад.

Специално през 60-те, но и през 70-те години е имало опити за бягство от млади хора, чиито останали членове на семейството след „незаконно напускане на страната“ вече живеят на Запад.

Компетентните органи на ГДР не са предвиждали за такива хора възможност за събиране на семействата.

В групата на най-младите, които сами или заедно с приятели решават на избягат на Запад, много често става дума за хора, които се намират в решаващ период от живота си. Много млади мъже изобщо не искат да отбиват военната си служба в Националната народна армия (NVA) на ГДР или в Строителни войски. Тези млади хора често след завършване на училище или университет са били изправени пред ситуация, в която настоячиво си задават въпроса как си представят бъдещия си живот.

СМЪРТ В БЪЛГАРИЯ – КАК СЕ СТИГА ДО СМЪРТОНОСНИТЕ ГРАНИЧНИ ИНЦИДЕНТИ В НРБ. ПРЕДСТАВЯНЕ НА КОНКРЕТНИ СЛУЧАИ.

Известните досега от досиетата случаи с граждани на ГДР, убити при опит за бягство на „продължението на Берлинската стена“ в Народна Република България, поставят много въпроси. Става дума преди всичко за това как се е стигнало до смъртоносните рани на жертвите, документирани в докладите за извършена аутопсия. Действали ли са граничарите в рамките на тогава действащите български закони или беззащитните бегълци са загивали, след като са били задържани? По-различни са обстоятелствата по случая Пшера/Мюлер, който се е разиграл през лятото на 1967 г. на българско-турската граница. Един от двамата задържани остава жив с тежки наранявания. Неговото описание на събитията повдига редица въпроси.

На 12 август 1967 г. Гунтер Пшера (23) и Петер Мюлер минават през Дунава като туристи в България. Когато Мюлер и Пшера разпъват палатката си в Приморско на Южното Черноморие, двамата младежи са твърдо решени да намерят път за бягство към Турция. Целта им е била да стигнат до шведското пристанище Гьотеборг, където живее чичото на Пшера. „Дълго мислихме как най-добре и най-сигурно да преминем границата“, посочва по-късно Мюлер по време на разпита.

В четвъртък, 31 август 1967 г., бягството започва. Веднага след изгрев слънце двамата мъже прибират палатката си и натоварват багажа си на мотоциклета. Те не са носили много неща със себе си – малко храна, две бутилки вода, дрехи, документи

и едно одеяло. Палатката и куфара си оставят в Приморско при случаен познат. Около 6 ч. сутринта Пшера и Мюлер най-накрая потеглят. Минават през две малки села, преди да излязат на шосе № 9 в посока ГКПП Малко Търново. Пътуването не трае много дълго. След около 40 км те скриват мотоциклета в канавката. Вече са близо до Босна, един от по-високите върхове в тази обрасла с гъсти гори средно висока планинска местност. Тук започва забранената зона преди границата. Придвижването през гъстите храсталаци сигурно е било истинско мъчение, още повече, че двамата мъже е трябвало да се движат встрани от пътя, за да не срещнат граничен патрул. След около 10 часа път, някъде към 17 ч., Пшера и Мюлер стигат до един хълм, разположен над Евренозово. Тогава в това село са живеели около 300 човека. То е било единственото по-голямо селище на българска територия, разположено непосредствено до границата. С бинокъла на Пшера двамата мъже виждат две наблюдателни кули и така разбират, че са съвсем близо до границата. Това, което не подозират, е, че децата, които играят в края на селото, не само са ги забелязали, но и веднага след това са изтичали при кмета и са издали двамата съмнителни чужденци. Васил Димитров (40), верен функционер на комунистическата партия, не се колебае нито минута и веднага се обажда по телефона на „граничната бригада“. В тази местност често преди това е имало такива „гранични инциденти“. Две години по-рано самият Васил Димитров е заловил сам един български „беглец“ на брега на река Велека и след ожесточен побой го е предал на силите за сигурност*.

Какво става след това може напълно да се възпроизведе от досиетата на българския „Комитет за държавна сигурност“, които тогава са били изпратени на другарите от източноберлинското Министерство на държавната сигурност. Докато Мюлер и Пшера се придвижват внимателно към границата, в Евренозово пристига камион с четирима тежко въоръжени граничари и куче. Те са били заведени от кмета и децата точно на мястото в края на селото, където са били забелязани Мюлер и Пшера. Когато кучето надушва следите, съдбата на двамата млади германци е вече предрешена. На свечеряване те са си построили временен лагер в един пясъчник. „Междувременно стана много тъмно и решихме да изчакаме до следващата сутрин, за да се ориентираме по-добре в местността. Легнахме да спим.“ Те

* Интервю с Атанас Капалъков (Евренозово), 11.08.2005 г.

са се намирали на около три километра от демаркационната линия и са спели дълбоко след изтощителния преход, без да подозират, че ги търсят. Малко след полунощ Петер Мюлер се събужда внезапно: „Изведнъж се появи едно куче, а след него войници.“* От около пет метра разстояние войниците откриват огън с автоматите си без предупреждение и стрелят по двамата сънени, лежащи на земята мъже. Когато свършват патроните, започват да ги бият с прикладите на оръжието си. За Гунтер Пшера всякаква помощ е била вече излишна, защото той умира още там на място. „Причина за смъртта – рани от огнестрелно оръжие в гърдите и в главата, разкъсване на лявата част на белия дроб и на черния дроб“, е посочено в „Смъртен акт № 10“, съставен в намиращия се наблизо град Звездец, като за всеки случай е добавено „разстрелян при опит за преминаване на границата.“**

Граничното сигнално съоръжение обаче двамата германци изобщо не са видели. Петер Мюлер остава жив с тежки наранявания. След оздравяването му той е осъден в ГДР на лишаване от свобода като беглец през границата. Застреляният в съня му Гунтер Пшера е погребан в Бургас като „неизвестен източногермански гражданин“, въпреки че властите и посолството на ГДР са знаели точно неговата самоличност.

Вечерта на 13 август 1975 г. Бригите фон Кистовски*** и приятелят и Клаус Прауч**** са застреляни недалече от гръцката граница. Двойката е от Лайпциг. Пътували са с мотоциклет и преди това са прекарвали заедно отпуската си на Черно море. По сведения на български съдебен лекар, който по искане на автора преди няколко години прегледа докладите от аутопсията на двамата младежи, съхранявани във Военна болница София, по двата трупа е имало следи от над 20 (Бригите) респ. над 30 (Клаус) рани от изстрели. Тази картина сочи, че след задържането им двамата са били изправени до стената и убити от близко разстояние с автомати. Това се потвърждава и от мистериозното място на тяхната смърт – Артерия. Селище с подобно име не е имало и няма в България. Дали е ставало дума за името на гранична служба („за-

* Протокол от разпита на Петер Мюлер, 18.09.1967, в: Akte Peter Müller, BSTU

** Смъртен акт № 10 (1967), В 7/71, в: Bestand „Sterbefälle von DDR-Bürgern in Bulgarien“, PAA

*** Интервю с Бербел Шефер, 20.01.2005 г.

**** Интервю с Илзе Прауч, 08.02.2006 г.

става")? От документите е видно, че онази вечер Клаус Прауч се е опитал да избяга от българските граничари с мотоциклета си. Сигурно е, че Бригите фон Кистовски и Клаус Прауч не са могли да видят граничните съоръжения, а камо ли да ги преминат. И те са били преследвани в забранената зона в близост до границата.

Родителите на двойката успяват през 1975 г. да издействат тленните останки на децата им да бъдат пренесени от едно гробище до София в градчето Холцвайсиг близо до Битерфелд. Като дългогодишен член на ГЕСП майката на младата жена има добри връзки в Източен Берлин и след набавяне на необходимите разрешителни и документи отива в българската столица, където освен с консула на ГДР се среща и с новоназначения посланик на ГДР Шмид.

В разговор с автора сестрата на Бригите си спомня за погребението на двойката в Холцвайсиг: „Това беше най-лошото нещо, което съм преживявала. Двата цинкови ковчега бяха докарани от Берлин в Холцвайсиг. Майка ми трябваше да подпише, че те няма да бъдат отваряни. Не мога да си спомня за самото погребение, което трая кратко, само помня, че през цялото време двата ковчега бяха вече положени в гробовете. Всички роднини присъстваха. Майка ми първа се доближи до ковчега, после аз. Погребенията на Бригите и Клаус бяха едно след друго. Майка ми не искаше да бъдат погребани заедно.“ Мащехата на Клаус, която живее в Западна Германия, не идва на погребението му. От разговори с роднини тя си спомня, че Службата за държавна сигурност на ГДР се е погрижила следите от погребението бързо да изчезнат: „Венецът, който изпратихме за погребението на Клаус, изчезна още следобед на същия ден.“ Преди това в селището е бил пуснат слух, че двойката е загинала при автомобилна катастрофа. Никой не е трябвало да научи истината.

26-годишният шлосер Франк Шахтшнайдер от Берлин-Кьопеник прекарва отпуската си през август 1988 г. на българското Черноморие. Български граничари го залавят на 19 август 1988 г. около 19:40 ч. близо до Резово. Франк Шахтшнайдер изглежда вече е бил преминал граничното сигнално съоръжение, когато го открива патрул. Това, което се случва после, звучи куриозно. В едно досие на ЩАЗИ се посочва следното: „След като Шахтшнайдер преодолява електрическите заграждения и защитната полоса, той пропъзлява под една ограда, висока около три метра.

Граничарите преследват Шахтшнайдер с куче и дават предупредителни изстрели. При стрелбата кучето скача върху своя водач-граничар и му дръпва ръката надолу. По този начин Шахтшнайдер попада под изстрелите. Тежко раненият млад германец е откаран в болницата в пристанищния град Бургас”.

Едно военно дресирано следово куче, което се уплашва до толкова от предупредителните изстрели, че ухапва по ръката своя водач? Още по-мистериозни стават събитията от този ден, когато хвърлим поглед в един класифициран като „строго секретен“ доклад на българското Министерство на вътрешните работи (МВР) от 29 август 1988 г. относно инцидента. Там се твърди следното: „Съобщава се за сведение, че на 19.8.1988 г. около 19.30 ч. на застава „Шупел“ до Резово (Бургаски окръг) системата за защита на границата е дала аларма. Граничният отряд установява, че нарушителят на границата е прескочил [sic!] високата 2,50 м електрическа алармена инсталация, като е пропъзлял под заграждението, високо 3 м. Установява се също, че млад мъж с къси панталони и пътна чанта, метната на рамото, се приближава до границата и не реагира на заповед „стой“. След това граничарите дават предупредителни изстрели във въздуха с автоматите си. Вместо да спре, нарушителят започва да тича по-бързо, като целта му е да се скрие в една падина, отдалечена на около 50 м, която води до морския бряг и се намира на 80-100 м разстояние от Турция. Войниците виждат как нарушителят изведнъж пада на пътя с главата на север и краката на юг.“

По времето на изготвяне на този доклад Франк Шахтшнайдер е бил още жив, но умира от тежките си рани вечерта на 10 септември 1988 г. Тогава той все още се намира в болницата в Бургас. Според доклада от аутопсията обаче, до който майка му в Източен Берлин получава достъп след няколко месеца, по тялото на Шахтшнайдер не е имало следи от огнестрелни рани, а само „вдлъбнатина на дясното слепоочие“, разказа Бербел Шахтшнайдер на автора. По нейно мнение следовото куче не се е уплашило и изобщо не е било стреляно по Франк. Очевидно след залавянето му един от граничарите е ударил младия мъж с приклада на оръжието си по главата. От този удар той умира. Официалната версия на българските власти за смъртта на сина и е „несъстоятелна“, смята Бербел Шахтшнайдер. Производството пред Военна прокуратура в Сливен за изясняване на причините за смъртта на Франк Шахтшнайдер обаче е прекратено по на-

реждане на заместник-военен прокурор капитан Пейчо Читов. На никой от поименно известните български граничари не е по-търсена отговорност за случая, също и след падането на Живковия режим.

Докато гражданите на ГДР, които през 60-те години са загивали при опити за бягство в Народна Република България в най-добрия случай са били погребвани на място, от документите е видно, че до 1975 г. тленните останки на тези хора са били заравяни директно на мястото на инцидента*. Очевидно това е реакция на продължаващите с години протести на родителите на двама тийнейджъри от саксонския град Шварценберг, които през пролетта на 1966 г. са застреляни на гръцката граница. Техните родители са искали да узнаят къде точно е гробът децата им. Такива сведения обаче властите на ГДР не са могли да им дадат, тъй като очевидно е било невъзможно да се възпроизведе точното място, където са били застреляни двамата младежи. Единствено сигурно е, че те не са били погребани в гробище нито в България, нито в ГДР**.

Най-късно след 1975 г. посолството на ГДР в София чрез консулския си отдел е било уведомявано за всички подобни случаи. В началото са извършвани нормални погребения на бегълците от ГДР в български гробища. Тленните останки на Бригите фон Кистовски и приятеля и Клаус Прауч след аутопсията във Военна болница София са били погребани първо в гробището на Бакърена фабрика близо до София. Тук намира последен покой и Вера Занднер, застреляна заедно с годеника си от Западна Германия. След като родителите упорито настояват за транспортирането на тленните останки на децата им в ГДР, след 1980 г. според документите, с които разполагаме към момента, вече не се създават пречки за транспортирането на труповете. Този начин на процедиране според силите на сигурността на ГДР е бил улеснен от обстоятелството, че в България е била отменена действащата дотогава забрана за изгаряне на трупове. На родителите на убитите до края на 80-те години млади хора при опит за бягство през България МДС е съобщавало, че при всички обстоятелства трябва да се съгласят с изгарянето на трупа,

* За германските жертви тази практика може да се докаже за периода 1965 – 1974 г. Едва през 1975 г. тя е променена и посолството на ГДР сключва споразумение с България.

** Stefan Appelius, *Das Rätsel der verschwundenen Leichen*, Spiegel-Online am 12.01.2008

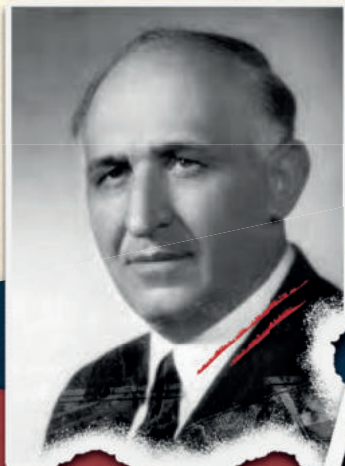
което се поставя като условие за транспортиране на тленните останки в ГДР. Тази процедура е била приложена например при Франк Шахтшнайдер, чиято урна няколко месеца след смъртта му е била най-накрая погребана на 9 ноември 1988 г. на едно протестантско гробище в източноберлинския квартал Кьопеник.

Дали някога ще узнаем колко германци, българи и хора от други националности са загубили живота си по българските граници при опити за бягство по времето на Желязната завеса? Това зависи основно от обстоятелството дали и кога водените педантично в продължения на десетилетия и съхранявани до преди няколко години под ключ протоколи от аутопсиите на тези хора във Военна болница София ще бъдат предоставени за научно изследване. Досега никой от българското правителство не е проявил интерес към този аспект от осмислянето на историята на комунистическата власт. Този факт нито е обезпокоителен, нито изненадващ. След краха на нацистката диктатура в Германия също трябваше да изминат 20 години, докато се започне сериозно осмисляне на собствената история.

За германските власти Гунтер Пшера, Бригите фон Кистовски, Клаус Прауч и Франк Шахтшнайдер до днес не са жертви на Берлинската стена, защото в съответните закони, приети след падането ѝ, се изисква те да са загинали на германска територия. Но какви са тогава тези хора? „Това са хора, починали в чужбина. Аз не отговарям за такива случаи“, отговори на въпрос на автора ръководителката на отдела, който отговаря за гробовете на жертвите, в градоустройствената администрация към Берлинския сенат.

В онези години обаче Берлинската стена не минава само през Германия, а през цяла Европа. Тя стига от Балтийско до Черно море.

Д-р Щефан Апелиус е преподавател по политология в университета в Олденбург. Бил е в София като представител на Германската служба за академичен обмен. След едногодишния си престой там в продължение на три години се връща непрекъснато в страната, за да събира информация за книгата си „България. Далечният изток на Европа“, издадена на немски от реномираното издателство „Бувиер“. В над 300 страници Щефан Апелиус запознава германския читател с историята на България след Освобождението до наши дни.

(БЕЗ)ПАМЕТ- НОСТТА ЗА КОМУНИЗМА В БЪЛГАРИЯ

„Когато комунистите дойдоха на власт, те първо трябваше да обогатят собствените си партизани, което си е отдавнашна практика. И затова първо ни взеха имотите, както и Хитлер подгони евреите – за да им вземе имотите. Беше нормално да конфискуват всичко, но българската буржоазия не беше много богата. Затова посегнаха на хляба на хората, а на българина хлябът беше земята – взеха му я. И когато изядоха всичко и видяха, че нищо не става, започнаха да взимат заеми. Кой можеше да им ги даде – естествено капиталистите, те дори няма да питат за какво ще са им тези пари. Но когато видят, че комунистите не могат да плащат лихвите, ще си поискат и лихвите на лихвите, и главницата. И понеже няма да могат да платят, те ще трябва да си ходят. И ще видиш, ще влязат в църква да се кръстят, за да останат на власт. А колкото до земята на българина – когато се разбере, че и там нищо не става – ще трябва да му я върнат, но няма да има на кого. Тогава ще настъпи седем годишен глад“.

С тези думи преди 60 години един българин предрича ден по ден последните години на комунистическия режим. В тях са пространството и времето, в което той е живял и осмислял преломите в най-новата ни история.

А в какво пространство и в какво време се разполага нашето мислене за комунизма?

Първото пространство на днешния ден е на добре организираното невежество, което би могло бързо и ефективно да бъде преодоляно. За това, разбира се, е необходима преди всичко политическа и интелектуална воля, която на този етап отсъства.

Второто пространство е това на перфидното академично замитане „под килима“, което всъщност произвежда дългосрочна и научно легитимирана фалшификация на историята.

Третото пространство съставлява света на нискочелата партийна пропаганда, представена блестящо от Димитър Иванов,

шефът на 6-ти отдел на 6-то управление на ДС. Неговата книга „От 9 до 10“, беше разпространена безплатно във всички читалища в България след 2004 година, когато е издадена.

Четвъртото поле е на срамните по своята лъжовност спомени за епохата, предимно на високопоставени партийни ръководители, които в едногласен хор величаят държавническите дела „в името на народа“.

Петото пространство е това на честните и гневни свидетелства за ужасите на комунистическите престъпления от хората, изживели лагерите, затворите, изселванията и изгнаничеството. Новост в историческата наука са и серията от публикации по устна история, събрали огромен спектър от житейски разкази през последните години.

И най-сетне – последното пространство, което до сега не съществуваше, е създаването на позитивистично-обективистична историография. Към нея се числят и постиженията на безпрецедентна до този момент разследваща журналистика.

Смешният плач за „деидеологизация“ и „деполитизация“ на най-новата историография за комунизма не издържа никаква критика. Либералната демокрация и гражданските и човешки права са също идеология – и ако от гледната точка на тези идеологии се преосмисли комунизма, той веднага изпъква като най-човеконенавистния режим и най-страшната диктатура, наложена някога в България. Всеки друг ценностен разрез е престъпен релативизъм.

Приемам теорията, че един режим се проявява най-силно след неговото падане. Всичко, което е днес България, е пряко следствие от комунизма – и не са малко хората, които мислят, че комай единственото, което бе унищожено след 10 ноември, бе член първи от Конституцията. Цинизмът, безпътицата, егоизмът и алчността се обясняват с икономическата криза, която също е „прекрасното ни наследство“ от предишния период. Кой разбира убогостта на комунизма и престъпната некадърност на неговите лидери? Кой ще прости престъпленията, които никой не наказва? Кой ще върне в България децата, които не искаха да живеят в страна, управлявана от децата и внуците на тези, които я съсипаха? Периодът след 1989 само теоретично може да бъде наричан демокрация. Той е пост-комунизъм, защото комунизмът е определящият фактор за неговата характеристика. Но как самият наш комунизъм е познат и разбран – и как и доколко е запомнен?

За да цитирам фактология, а не само да споделям интуиции, искам да коментирам тук резултатите от изследването на историческата памет на българските граждани, което проведехме с екипи от Нов Български Университет и Американския Университет в България през последните две години. Целта на изследването беше да идентифицира местата, събитията, действащите лица в българската (в сравнителна перспектива с балканската и европейската) история, които са формиращи за идентичността на съвременните граждани. Методиката е смесена: стандартизирани и нестандартизирани интервюта, включено наблюдение, житейски истории. Извадката (1009 души) е представителна по пол, възраст, социален статус със засилен фокус върху малцинствените групи. Чрез напълно отворени въпроси – без фиксиране върху определен исторически период или върху определен географски и културен ареал – се опитахме да установим единността/неединността на българската историческа памет, да проследим възможността/невъзможността за конструиране на Голям национален разказ. Тази отвореност дава възможност за подреждане на приоритетите от самите респонденти, както и за детайлно проследяване на времевата и пространствената ориентация на техните предпочитания. Липсата на примерни отговори сменя опасността от конструиране на единен разказ, провокиран от изследователите. Ако българската памет би могла да произведе единен разказ, той би трябвало да се очертае в свободните отговори на респондентите. (Виж резултатите от цялото изследване: Минало несвършващо, съставител Евгения Иванова, Нов Български Университет, София, 2011, както и Иванова и Келбечева 2012).

Топосите, свързани с комунизма се оказаха незначителна част от историческата памет у нас.

Ето какво показват резултатите от анкетата: хората, обозначили като най-важно място, свързано с епохата на комунизма, са само 2,2%, личности от този период получават 5,7%, а събития – 8,4%. Този последен резултат е силно повлиян от посочването на „Възродителния процес“ като най-важно събитие от 15,1% от турците и от 11,1% от българите мюсюлмани. Комунизмът е определен за най-важно историческо събитие от 1,8% от ромите в България и това е най-високият процент в цялото изследване, даден на конкретния топос.

Почти единодушното одобрение за Живков и комунизма – специално при мюсюлманите – е другата изненада в изследването. Процентите одобрение за комунистическия диктатор са почти изравнени със степента на травматизма от „Възродителния процес“.

При мнозинството българи комунизмът отсъства като реалия на памет. Липсата на такава рефлексия принижавя и одомашнява спомена за комунизма до популярното, анекдотичното, битовото. И затова Тодор Живков остава главният топос за този период, а не – да кажем – зловещият „Народен съд“ или концлагерите. Живков получава 4,6% от гласовете за личности, като при турците този процент е 12,5, а при ромите – 4,5%. Телесният спомен за сигурността на ежедневието на носталгията, за който говорих въз основа на огромен брой проведени интервюта, се прие като високомерно непризнаване на човешките съдби през този период. Но нека си спомним самия Тодор Живков, който се хилеше, че българинът разбирал суверенитета като да има какво да се яде, или крилатата фраза на Филип Боков, един от лидерите и депутат на социалистите, по-късно и посланик в Словения, когато ставаше въпрос за престъпленията на БКП, че вината тя поема само с мезето... Носталгията по комунизма беше доминирана от спомена колко добре напълнен е бил стомахът и колко сигурен е бил животът. А както пее Джендема: „Свободата, брат, е нещо относително“...

Нека погледнем и картината при т.н. посткомунистически период. Местата, свързани с него, са изключително малко – 1,8%, личностите получават 2,4%, а събитията – 13,9% общо. Най-често артикулираният топос е „Демокрацията“/10-ти ноември 1989 г./ „Падането на комунизма“, който получава 3,6% при българите, 13,8% при турците, 5,4% при ромите, 14,4% при помаците.

Отсъствието на комунистическия период като цялостен „спомен“ в доминиращата част от отговорите на нашите анкети поставя редица проблеми както от историографски, така и от чисто юридически и социално-психологически характер. Най-много от отговорите се отнасят или за датата 9 септември 1944 г. (в по-широк контекст – Втората Световна война), или за крайната граница на комунизма – 1989 г. Но същностните характеристики на комунизма като историческа епоха на еднопартиен тоталитарен режим, неограничено насилие, политически терор и повсеместна пропаганда, стопански и финансов колапс, не се срещат в анкетите. Изключение е преследването на мюсюлманските общности в България и по-специално „Възродителния процес“, естествено присъстващ в отговорите на мюсюлманските общности. От цитираното изследване стана ясно, че „голям разказ“ за комунизма не съществува, че за консенсус за това какво представлява този период не може да става и дума, че българската публика няма ин-

интерес, желание, любопитство или стремеж към катарзис по отношение на тази епоха. На какво се дължи този факт?

Основната причина според мен за това огромно бяло петно в така конструираната българската историческа памет, е историографският вакуум, който съществуваше доскоро по тези въпроси. Този вакуум рефлектира, разбира се, директно върху учебниците и върху онези институции, които имат претенцията за ревизия на съществуващите учебници от времето на комунизма. Ако първите такива учебници са все пак някакъв опит за инициране на академичен тон по отношение на Османския период, то периодът на комунизма е почти незасегнат от историографска ревизия. Един пример: в учебника по история, издаден от „Отворено общество“ през 1992 г., смятан като първи опит за пробив, периодът 1944 – 1948 година е определен като „Възстановяване на многопартийната система в България“. Само дето авторката е забравила да прибави към заглавието на този дял и думичката „унищожаване“ на същата тази многопартийна система и е „забравила“ да спомене за Народния съд... Широката българска публика сякаш нехае, че проведеният у нас Народен съд е без прецедент по мащаб и по тежест на присъдите в Източна Европа. Нека си припомним, че Нюрнбергският процес осъди на смърт 12 души от 24 подсъдими; военният трибунал за Далечния Изток има 28 подсъдими, от които 7 присъди са смъртни, а комунистическите съдилища поставят рекорди – в Унгария има издадени 476 смъртни присъди, от които 189 са изпълнени, а в Словакия – 5. На България се пада шампионското място с 2618 смъртни присъди, от които изпълнени 1046 (Даскалов 2009:398). Същият подход се прилага и към оценката на цялата репресивна система на комунизма, и на концентрационните лагери, които в България се затварят едва през 1962 г. след десетките драстични убийства в лагера край Ловеч.

Явно беше, че публичното знание за комунизма тепърва предстои да се създава, защото български интелектуалци бяха поканени от Европейския парламент да съберат и да публикуват свидетелства за престъпленията на комунизма в България. Фондация „Конрад Аденауер“ организира първата по рода си конференция в България, на която се представи систематично целия спектър от престъпления на режима (Виж „Памет за утре“, 2004 г.). Дългогодишните усилия да се осъди комунизма като престъпление срещу човечеството завършиха с една декларация на Парламентарната Асамблея на Европа... и с един чисто символичен и повсеместно неизвестен закон за обявяване на комунистическия режим в Бъл-

гария за престъпен, приет в България на 5 май 2000 г. Ако този закон би имал някаква сила, то огромната част от авторите на историографската соцпропаганда би могло да бъдат съдени.

Веднага след 10 ноември 1989 г. се появиха на бял свят няколко скромни томчета със спомени на оцелелите от лагерите и затворите, но нито един от тези разкази не намери място в нито един български учебник по история.

От друга страна българската публика беше заляна от мемоарите и спомените на най-висшите функционери на комунистическия елит и на Държавна сигурност – Тодор Живков, Станко Тодоров, Огнян Дойнов, Лъчезар Аврамов, Петър Младенов, Стоян Михайлов, Димитър Стоянов, Костадин Чакъров са сред най-ярките имена.

Едва в последните няколко години се появиха първите сериозни историографски съчинения върху комунизма, които изследват в широк спектър проблематиката – икономически, финансови, политически и културни проблеми. Тази нова историография става възможна заради новосъздадения Институт за изследване на близкото минало (най-после едва през 2005 година!), който разчита на автори от генерацията, родена след средата на миналия век. Изключително ценните изследвания на Института обаче се разпространяват в един крайно нищожен тираж и остава открит въпросът до каква степен те имат възможността да повлияят върху масовата публика в България и да инициират дебат и ново познание за този период. Не ми е известно досега изводите и оценките, направени от споменатите автори около Института, да са включени в учебници и учебни помагала, или пък дебатът по изключително интересните нови архивни разкрития да е надскочил залите на периодичните конференции, организирани от Института.

Големият въпрос обаче е коя е основната причина за отказа на българската публика като цяло да фокусира вниманието си върху комунизма. Дали това са умело направляваните медийни политики, които бавно, постепенно и неотменно изоставиха темата за комунизма в България, дали това е „първородният грях“ – неревизираните изцяло учебници по история, дали това е остаряването, умората и разочарованието на генерацията, преминала през този период, дали това е криворазбраната „българска толерантност“, която отново ще погребее възможността за историческа и социална оценка на най-новата ни история? Освен това, политическата конюнктурa, поръчковият характер, огромното тиражиране на соцпартийната историография са добре разбрани феномени – тя не

остава толкова затворена в академичния дискурс и продължава да поддържа комунистическите митове в масовото знание.

Огромната част от хората, които интервюирахме, са родени и са живели по времето на комунизма. И преобладаващата част от тях не мислят за него като историческа категория, нито оценяват режима (и червения терор) като травма, срам и/или престъпление. Тривиално звучи обяснението, че е нужна историческа дистанция, за да се оценят едни периоди „без гняв и пристрастие“. Не могат да се обвиняват хората в незнание или невежество – и двете са резултат от добре премислени политики на манипулация от страна на идеолозите и официалните историци на комунизма, които просто се стараят да легитимират исторически постфактум един престъпен режим, част от чиито главни функционери все още управляват страната ни.

Тридесетте години, изминали от края на комунизма, са вече достатъчно дълъг период който, както се и каза, роди и новата историография за комунизма. Това обаче не означава, че в паметта на българите 45-те години комунистическа диктатура се интернализират като неотменна част от тяхното историческо съзнание, както колективно, така и личностно. Огромната пропаст между академично произвежданата и действително „потребявана“ история – историята като публично знание – отново е факт. Доминиращият дискурс в българското културно пространство е забравя, подмяна и в крайна сметка – историческо фалшифициране на характера и последиците от комунистическия период в България. Помним колко радикални и навременни бяха исканията и предложенията на някои от просветените реформатори на партийния елит като Николай Василев, професор по философия, дисидент от 1988 г., министър на просветата в първото правителство на СДС 1991 – 1992 г. и независим кандидат за президент 2011 г., който още на първия опозиционен митинг на 18 ноември 1989 г. поиска „Нюрнбергски съд“ за комунистическия елит – и колко бързо забрави за него!

И въпреки всичко се оказва, че 30 години след падането на комунизма в България историческият „спомен“ за него е изключително ограничен, аморфен, неартикулиран. Нещо повече. Комунизмът не съществува като определена историческа категория в самосъзнанието на съвременния български гражданин. Причините за това, както се каза, са многобройни, но аз мисля, че този факт се дължи на изключително умелото подменяне на разказа за комунизма от един определен комунистически и посткомунистически елит, който доминира общественото пространство и прекъсва истинските канали за знание и оценка на най-новата история на България. И накрая, като

цяло – не-комунистическите среди не успяха да създадат сериозна и кохерентна стратегия нито за изучаването на това минало, нито за широкото обществено разпространение на това знание в България. Резултатът е, че българинът днес не вижда ясно нито икономическите, нито социалните, нито културно-психологическите последици от комунизма. Близо половин век от непосредствената ни нова история не е „място на памет“ за огромното мнозинство от българите.

Като най-красноречив контраст на казаното за респондентите в нашите анкети избират национално-освободителното движение, приемано може би като единствената героична страница от историята на България.

Ако „големият разказ“ и „голямата приказка“, (за която ще стане дума по-късно) за „турското робство“ и Освобождението се преплитат и непрекъснато взаимодействат, за да създадат най-устойчивото място на памет за българина, комунистическата пропаганда е създала толкова силно фалшифициран исторически „спомен“, че разпарчетосаните усилия той да бъде коригиран, за жалост, се оказаха ялови. Но като че ли най-страшният дълготраен ефект от тази пропаганда е, че сегашното състояние на обществото в България вече не се свързва с неговия генезис, тоест комунизма; че обезглавяването на българския политически и културен елит не се оценява като един от най-трагичните геноциди в българската история; че перманентната икономическа криза на преходния период не се вижда като последица от икономическите банкрути на комунизма; че половин вековното социалното инженерство сякаш не доведе до липсата на инициативност, до създаването на „нов комунистически тип човек“ и същевременно до унищожаване на буржоазията и гражданското общество, до липса на отговорност и свобода на избора; че масовият екзодус от България е също резултат от посткомунистическото управление на България, а не на „демократията“.

Отсъствието на ясно дефинирани сили на „добро“ и „зло“ и на борбата между тях размива спомена за комунизма като цялостен исторически период. От друга страна обаче, комунизмът постави няколко юридически казуса, които бяха „решени“ по чисто български начин – извън всякакви международни и юридически норми и противно на историческите дадености. Първо, в България никой не беше осъден за комунистическите престъпления, въпреки опитите за някакви юридически процедури. (Христов 1999) Този факт, разбира се, отсъства от който и да било учебник по история. Един последен почти ироничен резултат на това целенасочено историческо отрицание е декларацията на Юридическата комисия на Народното събрание

през март 2008 година, при която масовите убийства непосредствено след 9 септември 1944 г., когато хиляди души просто „изчезват“ без съд и присъди, при комунистическия прочит са определени като „законно отмъщение“ срещу „фашистите“ в България: историческо отрицание вместо осмисляне. Този термин не е само оксиморон, той е юридически нонсенс. Второ, нелегитимността на „Народния съд“, който в началото на диктатурата чрез съдебен произвол осъжда хиляди граждани, като институция също е установена, но не и санкционирана. Трето, цялата история на лагерите в България е също история на юридическото безправие на системата. Четвърто, слепо послушната политика и икономическите банкрути на комунизма, към които се отнася и „продаването“ на златния резерв на България на СССР, е също ненаказана антиконституционна дейност на комунистическите правителства (Вачков и Иванов: 2008). Пето, комунистическият режим в България доказва себе си като възможно най-антинационалното управление на България – с двете предложения на Тодор Живков страната ни да бъде присъединена като шестнайсета република към СССР. (Главният прокурор Иван Татарчев щеше да съди Живков за национално предателство, както сам заявява в интервю на 21 февруари 1992 г. ама не би...!) (Стоянов и Лефтеров 2007: 162-163) Шесто, разпалването на етническата вражда, кулминираща в репресивния, престъпен и антихуманен „възродителния процес“, също остана висящ съдебен, исторически и психологически казус в най-новата ни история. (Груев и Калъонски 2007).

Колко млади хора днес в България знаят тези исторически факти? Спорадичното съобщаване и дискутиране на тези твърдо установени исторически реалности от един малък културен елит не променя цялостната картина на това, което искам да нарека „синдром на камилската птица“ на българското общество по отношение на историческите оценки на миналото. Колко е удобно да си навреш главата в пясъка, когато не можеш да се справиш със собствените си проблеми! Или когато срамът и неудобството (когато все пак ги има!) от лъжата е по-леко да се изместят...

В България тече и процес на раз-образование. Към това се прибавя и феноменът на жълтата преса, която доминира и създава общественото мнение. Тя разрушава и границите между литература и преса. (Кръстев 2009, 10-11). Бих добавила – жълтите медии разрушават и границата между история и пара-история, или съвременно митотворчество и откровени лъжи.

Освен това изключително малка част от руския и европейски опит на ревизионистична историография (в смисъл на т.н. „архив-

ни открития" и на последвалата коренна преоценка на историята на комунистическите режими) и един особен вид социалнопсихологическо пречистване повлияха на днешния българин. Нито потресаващата истина за болшевишката диктатура и международната агресия на СССР, нито дълбокото изживяване на френския „синдром Виши“ (за колаборационизма на французите по време на Втората световна война) обогати българския дебат за това как можем да се отнасяме към несвършващото ни минало. По този начин ние останахме едва ли не изолиран остров сред истинските историографски битки и историко-социални катарзиси, които разбуниха Европа и които промениха завинаги начина, по който една нация узнава, разбира и оценява своето минало. Като цяло българските реалии на памет останаха вкаменени в Средновековието и най-вече във Възраждането.

Историята на комунизма в България е гордиев възел, чието разсичане е ревностно пазено и от днешните идеолози на БКП/БСП. Ако историята на комунизма на България се напише по един възможно обективен, съвременен начин, то цялата идеология за славното минало на партията-столетница ще рухне и тогава ще се разбере, че БКП е била една терористична организация, командвана и спонсорирана от Москва. Такъв разказ е все още невъзможен за българските учебници по история. Такъв разказ е само частично и спорадично възможен в отделни медии. Резултатът е ясен. Българското общество днес като цяло е много далеч от знанието за своя комунизъм, което да бъде максимално близко до историческата реалност. Може би заради това той отсъства като обособен топос в нашето изследване. Хронологически той е последен от големите бели петна в българското историческо съзнание.

След трите основни въпроса за най-важното място, личност, събитие, питахме респондентите откъде са научили за тях. Мнозинството отговарят „от училище“, „от историята“, „от учебниците“ (общо 53,5%). Сумираните отговори – „зная от възрастните, от собствен опит, ходил съм там, роден съм там“ и други подобни – показват общо 28,9%, а – „от медиите, от интернет, от литература, кино“ и др.п. – общо 6,3%. Очевидно е, че най-мощно излъчване в генерирането на памет имат специфично модерните механизми на всеобщото универсално образование. Постмодерните „генератори“ засега заемат твърде скромно място.

Резултатите от изследването недвусмислено показват, че основният източник за историческо знание са училището и учебниците по история. Този процент е от два до седем пъти по-голям в срав-

нение с процентите, които са дадени на медиите, на семейството (възрастните) и на личния опит при формирането на историческото самосъзнание. (Един странен парадокс – на художествената литература и в частност на личността на Вазов са отделени по-малко от 3% от отговорите на анкетиранияте, макар че фактически Вазов е демиургът, създал пантеона на българската възрожденска история и установил романтично-трагично-героичните образи на борците за българска свобода, на първо място Левски и Ботев, след това на опълченците на Шипка. Именно създаденият от Вазов пантеон след време беше „узаконен“ чрез системата на национални празници, държавни чествания и дълга редица паметници.)

Всеки анализ на резултатите от изследването би трябвало да започва и да свършва с анализ на учебниците по история. Но остава другият голям въпрос – какво точно и защо от тези учебници и от обучението в училище се превръща в част от идентичността на индивида и определя параметрите на неговото историческо самоопределяне. Едно от най-ценните възможни обяснения за „каноничния“ характер на учебниците по история в България е преобладаващият есенциалистски модел на мислене: „Есенциализмът е едно от най-сигурните и удобни пристанища на човешкия мозък... Във връзката му с митовете и създаването на митове, есенциалистското мислене представлява функционална фантазия, която създава националистическите фикции, за да осигури национална солидарност“. (Belge and Parla 2009: ix)

Учебникът е най-класическата, концентрирана, общодостъпна форма на „големия наратив“ на националната история. Така учебниците по история могат да се разглеждат като канонични текстове с ярко изразен „мисионерски характер“ и фундаментални разкази за българската история. Ясно е колко дълбоко повлияни са днес учебниците от доминиращите политически и идеологически задачи на държавата.

Освен това историята се приема от широката публика едва ли не като сакрално знание, което не подлежи на обсъждане, на анализ, на критика. В този смисъл историографите – и особено тези, които творят учебници – имат огромна легитимиращата роля и сила. Отговорността за състоянието на публичното знание е предимно тяхна – дотолкова, доколкото не е изместена от инвазията на пара-историята, предимно в нейния популистко-националистически вариант, който е толкова лесно достъпен, смислаем и като правило – гъделичкащо самочувствието на притиснатия от всички възможни кризи български гражданин от прехода. Не на послед-

но място, ограниченият брой историци-неконформисти говорят на високо академичен език, нещо което отчуждава хората от научната историография и допълнително улеснява победоносното шествие на пара-историята за масова употреба.

И отново – какво и до днес предопределя конкретния „избор на история“? Какво определя селекцията, която откроява повече от една трета от българските граждани като фиксирани в историческия „спомен“ за късното Възраждане и Освободителната война (Левски/Шипка/Освобождението)?

Моята хипотеза е, че това се дължи на особен феномен, който бих нарекла превръщането на „големия наратив“ в приказка. Спомням си още една аналогия с историческия разказ и приказката: „Точно както разказвачите на приказки в безписмените и безлитературни общества, учебниците по история са натоварени с отговорността да предадат на следващите млади поколения какво възрастните мислят, че младежите трябва да знаят за тяхната собствена култура и за техните общества“. (Berghan and Schissler 1987: 26). Но аналогията с приказката и нейното социално въздействие не спира дотук.

Единственият период в българската история, за който имаме вълнуващ, детайлен и собствен разказ за героични събития е точно революционното движение и Освобождението на България от османска власт. Мисля, че този тип разказ напомня добрата стара вълшебна приказка, където след дълга и неравна битка между силите на доброто и злото цялото Възраждане е един славен завършек на дълга, непрекъсната и героична борба на българите срещу турците, увенчан от „happy end“ – Освобождението. По-късно създаденият исторически наратив следва логиката и структурата на приказката, където в тъмното време на кървави битки между доброто и злото се появяват героите, чиито храброст и себеотрицание водят до победния край. Този разказ не само е в духа на вълшебната приказка, но е и откровено есенциалистски по отношение на конкретните герои и анти-герои, в случая турците. (Трябваше да се появи една нова приказка – българската публика да се залепи за турските телевизионни сериали, за да се разруши есенциалистката представа за турчина като див и жесток азиатец и да възкликне днес: „Ама и те били като нас!“)

Предисторията на този разказ съдържа всички елементи на народната приказка, силно подсилена от песенният фолклор на тази тема. Всички възможни препятствия пред доброто са налице –

жестокостите на турците, робството, кръвния данък, кланетата, както и силата на доброто – чрез организирането на съпротивата срещу османския гнет, хайдутството, (никой не се сеца за комитетите!) и Априлското въстание. И накрая, но съвсем не по важност, идва удовлетворението от щастливата развръзка, точно както става в приказките. В нашия случай това е Освобождението, изковано чрез усилията и на руси, и на българи, заради което топосът Шипка е най-популярният в нашата анкета.

Няма друг такъв период в българската история, който да е разказан, преразказан и който да е станал същностна част от самоидентификацията на българина, както историческият разказ/приказка за победата над злото и добрия край на българската история през март 1878 г. Затова според мен тази едва ли не крипто-генно-митологична форма на историческо самосъзнание доминира начина, по който огромна част от гражданите на България, включително и сред малцинствата, виждат най-важните събития, места и фигури от тяхната история.

Стана ясно, че огромният брой от отговорите се отнасят до топове от националната история и това е вярно не само за мнозинството българи, но и за малцинствата. Тоест, и сред малцинствените групи в България основен исторически център остават топосите на българския „голям разказ/голяма приказка“. Резултатите изглеждат логични, тъй като въпросите бяха отворени, но стана ясно, че мнозинството от хората инстинктивно избират националните топове като най-важни за тяхното самосъзнание и че глобалното мислене в историческа перспектива е много по-малко представено в отговорите на анкетираните. Това идва още веднъж да покаже, че историческите реалии, които стават част от самоидентификацията на субекта, са пряк резултат от разпространението на „големия разказ/приказка“ за националната история.

Нито „голям разказ“, нито „голяма приказка“ не се е родила досега за другите периоди в българската история, освен за Възраждането. За Античността те напълно липсват – там стоят само отделни археологически паметници; за Средновековието те са центрирани около създаването на държавата и „Златния век“ на Симеон и столиците на двете български държави, но не присъстват като водещи топове в историческото самосъзнание. Може би отново, защото съдбата на двете български държави свършва с унищожаването на държавността и налагането на чуждо господство. „Големият наратив“ не може да се превърне в „голяма приказка“, защото липсва основният и завършващ компонент – щастливият край. Същата логика може да

бъде проследена и при формирането на разказа/приказката за периода 1878 – 1944 г. (Третото българско царство), където голяма част от победите на България са затъмнени от злополучния край и на Първата и на Втората световна война в историческа перспектива.

Що се отнася до периода на комунизма, то там съществуват множество диаметрално противопоставени различни разкази, но налагащата се тенденция е на притъпяване на спомена за остротата на противоречията, за безогледния терор и за икономическите и финансови престъпления на политическия елит. „Големият разказ“ за комунизма не се е появил, предимно защото в обществото няма консенсус за историческата оценка на този период. Най-новата академична историография, поради липсата на широк обществен дебат и истински интерес от страна на медиите, все още не успява да коригира изкривеното огледало на историческия „спомен“ за това време.

Но съвременната българска историческа памет се основава не толкова на модерната историография и на постиженията на академичната наука, а на дълбоко влезлия в съзнанието на българина приказан мотив за героичния сблъсък между силите на доброто и злото и щастливото избавление. Днешният глобален процес на инфантилизиране на обществото е добре изследван. Този процес се вижда ясно и в невероятното влияние на холивудските филмови клишета върху масовото съзнание навсякъде по света, като the happy ending е задължителната рецепта за успех. Тогава никак не е чудно, че привлекателността на народната приказка, по чиито модел е тръгнал разказът за историята на България, е толкова силна днес. Резултатите от изследването показват, че най-устойчивите идеологически и национални митове на българския „голям разказ“ са все още много действени. Мисля обаче, че тези митове могат да бъдат разглеждани и като проява на слабост, и като компенсация за тази слабост. (Schoppflin 2000: 92)

Ако погледнем на проблема за българската историческа памет като формиран от „голямата приказка“, ще стане ясно, че всъщност за комунизма няма нито „голям разказ“, нито „голяма приказка“. Ако за първото е виновна историографията, то обяснението за второто е, че приказката не може да се случи, защото изначално българинът не е на ясно кой е добрият и кой е лошият, кой срещу кого се бори, кой кого наказва и защо и накрая щастлив или нещастен е изходът от цялото това време. Приказката е още далече, а и едва ли ще се появи. Дали новите поколения на България ще имат нужда от приказки?

ЛИТЕРАТУРА

Вачков, Данаил и Мартин Иванов, Българският външен дълг, 1044 – 1989 г. Банкрутът на комунистическата икономика, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2008 г.

Груев, Михаил, Алексей Калъонски, Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическия режим, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2008 г.

Даскалов, Румен, От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история, София, ИК Гутенберг, 2009 г.

Иванова, Евгения, Евелина Келбечева, Консенсуси на българската историческа памет, Балканистичен форум, том 23, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2012 г.

Кръстев, Иван, В България интелектуалният дебат е като пумпал, „Култура“, LIII, бр. 3, 23 януари 2009 г.

Минало несвършващо, съставител Евгения Иванова, София, Нов Български Университет, София, 2011 г.

Памет за утре. Международно осъждане на комунизма – българската гледна точка, София, Работилница за книжнина Васил Станилов, 2004 г.

Стоянов, Лъчезар и Живко Лефтеров, Политиката на БКП за превръщане на България в съветска република (От идейни постулати към практически действия), Част I, Годишник, Департамент „История“, София, Издателство на Нов Български Университет, 2007 г.

Христов, Христо, Секретното дело за лагерите, София, ИК Иван Вазов, 1999 г.

Belge, Murat and Jale Parla “Nationality Building and the Breakup of the Empire: Balkan Literatures on the Era of Nationalism”, Bilgi University, Istanbul, 2009

Daskalov, R., “Die Wiedergeburt als bulgarischer Nationalmythos”, in Baleva Martina and Ulf Brunnbauer (eds), Batak Ein Bulgarischer Erinnerungsort, C., 2009

Perceptions of History. International Textbook Research on Britain, Germany and the United States, ed. Volker Berghan and Hanna Schissler, Oxford, 1987

Schoppflin, George, Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe, London, 2000

The International Condemnation of Communism: The Bulgarian Perspective. Exerpts from the Reports presented at the Colloquium in Koprivshtitsa (Bulgaria), 24-26 September 2004. (Sofia: Vassil Stanilov Literary Workshop, 2004)

Проф. Евелина Келбечева има научни интереси и публикации по темите българската интелигенция между войните, българска културна идентичност, етническата идентичност и политическите действия в периода след Студената война, Европа, българската емиграция през XX век, организациите на българските анархисти, градската култура между модернизация и социалистическия реализъм (тенденции в България), българската култура по време Първата световна война, политически имиграцията от България – различни етапи и програми, институционализиране и европеизация на културната политика.